

valóság

A TARTALOMBÓL

Magyar Beck István: Szabadság a börtönben és börtön a szabadságban

Virt László: Mennyire liberális a demokrácia?

Sápy Szilvia: Csillagászati ismeretek a népmesékben: a kutyakölykökre cserélt aranyhajú ikrek

Biernaczký Szilárd: Távol Afrikától?

Somogyi Ferenc: A magyar felsőoktatás útkeresései – Heidegger parafrázis

Bódi Stefánia: A gyülekezési jog szabályozása és gyakorlata Németországban

Monostori Imre: Néhány, a történész Szekfű megítélését befolyásoló történettudományi téma napirenden maradása

Jan Malicki: Megjegyzések a szovjetológiai kutatások lengyelországi hagyományához

Bába Szilvia: A természettudomány evolúciója

Kapronczay Károly: A második világháború legendás lengyel futára, Karski

Dr. Horváth Gyula: Portugália a huszadik században: realitás és illúziók között
(Szilágyi István: *Portugália a huszadik században* című könyvéről)

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
1
6

5

valóság.

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2016. május LIX. évfolyam 5. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1428 Budapest, Pf. 51
Telefon: +36-1-327-8965
+36-1-327-8950
Fax: +36-1-327-8969
E-mail: valosag@titnet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Ipress Center Central Europe Zrt.
Felelős vezető
Lakatos Viktor
igazgatósági tag

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatónk:

Nemzeti Tehetség Program
Nemzeti Kulturális Alap

 **Nemzeti
Tehetség Program**

Nemzeti Kulturális Alap

Szerkesztőbizottság
Benkó Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tardy János
Tellér Gyula
Zoltán Zoltán

Főszerkesztő
Tőkéczi László

Szerkesztők
Cseresnyés Márk
Kengyel Péter
Kucsera Tamás Gergely

Szerkesztőségi irodavezető
Horváth Krisztina

Szabadság a börtönben és börtön a szabadságban

(Visszapillantás) 75. évembe léptem. Itt az ideje annak, hogy megírjam hosszú életem – számomra nagyon fontos – tanulságait. Egyfajta szellemi vég-rendeletemet. Nem tartok igényt a hibátlanságra. Azt sem titkolom, hogy elfogult vagyok. Nagyon szeretem Magyarországot. Itt születtem. Munkáim oroszlátrészét itt és Magyarorszáért írtam. De a származásom szerint orosz nemes vagyok, akinek a családját teljesen kiirtották a bolsevikok. Például apai nagyapámat – aki a Fehér Hadsereg ezredese volt – azért végezték ki, mert a taskenti erődben, ahol már csak katonaiskolás gyerekek harcoltak, megszánva őket, fehér zászlóval lement a bolsevik parancsnoksághoz azért, hogy föladja az erődöt. De kiszállva a páncélautóról, nekiestek a vörösök, és puskatusokkal eltörték a gerincét, majd ott helyben – se bíróság, sem ítékezés – lelőtték.

A szocialista diktatúra anyagait már alaposan áttanulmányozták, de a rendszerváltás költségeinek, árának a kérdése még csak föl sem merült. Holott van belőlük bőven: a munkanélküliség és a bűnözés, a magyar ipar leépítése, privatizálása, a vizet elnyelő csatornák helyett a feleslegesen épített és a víz átszivárgását megengedő gátak. Nem is szólva, a munkásság és a parasztság fölszámolásáról, vagy akár a megnyomorított értelmiségről.

Fiatal koromban a legszebb korszakom a gimnáziumok évei voltak. Leírom egy napom. Reggeli előtt kitisztítottam a szénkályhát és betöltöttem azt papírral, fával és szénnel, de nem gyújtottam be. A gimnázium úgy 2 km-re lehetett. Az egész utat végig gyalog tettem meg. Általában napi 5 órát kellett végigülni, szombaton csak 4-et. Utána hazagyalogoltam és begyújtottam a kályhát. Volt egy nyugágyam, amelyen úgy fél órát pihentem, majd – miután a szoba bemelegedett – tanultam a leckéimet. Elolvastam és magamban átstrukturáltam az anyagot a magam logikája szerint. Ezt követően olvastam, zenét hallgattam, néha verseket írtam. Az akkori iskolarendszer nem telepedett rá a szabadidőnkre. Az értékeket viszont belénk ültették és ránk bízták annak teljesítését. A tüzelőt a családnak szombatokon hordtam föl egy szűk hátsólépcsőn zsákban. Három zsák szenet és két zsák – általam kikeresett, fűtésre használható tönköket és a begyűjtásra alkalmas fölvägott aprófát – cipeltem föl. Ezután megfürödtem és elmentem a klubba apám levetett elegáns felöltőjében. A klub sajnos ma már csak egy luxusétterem. A klubban nagy élet volt: táncestek, udvarlás, szavalóversenyek (magam is nyertem néhányat), nagy viták és – például – kenut is építettünk. A virtus a tudás és a szellemiség volt. Fényévnyi távolságra a diszkóktól. Mivel a Bajza utcában laktunk, közel volt hozzánk a Nagymező utca, a magyar Broadway: a Thália, Radnóti, Mikroszkóp stb. színházak – nem messze tőlük az – Operett, az Opera és az Erkel színházak. Más irányban ott volt a Szépművészeti Múzeum és a Mücsarnok. Mindenhova gyalog mentem. Szinte minden darabot és kiállítását megnéztem. Csak régi és új klasszikusokat adtak. Sőt kialakult – illetve fönnmaradt a múltból – egy nívós értelmiségi réteg Németh Lászlóval, Kodolányi Jánossal, Kodály Zoltánnal, Kassák Lajossal, Szinétár Miklóssal, Illyés Gyulával, Kolozsvári Grandpierre Emillel, Nemeskürty Istvánnal, Major Tamással, Kálnoky Lászlóval és sok más mérnökkel, tudományos kutatóval, színésszel és zenészzel az élen.

Ami pedig a nyaraimat illeti, minden egyes nyáron dolgoztam nehéz fizikai munkákon. Például az általános iskola utáni nyáron Bükkszentléleken két hónap alatt erdőmunkásokkal ritkítottuk a cserjét, döntöttük a fákat, vagy a következő nyáron a badacsonyi

szőlészetben a paraszttal köves vágókon kapáltuk (tányéroztuk) és metszetük a szőlőt egy hónapon át. Nehéz feladat volt, minden sor után köszöriültük a kapát. A második gimnáziumot követve Egerbe is eljutottam szőlőmunkásnak egy hosszú hónapra. És mivel az akkori idők mezőgazdasági munkásai naponta 10 – azaz tíz – órán át dolgoztak – akár fűjt a szél, vagy jött az eső – én velük dolgoztam és izzadtam, a sortól nem is maradtam le. De emlékszem, hogy az egyik napon kiszállt belőlem az erő. Két napig nem tudtam dolgozni. Hevertem a munkásszálláson. De senki sem hajtott ki munkára. A harmadik napon fölkeltem és munkába mentem. Ekkor ismertem meg a magyar parasztokat: erősek, érzékenyek, együtt érzők, határozottak és nagyon intelligensek. Nagy kár, hogy mára a gép fölszámolta őket!

Az érettségi bizonyítvány megkapása után nem jelentkeztem egyetemre, hanem elmentem Soponyára – a soponyai gyerekvárosba – képzés nélküli nevelőnek, mert érdekelt az akkori pedagógia. Szilárd és rendezett volt. Csak kissé, de nem bántóan laikus. Egyik módszeremmel – a reggeli futással – neveltem a legjobbakat. Aztán az ELTE Bölcsész Karára fölvettek 1961-ben. Már az első év után csatlakoztam azokhoz a hallgatókhoz, akik elhatározták – vagy akiknek elrendelték –, hogy Tokaj alá menjenek csatornákat ásni, hogy elkerüljék az áradásokat. A meder, amelyet kiástunk, megfelelt egy kis folyónak, amikor ráeresztették a vizet. Nem is tudtam akkor nagy áradásokról. A második egyetemi évem után az egyik barátom unszolására, jelentkeztem Oroszországba, ahol a Leningrádi Állami, Zsdanovról elnevezett, Egyetemre kerültem. Szívesen mentem, mert szinte minden elődöm ott született, vagy ott élt egy ideig. Amikor megérkeztem Leningrádba elcsodálkoztam, mert minden ház és palota Nagy Péterre és II. Katalinra emlékeztetett. Nem Leningrád ez, hanem Szentpétervár volt és maradt. Kivéve a munkásnegyedeket.

1975-ben az MKT – Marx Károly Közgazdasági és Tudományegyetemre hívtak meg adjunktusnak. Az első benyomásaim nagyon jók voltak. Az épület jó karban volt, a barna bútoros könyvtár bensőséges és komoly csendet sugárzott és parancsolt, külön teremrész volt a tanári étterem és a diákmenza. Az egyetem világhírű volt. Szerencsémre egyszer sem találkoztam elszállt dogmatikus kollégával. A diákoknak kötelező volt az órára járás, a rendszeres tanulás és a tisztességes vizsga. A tárgyakat módszeresen egymásra építették, így tanulásra alkalmassá tették. Sok diák messzi vidékről és falvakból jött, de az első félévet követően a vizsgákon kiderült, hogy sikeresek voltak. Érdemes volt felvenni őket. Nem építettünk előre életpályamodellt, de léteztek perspektívák, mert akkor már húsz év óta minden állásban munkaerőhiány volt. Ugyanis az az „átkos” rendszer fékezte a gépesítést, hogy legyen munkája a munkásnak. Számos konferenciát tartottunk, de a termékért nem kellett fizetni. Az aulában fényes bálakat rendeztünk. Egy-egy bálra szinte majdnem az egész budapesti ifjúság eljött. De az „átkos” egy nagy hibát követett el: a társadalmat hierarchikusan munkásra, parasztra, értelmiségre és egyébire osztotta. Meg is lakolt érte.

Ezekben az években találkoztak a Balatonnál a nyugati és a keleti Németország egymástól – vasfüggönnyel – eltépett rokonai. Magyarország volt a Birodalom „legvidámabb barakkja”. Valóban úgy érezte az ország körülbelül 70 százaléka, hogy ez az ország: egyfajta „szabadság a börtönben”. Szegények voltunk és nyomottak is, mert a rákosi vész-korszak és 1956-os forradalom leverése ott élt az emlékezetünkben. De élni akartunk, bízva a jobb jövőben. Ami el is jött, de nem egészen úgy, ahogy mi azt elképzeltük. A továbbiakban szembenézünk az jelennel. Nem lesz könnyű.

(Szembenézés a jelennel) Talán kiderült, hogy a fentiekkel mi nem az „átkost” istenítjük. Mi és nagyon sokan csak arra vagyunk kíváncsiak, hogy elértük-e azt, amiről

1956 hősei álmodtak. Vajon sikerült-e a rendszerváltással elérni ezeket az álmokat? Hát akkor kezdjük el! A jelenkor filozófiája a lebontás, azaz a társadalom struktúrájának eliminálása. Nézzük ennek a valószínűségét a pedagógiával. A mai diák naponta 8 órát ül az iskolában. A tanár – többnyire állva – szintén tanít, fegyelmez és segít ugyancsak 8 órában, hacsak a 2016-os oktatási reformokat nem buktatja meg a demokratikus ellenzék, melyeket már többen „ötödik hadoszlopnak” mondanak (néhai Franco tábornok szóhasználatának a mintájára). De reményeink szerint egyszer csak megértik, hogy a liberalizmusban minden szabad, de a diákot fogni – illetve fegyelmezni – kell, de nem kifárasztással, hanem értékekkel. Ahogy az én fiatalságomban. És azt is megtapasztalják, amit én megtapasztaltam Soponyán, ahol a szegény gyerekek kívánták is a tanári szigort, mert csak így tanulhatják meg a valóságot, és azt is, hogy a büntetés nem szadizmus, hanem az időben megtanulható és megtanulandó valóság kicsinyített modellje, amely visszaüt, ha nem veszed észre a természetét. És hasonló módon kezelték és szerették a jutalmakat is.

Reménykedjünk, de most már térjünk át az egyetemekre. Ma az egyetemi hallgatók nem is annyira tanulnak, inkább vállalkoznak, hogy megkeressék a hallgatói lét fenntartásához nélkülözhetetlen összeget. Ezért volt bölcös az a rendelet, amely szerint az előadások látogatása nem kötelező. Annál is inkább, mert a méltányos tanári kar nem strukturálja a tananyagot, hanem – külhoni mintára – helyette bevezeti a kreditpontok intézményét. Ilyen körülmények között a diák nem a tudásra, hanem a kreditpontok mennyiségére koncentrál. Azokat a tárgyakat veszi föl, amelyekre több kreditpontot osztanak. A nagy vívmányt – az egyéni oktatást – a rendszerváltás után kiiktatták, mert nem bizonyult gazdaságosnak. Viszont gazdaságos az, ha minél kevesebb tanár minél több diákot oktat. Miért? Mert a tanárnak csak egy fizetése van, de minden diák – a maga módján – pénzhez juttatja az intézményt. A rendszerváltás előtti 78 magyar felsőfokú oktatóintézmény összevonásait is végrehajtották pénzügyi okokból. Ezzel hivatalosan odalett a szellemi sokféleség, a tolerancia, a rendszerváltás egyik legalapvetőbb normája. Ez pedig ahhoz vezet, hogy a tanárok – tisztelet a kevés kivételnek – egymással versenyeznek, hogy minél több diákot oktathassanak. Közben elterjedt az a nyugatról terjedő nézet, miszerint nem a szülők és a nevelők oktatnak és nevelnek, hanem maguk a diákok egymást. Mi ez? „Vak vezet világtalant?” Tipikus modern digitális nézet, amely szétszaggatja egymástól a korosztályokat, és aki ennek „bedől”, az – tetszik, nem tetszik – tagadja a történelmet. A televízió, a nagy „tanító” már csak ritkán – ha egyáltalában – mutat be történelmi filmeket. A magyar történelmi filmek is eltűntek, mint a kámfor. Helyette a filmekben jelentéktelen napi emberek szerepelnek, akik jelentéktelen környezetben, jelentéktelen problémákon rágcsálnak és jelentéktelen eredményeket érnek el. Vagy ott vannak az akciófilmek, ahol a főhős minden pillanatban meghallhat, így nem gondolkodik magas dolgokon, hanem csak reagál, akár egy túlélőgép. Szerencse, hogy az 56-osok túlnyomó többsége már nem él, mivel jelenlétükkel nem bántják a szerencsétlen műsorszerkesztők lelkiismeretét.

Közben fejlődik a technika, a tanár munkáját csökkentő módon. Például itt van a majdnem mindenki által ismert és elismert komputertechnika, amely a kivetítések révén kész anyagokat – tantárgyi konzerveket – mutat be a „power point” használatával. Szerencsétlenek. Több évvel ezelőtt láttam egy videoklipet. Egy érdekes történetet mutatott be. Az első képkockákon rendes osztályban rendes tanárral folyik az oktatás. A másodikban a hallgatók helyett magnetofonok ülnek az asztalokon és a tanár nekik szónokol. A harmadik jelenetképen mind a diákok, mind a tanár helyett számítógépek kommunikálnak. Felmerül a kérdés, hogy ki lett fölösleges: a tanár, vagy a hallgatóság, vagy mind a kettő?

Valószínű, hogy mind a kettő. Olyan média-előadást is meghallgattam, amelyben az előadó nagy meggyőződéssel mocskolta a „katedra-pedagógiát”.

Vagy itt van korunk „slágere”, az innováció. Téved, aki azt hiszi, hogy az innováció tarkítja a piaci kínálatot. Az innováció valójában nem tarkító, hanem leváltó. Vegyünk egy közismert példát: a lemezt leváltotta a magnetofon, a magnetofont a CD követte, majd jöttek csőstől a DVD-lemezek stb. De nem úgy, hogy ezeket együtt árulják a piacokon. Nem, a magnetofon megjelenése után már nem lehetett kapni lemezeket, a magnetofonokat sem lehetett kapni a CD megjelenése után stb. Különbösen jól láthatjuk, hogy halad az Európai Unióban a digitalizálás és vele minden analóg rendszer eltüntetése. A helyzetet a legjobban kényszerinnovációnak, vagy az innováció diktatúrájának nevezhetjük el. Számomra elképzelhetetlen az, hogy közvetlen a rendszerváltás után az amúgy is váltig csak nyomorgó és az 56-os időkben fegyvert viselő és használó forradalmárok elfogadták volna ezeket a – múltat gyilkoló – körülményeket.

(A lehetséges jövő) Korunk filozófiája a posztmodern és a liberalizmus. De mi lehet – példának okáért – a posztmodern? Hiszen ez a kifejezés csak korszerű utáni korszerűt jelenti? Talán nem tudnak újítani egy új magyar szót olyan társadalomban, ahol egy Kazinczy élt és működött? Hiszen még az „átkosban” is voltak nyelvvédők a magyar rádióban, akik rendszeresen neveltek a magyar nyelv szellemére és gyakorlására? Erre még most sem tudok válaszolni. De akkor mi lehet a liberalizmus? Előtag nélkül csak a korlátlan szabadságot jelentheti! Mint állapotot – megértem, de nem szeretem – az anarchiát. De ha reá, mint folyamatra gondolok, úgy – talán egy mai példával – az első világháború során birodalmak tűntek el: az orosz cárság, a török szultánság, az osztrák–magyar monarchia stb. A második világháború után leváltak az „anyaországokról” – Nagy-Britanniáról, Hollandiáról, Franciaországról, Belgiumról stb. – a gyarmatok. Igaz, hogy ugyanabban az időben, a mélyből felemelkedett a Szovjetunió (és a mellékbolygó országok, nota bene Churchill javaslatára, amit Sztálin elfogadott Jaltában) (Sztarikov 2013). Majd szétváltak a nemzetek, ugyanígy tettek az etnikumok és az emberek, majd szétváltak az állapotaik, és – hinni se merem – szétváltak az „Önző gének” (Dawkins 1976) és a biológiai sejtek? De hiszen ez a rákbetegség, amelytől annyian pusztulnak el. Bizony a liberalizmus filozófiailag a társadalom rákosodása! Hihetetlen! De akkor mégis jobb volt, amikor a királyok a városoknak szabadságot adtak az adóban, a városi önkormányzatokban, árubeszállításokban stb.? Igen, a jelzős – tehát méltányosan és okosan korlátozott – szabadságokban. És talán a rendi társadalomban a rend, a rendszer és a dolgozó jobbgység, a gazdag polgárság a testi és lelki nemesség és a művelt és őszinte papság? Talán. A rendszerváltás követően fölbomlott a Szovjetunió, Jugoszlávia és Csehszlovákia. Balkanizálódott és továbbra is balkanizálódik Európa. Sőt többet is mondok neked. Ha te szembeszállsz az e világot romboló filozófiákkal – ami ma már megtehető feladat –, akkor egy szívszorogató, a gyilkosokat vonzó, önmagadat romboló és mások által gúnyolt és gúnyoló vállalkozásban tönkreteszed magadat. És a végén megbetegszik a szíved. Vállalod?!

Ugyanakkor viszont más, ellentétes hírek is érkeznek a leggazdagabb 300 pénzügyi zseni irányából: Földünk globalizálásáról. Ez a projekt nem új, hanem egy több száz éves elképzelés a nemzetállamok fölszámolásáról, a népek létszámának radikális csökkentéséről, a nemzeti nyelvek eltüntetéséről és egy nemzetközi identitás létrehozásáról. Ennek eszköze alapvetően a pénztöke, de vannak e tervezett folyamatnak pszichológiai, szociológiai és politikai, sőt katonai eljárásai is. Mármost e fent említett 300 nagy fába vágta a fejszét: az emberi fejlődés gyökereibe. A népek egyelőre alszanak és reménykednek

évezres – többen több évezres – múltjukban, létrehozták a „világörökség” intézményét, amelyekhez nem lehet hozzányúlni, legföljebb csak karban tartani. A „világörökség” koncepciója egyre tágul (Magyari Beck 2013). Ma már nemcsak a tárgyak, hanem a hagyományok, az alpművek – például Homérosztól az „Iliász” és az „Odüsszeia”, Dantétól az „Isteni színjáték”, Tolsztojtól a „Háború és Béke”, számtalan opera, grandiózus európai – és köztük, elsősorban a magyar – költészet József Atillával az élen (Cs. Szabó László 1982). És a nemzeti kultúránként létrejött emberi mentalitás. Nem is beszélve Ázsia, Afrika és Amerika tarka kultúráiról. Mármost az emberiség kirablásának egy kritikus pontján a kultúrák és a civilizációk fölébrednek és elsöprik a globalizátorokat. Annál inkább, mert a fejlődés nemcsak szintézis, hanem analízis is. Ahogy halad a globalizálás, úgy vonja maga után – törvényszerűen – a lokalitást.

Tehát a jövőben vertikális feszültségek, – a rosszabbik esetben – nagy háborúk fenyegetnek. A globális erők megtámadják a lokális kultúrákat. Atomot nem fognak bevetni, mert akkor elpusztul az egész világ. Mi több, nem is kell oda ember, aki az ominózus gombot lenyomja, mivel az atomfegyverek arzenálja annyira összetett és bonyolult, hogy lehetséges benne számtalan apró hiba, amelyek egyike magától fölrobbantja az egész Földet. Tehát a harmadik világháborút hagyományos fegyverekkel fogják végrehajtani. Az előkészítés elemei már működnek, egyelőre pszichológiai sikon, amikor gyengítik a nemzeti hovatartozás érzését, a becsületet, a szerénységet és a tisztességet. Délen – Közel-Keleten már dúlnak a háborúk. Egyelőre még csak az olajért. De ezt ki is lehet terjeszteni vallásháborúkká. A lopakodó veszedelem már érződik, amely egy globális – minden lokalitást eltörni akaró – háborúvá válik. Viszont ez a cél kivihetetlen. Ugyanis a földgolyónk nem globális. Rajta hegyek, vizek és szárazföldek vannak. A mélyében kőszén, olaj és vízenergia. Nem sorolom tovább. De biztos vagyok abban, hogy a természeti adottságok különbségei újraszülük mindenütt a lokalitást (Montesquieu 1975). Kiváltképpen a nemzeteket – a lokalitás legerősebb formáját. És ezzel megint újraszületik az evolúció és a történelem, amelynek a globalitás csak egy téves és véres epizódja volt.

(Egy pillantás a jelenkori migrációra) A jelenlegi migráció lehet az egyik módszer, amellyel a gazdasági Főhatalom el kívánja érni a fent említett céljait. Mi az, amit mi szembe állíthatunk már most a pusztulásunk előestéjén? Nos vannak-e precedensek, amelyekkel már éltek az európai és a nem európai nagyhatalmak. Valahol olvastam nagyon régen, még gyermekkoromban, hogy az amerikai telepesek, miután megépítették a Kelet-Nyugati vasutat, e vasútnak szállították el nyugatra a számukra fenyegető indiánokat. A rabszolgákkal kereső és azokat dolgoztató amerikai déli államok jövőendő rabszolgái a szállítóhajók mélyében lezártan utaztak új hazájuk felé. Sztálin pedig a krimi tatárokat vonatokkal szállította el a Volga környékére, és egyszer megjegyezte: „A magyar kérdés = vagonkérdés”. De léteztek emberségesebb eszközök is. Például Sztolipin, III. Sándor cár miniszterelnöke szintén sztolipini vonatokon telepítette le az Oroszország nyugati részén összezsúfolt parasztokat az embertől üres Szibériába. Minden sztolipini vagon két részből állt. Az egyik egy kis lakás vízzel, fekvőhelyekkel, asztallal, székekkel volt felszerelve, amelyek között utazott a család. A vagon másik részében a család termelési eszközei: kapák, kaszák, kalapács és talicskák stb. halmozódtak föl. A vonat csak akkor állt meg, ha valakinek megtetszett egy terület. Ekkor a család – az eszközeivel – leszállt a vonatról és annyi földet tulajdonított el, amekkorát meg tudott művelni. Így jött volna létre a szibériai kisparasztok tömege és talán még az embert szaporító apró falvak is. Sztolipin csak – a történelmileg potom – 20 évet kért Szibéria betelepüléséhez. De nem kapta meg. Egy orosz terrorista lelőtte.

Vajon mi akadályozhat bennünket abban, hogy ezen az emberséges módon visszajuttathassuk az Európába újabban betelepedett tömeget, vissza a saját hazájukba? Mi több, egyelőre ritka esetekben már maguk a migránsok sem tekintik szépnek az utakkal, zajjal és kevés növényvel csúf Európát, és a hazájukba kívánnak visszatérni, a „mesés Keletre”. Ez utóbbiak száma növekedni fog. Tehát milyen lehet a migránsokat és az európaiakat kielégítő megoldás? Először a migránsokat klasszifikáljuk, hogy melyek képesek hazatérni és melyek – egyelőre még maradnak. Akik már készek a visszaútra, azokat sztolipini – vagy annál is gazdagabb – vagonokban helyezzük el mutatis mutandis. És csak örülünk annak, ha közöttük orvososok, tanárok, tudományos kutatók, zenészek stb. és munkások, valamint parasztok, végül a bűnözők is visszautaznak. Mert ha vannak szakemberek és deviánsok is, az egész társadalmi struktúrát odavisszük, ahol születtek és felnőttek, végeredményben oda – a hazájukba – ahol boldogok lehettek volna, ha az „Új kontinens” fehér emberei nem robbantják ki az „arab tavaszt”. Azok a kevesek pedig, akik örökre telepedtek Európába és szakmájuk van, valamint dolgoznak, beszélnek a befogadó ország nyelvét vagy nyelveit, gyakorolják az ország morális elveit, ismerik az alapvető jogait is, azokat mi európaiak örömmel befogadjuk.

(Börtön a szabadságban) Be kell ismerni, hogy mi ma szabadságban élünk. De sajátos módon tesszük ezt. Mint fent említettük: leértékelték az értékeket és helyette – mint esz-közt – a fáradtságot használják a nevelésben. A filmekben nincsenek pozitív hősök. A klasszikusokat nem nézzük és nem hallgatjuk. Mégis igaza lehet Mitrofanov atyának – a pravoszláv egyház magas rangú, szenteket kiválasztó jeles tudósának –, aki egy ízben így fakadt ki nekem: „azért nincsenek ma igazi színészek, mert hiányoznak már az igazi személyiségek” – és aki nota bene nagyon szerette a magyarokat, mert a tapasztalatai szerint csak a magyaroknál figyelte meg azt a könnyed és felelős magatartást, ami a honfitársainál hiányzik neki (Mitrofanov 2009). És itt van a balkanizáció: sok kis nép és minden etnikum szürke dobozban. Vagy a migránsokat joggal távol tartó kerítések. Tehát, ahova csak megyünk, kívül-belül határokat látunk. Miközben a kor filozófiája leginkább az általános liberalizmus. Nem folytatom tovább az elemzést, mert a végén oda jutok, miszerint mi jelenleg a szabadság börtönében élünk.

HIVATKOZÁSOK

- Cs. Szabó László (1982). A magyar költészet századai. In: *Alkalom. Esszék irodalomról, művészetről*. Gondolat Kiadó. Budapest. (Cs. Szabó László a következő módon nyilatkozik a magyar költészetéről, közelebb-ről, József Atilláról: József Attila „Személyében, úgy érzem, a magyar költészet már Nyugat elé húzott. Verseihez mérve megszegyenül annak a korszaknak nyugati nyelveken írt egész programköltészete éppen úgy, mint nagytudományú, de embertelen hermetizmusa.” 43. old.)
- Dawkins, R. (1986). *Az őnző gén*. Gondolat kiadó, Budapest.
- Magyari Beck István (2013). Будущее как форма культурного наследия. In: *Философия и образование в современном мире. «Владимир Даль» Санкт-Петербург*. стр. 209–216.
- Митрофанов Г (2009). Трагедия России. Моби Дик, Санкт-Петербург.
- Montesquieu, Ch. (1975). *A rómaiak nagysága és hanyatlása*. Magyar Helikon, Budapest.
- Стариков, Н. (2013). Сталин. Питер. Москва, Санкт-Петербург.

Mennyire liberális a demokrácia?

A második világháború idején, 1942-ben jelent meg Wilhelm Röpke legismertebb könyve, mely a *Gesellschaftskrisis der Gegenwart* (Korunk társadalmi válsága) címet viseli. A könyv a következő esztendőben, *A harmadik út* címmel, Barankovics István ajánlásával magyarul is megjelent.¹ Ebben nem hagy kétséget aziránt, hogy a waterlooi csatától a szarajevói pisztolylövésig terjedő évszázad „a béke és a szabadelvű kapitalizmus évszázada volt”, mely a „béke és a haladás csalóka leple alatt” zajlott. A válságból kivezető utat keresve bizalmatlanságot fejez ki mindazok iránt, „akiknek diagnózisa valamilyen egyhangúan ismételt formulában merül ki, akik a gyógyulást egyetlen szabadalmazott orvosszertől várják”.² A nem alaptalanul liberális közgazdászként elkönyvelt Röpke elutasítja a kőbe vésett recepteket, melyeket pedig mérő pénzügyi, gazdasági válság esetén, bármely technokrata közgazdász magabiztosan ajánlgatna. Röpke a válságot a háború tényével magyarázza, és 1914 augusztusával teszi láthatóvá, ami így nem lehetett fatális véletlen, mert az első világháború „olyan feltételek következménye volt, amelyeket a közvetlenül megelőző korszakok termeltek ki.”³ A válság tehát nem gazdasági, nem pénzügyi, hanem erkölcsi, amit a gondolkodás, az emberi szellem csődje okozott. Röpke az emberi gondolkodás megváltoztatásának céljával írta könyvét, mert ha a csőd szellemi, akkor annak túlhaladása is szellemi úton képzelhető el. Ha a korszakot a szabadelvű kapitalizmus évszázadának tartja, akkor bírálata is ezt az eszmét illeti. Wilhelm Röpke nagyon közel állt a klasszikus liberalizmushoz – lesz még szó erről –, de nem volt kritikátlan liberális, így el tudta vetni az egyén szabadsága kizárólagosságának dogmáját, és rálátott az ember közösségi, társas dimenziójára is. Eljutott a szolidaritás gondolatához, ami szerint az osztályérdekeken túllépve az együttműködés egységessé teheti a társadalmat. „Van valami, ami az embereket minden osztály- és érdekellentétten túl egyesíti, s ha ennek adunk hangot, nyomban visszhangra találunk: az egyszerű érzék az igazság iránt, a békevágy, a rend és az összetartás, a szülőföld szeretete, az összeforrottság a nemzeti kultúra és történelem hagyományaival, áldozatkészség és segítőkészség, lovagiasság és tisztesség.”⁴ Ha ő az osztályellentéteken felülemelkedve akar embereket egyesíteni, akkor következetesen liberális közgazdászként, tehát a marxizmussal is szembemelve, ahhoz a szellemi erőterhez közelít, amit a szubszidiaritás elvének bibliai gyökerű, keresztény gondolata jelent. Kimondja, hogy a szabadelvű kapitalizmusban „a jogot a puszta haszonra alapították”,⁵ és úgy bírálja a kereszténységet, hogy valós tartalmát hiányolja annak, mert a XIX. századi szellemi-erkölcsi eltévelyedésnek oka abban van, hogy a keresztény szellem elvilágiasodott. Márpedig: „Kultúránkat a kereszténységtől elvonatkoztatni nem lehet.”⁶

A válság tehát haszonelvű híresztelésekkel ellentétben nem pénzügyi és gazdasági, hanem erkölcsi és társadalmi válság. A válság az ember személyes válsága, amit a gondolkodás átalakításával lehet kezelni. *Kívülről, az emberen, nemzetén kívülről erőltetett rendszerek nem segítenek.* Diktatórikus kísérlet lenne ez: a marxizmus és a náciizmus akart világot megforgatni-felforgatni azzal, hogy a külső körülmények megváltoztatását erőltették, miközben leszámoltak azokkal, akik önállóan, a hatalom érdeke nélkül gondolkodtak. Különös lenne, ha ma bárki a liberalizmus nevében venne elő érvényüket veszített recepteket. Ha a válság okát az emberben, az emberi gondolkodásban látjuk, az már állásfoglalás a diktatúrákkal, a totális rendszerekkel és fatális tévedésekkel szemben, mert akik a válság okát a környezetben látják, azok elfelejtik feltenni azt a

kérdést, hogy a környezet mitől rossz. A diktatúrák a környezetet, a rendszereket mindig erőszakos úton akarták megváltoztatni, míg a gondolkodás átalakítása kizárólag a gondolkodó ember magába szállásával kezdődhet, ez pedig szelíd, erőszakmentes út. A diktátorok – bármilyen színben akarjanak akár ma is, a demokrácia nevében bárkinek diktálni, recepteket erőltetni – mindig idegenkedtek attól, hogy magukba szálljanak, mindig idegenkedtek az önkritikától. És a diktátorok mindig szerettek átdirigálni a határokon, hogy a világot saját képükre és hasonlatosságukra formálják.

Max Weber nem tartja a legitimitással (= demokráciával) összeegyeztethetetlennek azt, ha külső hatások is érvényesülnek egy nemzeten belül, elvégre egy demokratikus rendszer soha nem élhet a szintén demokratikus nemzetközösségtől elszigetelten. „Valamely rend legitimitása biztosítható: I. tisztán belülről, ... II. továbbá úgy is (vagy csak úgy), hogy sajátos külső következményekhez kapcsolódnak bizonyos várakozások, tehát: biztosítható az érdekviszonyokkal is, de csak ha sajátos várakozások fűződnek hozzájuk.”⁷⁷ A Weber által említett várakozásoknak különös jelentősége van a rend legitimitása szempontjából, mert épp a legitim (demokratikus) rendből adódóan, a külső viszonyokhoz fűződő várakozásoknak *belül*, az önrendelkezésben kell megfogalmazódnia, a kívülről *erőltetett elvárások*nak nincs legitimitásuk. Egy nemzet, egy nép várakozásai a legitim rendhez illeszkednek, a kívülről megfogalmazott elvárások viszont illegitim gyarmattartói elvárásnak minősíthetők. Nemzetközi kapcsolatokban egyik fél sem állhat a másik felett, még a legkisebbek is egyenrangúak a legnagyobbakkal. Ma például az Európai Unióban úgy tűnik, egyes területeken nem működik az uniós elvárások és a tagállamok, főként a később csatlakozott kisebb tagállamok demokráciája közötti egyeztetés. Ha például az Európai Unió vissza akarja szorítani, támadja valamely tagállam polgárainak egyetértésével, legitimitációjával támogatott rezsicsökkentést, ha ezzel szándéka szerint az Unió megszüntetné az árakra gyakorolt állami befolyást, akkor az adott tagállam demokratikus felhatalmazásával szemben, a belső és autentikus legitimitációval szemben, a polgárok érdekeit sértő, világhatalmi térben megfogalmazott neoliberális politikát erőltetné. *Egy ilyen eljárást lehet liberálisnak nevezni, demokratikusnak aligha.* Úgy tűnik, a liberalizmus és a demokrácia nem egymást feltételező fogalmak. Természetesen vannak átfedések.

A válságkórban – ma is – kísért egy gondolat, a liberalizmus, ami 250-300 éve még érthető válasz volt az abszolút monarchiák elnyomó gyakorlatára. *Prohászka Ottokár* bárkivel párbeszédre képes gondolkodóként sokat bírálja a liberalizmust, de ezt a kezdeti állapotot, az eszme jelentkezését érthetőnek tartja. A katolikus egyház bírálatával kezdi, mely összekötötte útját az abszolút monarchiákkal. „A kormányforma az abszolút monarchia, melyet a társadalom szabadalmazott osztályai teljesen a maguk hasznára s a többiek elnyomására foglalnak le. Fölül áll a nemesség s a pénzhatalom; az mint gögös, kiváltságos kaszt, ez mint fondorkodó, pénzért mindent megvevő ármány. A dolgok folyásába csak az udvari nemesség, a főpapság, az előkelő fináncvilág, a bürokráciának fejei nyúlhattak; ... A papság roppant gazdag volt; ... A kolostorok gazdagsága mesés volt.” Ezzel szemben viszont: „A nép pedig dolgozott, adót, tizedet fizetett – kimondhatatlanul szenvedett; ... *Ki nem állt volna azon zászló alá, melyre az volt írva: szabadság?*!”⁷⁸ Prohászka érthetőnek tartja a liberalizmus jelentkezését: „A politikai szabadság és egyenlőség elve igazibb, mint a korona abszolutizmusa; ... e vívmányokat a liberalizmus hozta ajándékol a népeknek. Nem tagadja azt senki, hogy a múlt századvégi reakció [reagálás; V. L.] a népelnyomás ellen s az e századon végigvonuló szabadsági törekvések mind a liberalizmushoz fűződnek” – írja Prohászka 1896-ban.⁹ Ám Prohászka képes a helyes különbségtételre – a *kritika* görög szó, s jelentése *helyes különbségtétel* –, mert ha egy érthető reakció sokak kárára lesz, akkor az már elfogadhatatlan. Öt év-

vel később már ezt írja: „A XIX. század hibákkal, végzetes tévedésekkel van tele; téves gazdasági szisztémák kínpadra húzták a társadalmat; ellenséges osztályokra szakították az emberiséget; a testvérek, mint idegen zónák gyermekei néznek egymásra. A társadalmi osztályok harcai ... mily tengernyi kínt hoztak ránk. Csupa téves gondolat, melynek sugalmazója az önzés s az élvezet.”¹⁰ A liberalizmus – gazdaságelméletként is! – a XIX. században élte virágkorát. Ekkor egyes népek saját szabadságukat igyekeztek kivívni, míg más népeken belül a szabadságesszme, a szabad vállalkozás nevében és ürügyén meggazdagodott kevesek nyomorban rögzítettek sokakat. Ma, amikor neoliberalizmusnak nevezik a XIX. században virágkorát élő ideológiát, bajos lenne eltekinteni attól, hogy az eszme, mely valamikor szeplőtelenül fogantatott, már legalább 200 éve elvezítette tisztaságát.

A mai neoliberálisok odáig mennek, hogy totalitárius rendszernek is képesek nevezni a demokráciát, ha a szabadon választott kormány – éppen a demokrácia törvényei szerint – választói felhatalmazással nem ama eszmék szerint működik, amit ők liberálisnak tartanak. *John Gray* oxfordi professzor (liberálisként!) bizonyítékot szolgáltat ahhoz, hogy a liberalizmus és a demokrácia közé nem tehető ki az egyenlőségjel. „A korlátlan demokratikus kormányzat nem lehet liberális kormányzat, mivel nem ismeri el az egyéni szabadság vagy függetlenség semmilyen szféráját, mely védett lenne a kormányzati beavatkozástól. A korlátlan demokratikus kormányzat liberális nézőpontból a totalitarizmus egyik formája”.¹¹ Nehezen értelmezhető mondat ez, melyre a doktriner liberalizmus nem kevés példát ad. Egy olyan elgondolásból fogalmazódnak az ehhez hasonló mondatok, melyekben a *másik ember* nem szerepel, csak az egyén. A „másik ember” – csodálatos szókapcsolat *Karácsony Sándor* perszonalista filozófiájából, mégpedig a társaslélektanilag alapozott pedagógiaelméletéből, mely szerint én annyiban létezem személyként, amennyiben a másik emberre tudok vonatkozni. Ezek szerint az én szabadságom korlátja a másik ember joga – és ezt nem ismeri el a doktriner liberalizmus. Azonban az ember csak társas kapcsolatban ember. Ezzel szemben *John Gray* számára az ember individuum, így el sem tudja képzelni azt, hogy egy szabadon választott, tehát demokratikus kormányzat a „másik ember” érdekében beavatkozhat a társadalmi folyamatokba. Hiszen a „másik emberek” éppen ezért, a beavatkozás lehetőségéért hatalmaznak fel demokratikus kormányokat. *John Gray* a kommunista rendszerek összeomlása után új előszót írt könyvéhez, ami jelzi, hogy túl tud lépni a liberális doktrinerségen, így lesz hiteles liberálissá ő. Az új előszó első mondatában jelzi, hogy az 1986-os első kiadás óta jelentősen megváltozott a világ. „Ma úgy gondolom, hogy hiábavaló és szükségtelen a liberális gyakorlat megalapozásával kísérletezni, mivel a liberális rendszerek korántsem egyetemesen kötelező érvényűek vagy kívánatosak, csupán egyetlen csoportját képviselik azoknak az intézményeknek, amelyek legitimek lehetnek a kései modern, vagy korai posztmodern világban.”¹² E mondattal érthetővé teszi a vasfüggönnyel kettéválasztott Európa önkritikára képes liberálisainak életérzését: ahogy a korai liberalizmus a korszak abszolút monarchiáira adott választ, úgy a modern liberalizmus a totális diktatúrákra. Azok összeomlásával a neoliberalizmus felülvizsgálatra szorul, ami nélkül a liberális eszme lefokozódik merő pénz- és hatalomszerzési technikává. *John Gray* képes a liberális gondolkodás kopernikuszi fordulatra: az egyéni szabadság abszolutizálásától eljut oda, hogy a liberális rendszereket többé ne abszolutizálja. Elismeri, hogy a demokráciában másra is lehet szavazni.

Mivel a liberális eszmét – akár merő pénz- és hatalomszerzési (megtartási) technikaként – ma is erőltetik a világban, feltehetjük a kérdést, hogy mennyire (lehet) liberális a demokrácia? Az eszme erőltetését látva felmerül a kérdés: a kizárólagosság tudatával terhelten lehet-e totalitárius a liberalizmus? Mivel a gondolkodó liberálisok

maguk sem tartják abszolút értéknek saját eszméjüket, így a liberalizmust sem tűnethetik fel favorit-eszmének. *Friedrich August von Hayek* sokak számára a neoliberalis eszme pápája. Ő vallja: „A liberalizmus és a demokrácia, bár összeegyeztethető egymással, nem ugyanaz.”¹³ Ő tehát megfogalmazza a liberalizmus és a demokrácia közötti egyenlőséggel hiányát, sőt azt is, hogy a két eszme, a két külön kategória ép-penséggel akár még össze is egyeztethető egymással, tehát nem szükséges még az átfedés sem. Azt a kérdést azonban Hayek elfelejti feltenni, hogy a kettő közül melyik az abszolút érték, a liberalizmus-e, vagy a demokrácia. E mondat „liberalis nagyvonalúsággal” nyitva hagyja azt a kérdést, hogy lehet-e a demokrácia totalitárius. Láttuk, hogy John Gray e kérdésre – még a kommunista rendszerek összeomlása előtt – azt az elképesztő választ adja, hogy lehet.

Hogy ha Hayek sokak számára a neoliberalizmus pápája, akkor számunkra a francia *Raymond Aron* az önkritikus liberális, aki eretnek a neoliberalisok számára. Ő nem sorolta magát oldalakhoz, vannak, akik liberális keynesianusnak tartják őt.¹⁴ Raymond Aron az emberi jogok védelmében lehetségesnek tartotta az állami beavatkozást, és mivel az emberi jogokhoz a szociális biztonságot is odaszámította, lehetségesnek tartotta az állam piaci szerepét. A Sorbonne Egyetemen a szociológia professzora volt, és az itt tartott előadásainak szövegét *Demokrácia és totalitarizmus* címen adta ki, mely magyarul is megjelent.¹⁵ Nem kell hangsúlyozni, hogy Raymond Aron számára a címben jelzett két szó egymást kizáró fogalmak. Önálló fejezetekben, egymás ellentéteiként tárgyalja a demokrácia és a totális rendszerek jellemzőit, ami azért is fontos, mert a bolsevizmus ismeretében tette ezt, Aron számára tehát a kommunista totalitarizmus nem indokolta a neoliberalizmus abszolútizmusát. Ahogy Keynes közgazdászként, úgy Aron filozófusként, szociológusként egyszerre húzta az államtalanító szabadpiaci kapitalizmus és az államosító marxizmus méregfogát. Aron az *alkotmányosságban* látja annak garanciáját, hogy a piaci folyamatokba beavatkozó *demokratikus rendszer nem lehet totalitárius*. „Az alkotmányosság fogalmának több értelme van. Alkotmányosnak nevezük a hatalom birtoklásáért folyó versengést akkor, amikor ennek módozatai pontos szabályoknak vannak alávetve. Az alkotmányosságnak egy másik, valószínűleg fontosabb formája az, amely a kormányzati döntések szabályszerűségére vonatkozik. Valamely törvény érvénybe lépéséhez egy alkotmányosan működő kormányzatnak más szervek közreműködésére is szüksége van, szemben az autoriter rendszerekkel, ahol a kormánydöntésekből automatikusan törvény lesz.”¹⁶ Aron egyértelművé teszi szándékát, mellyel kettéválasztja, egymást kizáróvá teszi egyrészt a demokráciát, a nép által választott kormányzatot, másrészt pedig a totalitarizmust, ami nem jelent mást, mint azokat a rendszereket, melyek „egy felfegyverzett kisebbség erőszakos hatalomra jutása által jöttek létre.”¹⁷ Ennek értelmében fogalmazza meg saját feladatát: „azon leszek, hogy kihámozzam a *kétféle politikai rendszer közötti ellentét* értelmét”.¹⁸ Raymond Aron ismeretében cinizmusnak nevezhetjük azt, ha például egy kereszténydemokrata politikust – aki létező szociáldemokrácia hiányában sok szociáldemokrata értéket is megvalósít! – a totalitárius politika megvalósítójának nevezzenek azért, mert a nyilvánvalóan zsákutcába jutott liberalizmust, annak gazdaságpolitikáját, kozmopolitizmusát, a családot mellőző erkölcsét elveti.

Mivel a neoliberalis rendszerek szívesen kényszergetik köbe vésett eszméikkel azokat a demokratikus rendszereket, melyek más eszméket követnek, a demokratikus viszonyosság, az azonos mérték nevében magunk is megfogalmazhatunk egy „köbe vésett” eszmét: *A demokrácia abszolút érték. A liberalizmus jó esetben érték, de semmiképpen sem abszolút*. A liberalizmust kifejező definíciók sokfélesége is jelzi: a liberalizmus nem abszolút érték. De vannak bizonyos definíciók, bizonyos megmutatózások formák, melyek ismeretében

azt is mondhatjuk, hogy a liberalizmus nem érték. A liberalizmus az állam észrevétlenségéről ábrándozott. A sorrend fordított. Mivel a polgárok nagy többségének életbiztonsága a tapasztalatok szerint nem képzelhető el az állam nélkül, az állam nem lehet észrevétlen. A liberalizmus ezzel még nem lesz kiküszöbölendővé. Am épp a liberalizmus az, ami legyen észrevétlen. Ismét legyen hivatkozási alapunk Wilhelm Röpke, ezúttal évekkkel a második világháború után fogalmazott igényével: míg a háború utáni években még erős állami támogatásra volt szükség ahhoz, hogy emberek tömegei felemelkedhessenek nyomorúságukból, addig tizenöt év múlva az állam hátrébb vonulhat, mert az akkorra már a jól működő (szociális) piacgazdaság biztonságérzetet teremtett. „Így aztán nem is akarjuk a jóléti államot, mint olyat elítélni, csak határaitra és veszélyeire kell rámutatnunk. ... ma (1957/1961) már egyáltalán nem azokat az idöket éljük, amikor a jóléti állam törekvéseit elő kellene segítenünk, vagy támogatnunk kellene.”¹⁹ Említettük, hogy Röpke nagyon közel állt a klasszikus liberalizmushoz. De nem volt abszolutista liberális. Ö egy bizonyos rugalmasságot fogalmazott meg az állam és a gazdaság viszonyában. Amikor társadalmi-gazdasági, tehát létbiztonsági válság van, akkor lépjen elő az állam. Németországban a háború után ilyen idök voltak. Az 1960 körüli idökre megerösödött a gazdaság, így az állam hátrébb vonulhat. Röpke felfogásában a gazdaság és az állam önálló tényezökként egymást egészítik ki, ha az egyik gyengébb, a másik erősebb hatást fejt ki, ha az egyik erősödik, a másik visszavonul. Ez a keresztény szubszidiaritás elve, ami Wilhelm Röpke megfogalmazásában liberális elemmel is bír.

Nem ellentmondás a szubszidiaritás elvében a liberális összetevő. A szubszidiaritás elve keresztény társadalompolitikai elv, mely határozottan a bibliai emberképre épül. Ha nem vesszük tekintetbe ezt az emberképet, akkor nem is lehet helyesen értelmezni azt, amit a szubszidiaritás, tehát a helyettesítés, a kisegítés elvének nevezünk. A bibliai emberkép nem igazolja sem a klasszikus liberalizmus individualizmusát, sem pedig a szocializmus kollektívizmusát. A Biblia az emberben együtt látja, együtt mutatja be az egyéniséget, az embernek az egyedi, megismételhetetlen vonását és a közösségiségét, azt tehát, hogy az ember szükségképpen embertársához, társadalmához rendelt. Az emberben *szétválaszthatatlanul együtt van* az individuális és a kollektív elem. Isten természetesen embert teremtett, egyéniséget, aki Isten képmása, de úgy, hogy embertársa nélkül nem is létezhet. Az Én nem értelmezhető a *Te* nélkül. Mivel Isten embert teremtett, és az ember alkot társadalmat, ezért az individuális elem egy „fél lépéssel” megelőzi a kollektív elemet. „Az ember régebbi, mint az állam” – írja XIII. Leó pápa 1891-ben a *Rerum novarum* című enciklikában.²⁰ A szubszidiaritás elvét a teremtett világ rendjéből adódóan, az ember és az állam eme összefüggése alapján jobbközép eszmének nevezhetjük. Jobboldali, tehát liberális elem benne az ember egyénisége, baloldali, tehát szociális elem benne a közösségi szükségszerűség. De mivel a jobboldali elem, az egyéniség egy „fél lépéssel” előbb van a közösségi, kollektív szükségszerűségénél, mégsem centrista eszme ez (ha van egyáltalán olyan), hanem jobbközép társadalmi alapértékről van szó. Az a tény, hogy Isten nem társadalmat, hanem embert teremtett, az elméleti centrumtól egy kissé jobb felé húzza a keresztény társadalomelméletet. Az ember pedig átérzi az embertársal, a másik emberrel való egymásraultaltságát, ezért társadalmat formál. A szubszidiaritás elvében így együtt van a liberális és a szociális elem, és Wilhelm Röpke-től tudjuk, hogy nem merev a határ a kettő között, adott esetben, *az ember érdekében* előtérbe léphet az állam, s ha az ember lehetőségei erősödnek, az államnak tudnia kell háttérbe is vonulni. Az ember mibenléte miatt ezért nem igazolható sem a liberális totalitarizmus, sem pedig a kollektivistá totalitarizmus.

Az ember, a mai politika nem engedhet az öncélú liberalizmusnak, mert már történelmi tapasztalatból tudjuk, hogy *ha a szabadságnak nincsenek korlátai, akkor a korlátlan*

szabadságra adott reakciónak sincsenek! Ha eszmei irányba akarjuk ágyazni ezt az elvet, akkor elmondhatjuk, hogy a liberális és a kollektív elem együttes jelenléte miatt az ember mibenlétének sem a liberalizmus, sem a szocializmus nem felel meg, hanem inkább az, amit a XX. században a perszonalista filozófia jelenített meg. Ez a filozófia pedig, mely az embert embertársként értelmezi, látja mindkét véglet korlátait, ez a filozófia tudja, hogy ott kezdődik a korlátoltság, ahol az ember még a saját korlátaival sincs tisztában. Ez a filozófia tudja, hogy az én szabadságomnak korlátja a másik ember szabadsága, a másik emberének pedig korlátja az én szabadságom. Ez a filozófia tudja, hogy a másik ember joga énnálam kötelességként jelentkezik, de természetesen az én jogom is kötelezettséget jelent a másik ember, a társadalom részére. A mi Prohásztkánk már 1897-ben megfogalmazta azt, hogy szabadságunknak korlátai vannak: „A művelt, szabad személyiség, ez ennek a természetes fejlődésnek a csillaga, az iránya és a veleje. Ez a szabad individuum azonban olyan keretekben él, melyek szabadságának törvényt szabnak”²¹ Ugyanígy gondolkodott Erdélyben 1933-ban Márton Áron is: „Követeljük a szabadságot, de a liberalizmust sietünk temetni. ... Szabadság és törvény az élet két pólusa. Szabadság nélkül nincs egyéniség, nem fejlődhetik a személy. Nincs erkölcsi, felelős én. A törvény vezetése és korlátai nélkül csak örökös kezdés van, célba jutás nélkül, örökös harc győzelem nélkül, önkény fék, megállás nélkül. Az élet egyensúlyát a kettő egyensúlya jelenti: *szabadság a természetes korlátok között*. ... S az élet törvénye az, hogy a társadalmi törekvések szabadságát a valóságok korlátozzák. A szerves élet. A teljes igazság. Az, hogy az ember egyéniség, s ugyanakkor fia valamelyik nemzetnek és tagja a társadalmi közösségnek.”²²

Ezután miben is áll a szubszidiaritás²³, tehát a helyettesítés, a kiegészítés elve? A társadalompolitikában, a szociális ellátásban ez azt jelenti, hogy amit az egyes ember, vagy a család megvalósíthat, azt nem végezheti el helyette a közösség, illetve, amire egy kisebb közösség, például az önkormányzat alkalmas, azt nem sajátíthatja ki a maga számára semmilyen magasabb szervezetségű rendszer, így az állam sem. Az elnevezés a latin nyelv *subsidium* (= segítség, támasz, tartalék, menedék) szavából származik, így tehát a helyettesítés, a segítség, kiegészítés elvéről van szó. Mert amit az egyén, vagy a család nem tud megvalósítani, vagy elérni, abban a közösség köteles segíteni, illetve amit egy kisebb közösség, például az önkormányzat nem tud a maga erejéből megvalósítani, abban köteles segíteni, a megvalósításban közreműködni az állam. Ha XIII. Leó pápa leírta, hogy az ember előbb volt, mint az állam, akkor ő, a katolikus társadalmi tanítás alapvetője leírja azt is, hogy „az állam nem nyelheti el a polgárt, sem a családot”²⁴ Ehhez hozzáteszi: „az államnak mindazonáltal nem kevésbé kell védelmeznie a közösséget és annak tagjait”²⁵ az államnak tehát a spontán folyamatok által okozott egyenlőtlenségek terén elaludhatatlan kiegyenlítő szerepe van, mert „a közjó védelme nem csupán a vezetés legfőbb törvénye, hanem a vezetői szerep egyetlen létesítő oka és elvi alapja is.”²⁶ A szubszidiaritás elve így lesz decentralizáló törekvéssé, nagy szerepet biztosít a személyi és a helyi autonómiáknak, ezért *a demokráciához tartozik*. A szubszidiaritás elve ellene mond a totalitárius rendszereknek, ellene mond úgy a liberális, mint a kollektivista abszolútizmusnak. Az állam nem iktatható ki, az állam megszűnését a kommunisták jövendölték, és a velük olykor kéz a kézben járó, abszolútista (kizárólagosságtudattól terhelt) liberálisok erőltették. Az állam e gondolkodásban nem lehet „láthatatlan kéz”, viszont a szükséges liberális gondolat igenis láthatatlanul, erőltetés nélkül kell, hogy ott legyen a társadalompolitikában – láthatatlanul, erőltetés nélkül, mert a klasszikus liberális gondolat ellenpólusával, a közösségi felelősséggel áthatottan tud emberivé lenni. A másik emberre, a más emberekre tekintettel nem lévő szabadság – ahogy azt Márton Áron vallotta – harcra vezet, rombol.

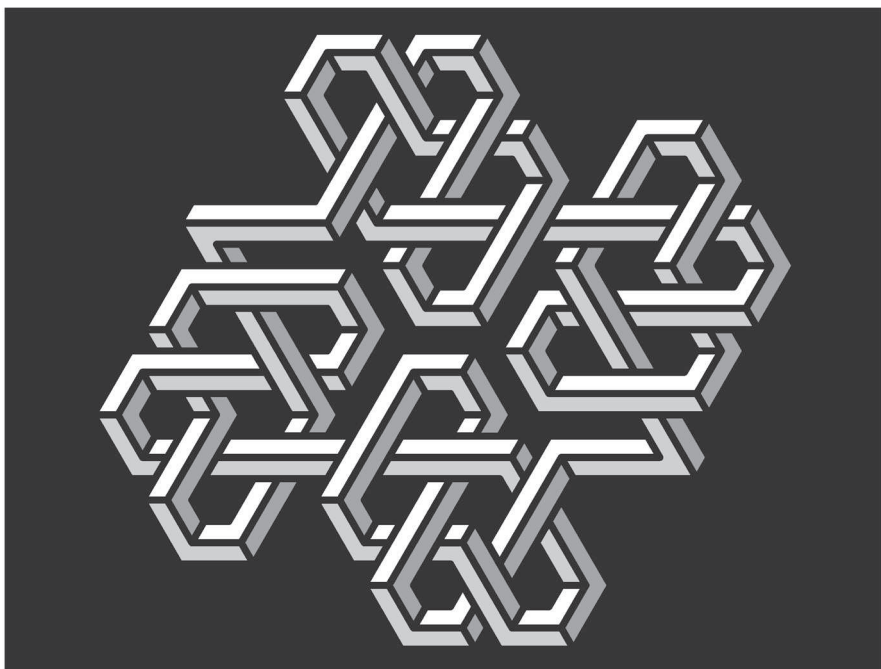
A két világháború között, XI. Pius pápasága idején két totalitárius rendszer, kétféle fasizmus, a náciizmus és a kommunizmus fenyegette az emberiséget. XI. Pius ekkor újra megfogalmazta a szubszidiaritás lényegét, ami szerint az állam nem nyelheti el az embert, ám ahol az ember kiszolgáltatottá lesz, ott az állam köteles segíteni a felemelkedését. „Amit az egyes egyének saját erejükből és képességeik révén meg tudnak valósítani, azt a hatáskörükből kivenni és a közösségre bízni tilos; éppen így mindazt, amit egy kisebb és alacsonyabb szinten szerveződött közösség képes végrehajtani és ellátni, egy nagyobb és magasabb szinten szerveződött társulásra áthárítani jogszerűtlenség és egyúttal súlyos bűn, a társadalom helyes rendjének felfogatása, mivel minden társadalmi tevékenység lényegénél és bennerejlő erejénél fogva segíteni – *szubszidiálni* – köteles a társadalmi egész egyes részeit, ellenben soha nem szabad bomlasztania vagy bekebeleznie azokat.”²⁷ A *Quadragesimo anno* című enciklika 1931-ben két totális diktatúra, a náciizmus és a bolsevizmus jelentkezése idején született. Totális diktatúrákkal szembe menve, a decentralizáció elvét hangsúlyozva, a demokrácia esélyeit igyekezett erősíteni. Ma már tudjuk, törekvése majd a második világháború után, Európa nyugati felén, az individualista és a kollektivisták kizárólagosságtudatot egyaránt elhárítva termelt gyümölcsöket.

Összegzésként el kell mondani, hogy forrásaink alapján a szabadságot az ember szer- ves hozzátartozójának látjuk, de annak öncélúságát, a liberalizmust kritikával illetjük. *A demokrácia abszolút érték, mert az ember, mint személyes létező is az.* Az államról és a liberalizmusról ezt nem mondhatjuk el. A demokrácia abszolút érték, mert magában hord- ja az emberi dichotómiának azt a jellemzőjét, ami szerint az ember: a/ egyedi, megismé- telhetetlen létező, akit feltétlen méltóság illet meg, és ugyanakkor: b/ az ember közösségi rendeltetéssel is bír, felelősséggel tartozik embertársáért. *Ami viszont az elmúlt 200-250 évben, és az elmúlt évtizedekben is liberalizmusként jelentkezett, azt már nem tudjuk ab- szolút értéknek tekinteni.*

JEGYZETEK

- 1 Röpké, Wilhelm: A harmadik út. Aurora Kiadás, é. n. (1943).
- 2 Uo., 15–16. old.
- 3 Uo., 16. o.
- 4 Uo., 17–18. o.
- 5 Uo., 20. o.
- 6 Uo., 21. o.
- 7 Weber, Max: Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai I., 60. o. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1987.
- 8 Prohászka Ottokár: A liberalizmus utópia. (1896) In. Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái, Korunk lelke c. kötet, 3–4. o. Szent István Társulat, Budapest, 1928.
- 9 Uo., 5. o.
- 10 Prohászka Ottokár: Ki a mi igazi Megváltónk? (1901) In. Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái, Ünnepnepok c. kötet, 68. o. Szent István Társulat, Budapest, 1928.
- 11 Gray, John: Liberalizmus. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1996, 101. o.
- 12 Uo., 8. o.
- 13 Hayek, Friedrich August von: A liberális társadal- mi rend alapelvei. In. Az új jobboldal és a jóléti állam. A kötet anyagát válogatta: Bulajos István és Nyilas Mihály. A Szociális Szakképzés Könyvtára. Budapest, 1996, 18. o.
- 14 Utalás John Maynard Keynes (1883–1946) angol köz- gazdaszra, aki a klasszikus liberális gazdaságpolitika társadalmi hatásait látva fogalmazta meg a piacgazda- ságba való állami beavatkozás elvét. A második vilá- gháború utáni Nyugat-Európában ennek az elméletnek nagy hatása volt a nyugati jóléti állam kialakulására.
- 15 Aron, Raymond: Demokrácia és totalitarizmus. L’Harmattan Kiadó, Budapest, 2005.
- 16 Uo., 222. o.
- 17 Uo., 151. o.
- 18 Uo., 221. o.
- 19 Röpké, Wilhelm: Civitas Humana. Emberséges társadalom – emberséges gazdaság. Kráter Műhely Egyesület, Budapest, 1996, 79–80. o.
- 20 XIII. Leó pápa: Rerum novarum, 6. pont. In.

- Az Egyház társadalmi tanítása. Dokumentumok. Szerkesztette: Tomka Miklós és Goják János. Szent István Társulat, é. n., 32. o.
- 21 Prohászka Ottokár: Az autonómiai mozgalmak pszichológiája. (1897). In. Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái, Korunk lelke c. kötet, 54. o.
- 22 Márton Áron: A mi utunk. Erdélyi Tudósító (Kolozsvár), 1933. május 1.
- 23 A szubszidiaritás elvéről bővebben ld. Virt László: Katolikus társadalmi alapértékek. Márton Áron Kiadó – Az Országos Lelkipásztori Intézet Kiadója, Budapest, 1999.
- 24 XIII. Leó pápa: Rerum novarum, 28. pont. In. Tomka–Goják i. m., 43. o.
- 25 Uo.
- 26 Uo.
- 27 XI. Pius pápa: Quadragesimo anno, 79. pont. In. Tomka–Goják i. m., 81. o.

Csillagászati ismeretek a népmesékben: a kutyakölykökre cserélt aranyhajú ikrek

(*Az aranyhajú ikrek népmesetípus*) A kutyakölykökre cserélt aranyhajú ikrek története Antti Aarne és Stith Thompson nemzetközi népmese-katalógusában a valódi mesék (ordinary folktales) között található (AaTh 707).¹ A Magyar népmese-katalógusban a tündérmesék csoportjában az aranyhajú ikrek típusnév alatt szerepel.² A népmese egy-egy változata igen elterjedt, csaknem valamennyi európai mesegyűjteményben fellelhető, ismerik ezen kívül Szibériában, a Közel-Keleten és Indiában, mesélik a kanadai franciák éppúgy, mint spanyolul a mexikói indiánok és portugálul a braziliaiak.³

A mese cselekménye röviden a következő: A királyfi három nővér beszélgetését kihallgatja, s a legkisebb lányt veszi feleségül, mert azt ígéri, hogy aranyhajú ikreket hoz a világra, akiknek a testrészein égitestek találhatók. A királyné a király távollétében megszüli az ikreket, azonban egy vagy több gonosz szándékú nő a gyerekeket kutyakölykökre cseréli, vízre teszi, s a királynét állatszüléssel vádolja. A király a feleségét kegyetlen bánásmódban részesíti. A gyerekeket alacsony származású személyek megmentik és fölnevelik. Miután fölnevelődtek, megismerik élettörténetüket, és szüleik keresésére indulnak. Az ármanykodó nő rájuk ismer és lehetetlen, életveszélyes feladatok elvégzésére csábítja őket. Egy vagy több csodatévő lény segítségével azonban teljesítik feladatukat. A cselszövés napfényre kerül, a király felismeri gyermekeit, anyjukat kiszabadítja, a gonoszt elkergeti.⁴

A népmese vezérmotívumát az a mozzanat jeleníti meg, amikor az aranyhajú ikreket kutyakölykökre cserélik. Nyilvánvaló, hogy a valóságban ilyen eset nem történhet meg, egy apával és egy anyával senki sem hitheteli el, hogy kutyakölykei születtek. E motívum szözszerinti értelmezése tehát nem adhat valóságos ismeretet. A népmese valóságartalma kizárólag szimbólumokon keresztül közelíthető meg.

(*Kozmikus időegységek a népmesékben*) A népmesék cselekménye tudatosan szerkesztett rendszerben bontakozik ki, és különböző méretű kozmikus időegységeket jeleníthet meg. A csillagszimbólumok előfordulása, sorrendisége alapján a szoláris jellegű népmesékben három irányvonal különíthető el.

Az első csoportot alkotják azok a mesék, amelyek a kis napév 365 napos időegységére épülnek. Ennek hátterében a Föld Nap körüli mozgása áll; pontosan 365 nap 5 óra 48 perc és 46 másodperc szükséges ahhoz, hogy a Föld megkerülje a Napot. Az állatöv csillagszimbólumai ebben az esetben az óramutató járásával egyező irányban, jobbról balra haladnak a mesékben; s a mondanivaló ilyenkor a jelenre illetve a jövőre irányul. Az is előfordul, hogy a mese cselekményében nem fedezhető fel mind a tizenkét állatövi jegy, csupán a négy sarokpont csillagszimbólumai (vagy ezek valamelyike), a nyári és téli napforduló, a tavaszi és őszi napéjgyenlőségi pontok jutnak hangsúlyosabb szerephez.⁵

A második csoportba tartoznak a nagy napév (25 920 év) kozmikus időegységére épülő népmesék. A nagy napévben való gondolkodás a tavaszpont precessziós útjának felismeréséből ered. A Nap a tavaszi napéjgyenlőség idején nem ugyanazon a ponton áll, hanem évente kb. 50''-cel hátrább, mint az előző évben.⁶ A tavaszpont lassan végigvándorol az ekliptika körén; 72 év alatt tesz meg egy fokot, 2160 év szükséges ahhoz,

hogy áthaladjon egy állatövi szakaszon (30 fok), 25 920 év alatt pedig bejárja az ekliptika egész körét (360 fok).⁷ A népmese csillagszimbólumai ilyenkor az óramutató járásával ellentétes irányban, balról jobbra követik egymást, s a cselekmény a távoli múltat idézi.⁸

A tárgyi kultúrában a kis és nagy napév működési elvét a szvasztika vagy forgó rózsza szimbólum jeleníti meg, amely leegyszerűsített, vázlatos zodiákusként is értelmezhető. A jobbra forgó a kis napév, a balra forgó a nagy napév kozmikus történéseit ábrázolja. E szimbólumok eddig feltárt, legrégebb emlékei Ukrajnából, Mezin falu közeléből származnak, s kb. 12 000 évesek. Az egyik mamut elefántcsontból készült madár figurán balra és jobbra forgó szvasztika díszítmény is található.⁹

A harmadik csoportot azok a népmesék képezik, amelyekben az első két csoport ötvöződik. A mese cselekménye ilyenkor kétirányú időbeli folyamatban bontakozik ki, egyrészt a jelen és jövő felé irányul, másrészt emlékezésre, múltba tekintésre (precessziós mozgásra) ösztönöz. Szerkezeti felépítése alapján a Gilgames eposz is ebbe a csoportba tartozik, amely két nagyobb szakaszra bontható. Az eposz első fele (1–6. tábla) Enkidu és Gilgames életének dicsőséges szakaszát, győzelmeit ábrázolja. A második részben (6–12. tábla) mindketten megismerkednek az elmúlással, a fájdalommal és a halállal. Az első részben az állatöv csillagképei (a Szűztől a Bikáig) az óramutató járásával ellentétes irányban haladnak.¹⁰ A második rész (Mérlegtől a Kosig) csillagszimbólumainak mozgása az óramutató járásával egyező irányú.¹¹ Az eposz első része tehát múltba tekintő, a második a jelen, illetve a jövő felé irányul. A történet a Kos csillagképben végződik, ami egy új világkorszak, a Kos korszak kezdetének szimbóluma. Az eposz keletkezésének feltételezett időpontja (Kr. e. 2100 körül) is közel esik a Kos korszak kezdetéhez. Gilgamest a történelemtudomány valóságos uralkodóként tartja számon, aki Kr. e. 27–28. század táján élhetett, és a mezopotámiai Uruk város királyának ötödik tagja volt.¹² Az eposzban azonban személye időben gigantikus méretűvé fejlődik, alakja (a Szűztől a Kosig) több világkorszakon is átível, túlnő emberi mivoltán. Az eposz szép példája annak, hogy a precesszió jelenségét valamilyen formában már – Hipparkhosz (Kr. e. 160 körül – Kr. e. 125 körül) előtt is – több ezer éve ismerték az ősi korok csillagászaik.¹³ Az eposz alkotói tisztában voltak a korszakolással és annak szimbólumrendszerével, s öt világkorszakot tartottak számon, hozzávetőlegesen tízezer esztendőt.

(Az Ikrek korszak) Már az archaikus ember számára is fontos volt az, hogy az idő múlását érzékeltesse, múlthoz való kötődését kifejezze, s nemcsak kis időegységekben – napokban, hetekben, hónapokban, években – gondolkozott, hanem több ezer évet átfogó időszakokban is. A precessziós Nap útját a régi bölcsök világkorszakokkal hozták kapcsolatba, s attól függően, hogy a Nap éppen melyik állatövi jegyben járt, beszéltek Oroszlán, Ikrek, Bika, Kos stb. korszakról.¹⁴ Amikor a tavaszpont – az égi egyenlítő és az ekliptika metszéspontja – az Ikrek állatövi jegybe lépett, elkövetkezett az Ikrek korszak (kb. Kr. e. 6430–4320). A kutyakölykökre cserélt aranyhajú ikrekről szóló népmesének is ez a korszak a kiindulópontja, az ikerszereplők ezzel az égi területtel azonosíthatók. Az ikrek születése jelképesen egy új korszak, az Ikrek korszak eljövételével azonos. Erre utal az is, hogy az ikreknek aranyhaja van. Az arany a Nap szimbóluma, és ha ez egy állatövi jegyhez társul, az azt is jelentheti, hogy a tavaszpont a precessziós vándorlása során legalább egyszer már járt abban a csillagképben. A népmesékből ismertek az aranyhal, aranyhajú lány, aranybika, aranyszörű bárány stb. csillagszimbólumok. Az arany szimbólum a korszakváltásokat követően is megmaradhat egy állatövi jegynél, így lehetséges az például, hogy egy Bika vagy Kos korszakbeli időegységet ábrázoló népmesében is jelen lehet az aranyhal (Halak korszak) vagy az aranyhajú lány (Szűz korszak), jelezve ezzel egykori precessziós szerepkörét, napkarakterét.

Az ikerszereplők testrészein található égitestek is azt igazolják, hogy az aranyhajú ikrek nem csupán az Ikrek jegyet, hanem az Ikrek korszakot is jelölik. A *Kevélység, Kedvesség és Szívesség* című mesében az egyik gyermek homlokán az áldott nap jegye, a másikén az áldott hold jegye volt.¹⁵ *Ámi Lajos egyik meséjében* az ikrek aranykarperectet viselnek a karjukon, homlokukon a Hold található.¹⁶ *A király meg a három kapás lány* című mesében a lány olyan gyereket szülne, amelyik mellén a Hold, homlokán csillag lenne.¹⁷ A csillag itt nem a Napot, hanem a Vénuszt jelenti. *A legkisebb nővér fiacskája* című vogul népmesében a kisebbik lány egy fiút szül a szellemnek, akinek a keze könyékig ezüst, lába térdig arany, homlokán a Nap ragyog, nyakszirtjén a Hold.¹⁸ *A Hold és Csillag* című ciprusi török mesében az ikerpárt egy fiú és egy lány alkotja, akiknek a homlokán Hold és csillag található, a fiút Holdnak, a lányt Csillagnak nevezik.¹⁹ A Nap fém-szimbóluma az arany, a Holdé az ezüst, és ezek nemcsak égitesteket jelölhetnek, hanem világekorszakokat is. Az archaikus ember négy korszakot tartott számon, amelyek ciklikusan váltakoznak. Az aranykort követi az ezüstkör, a rézkör és a vaskör. Majd e hanyatló időszak után jön az újabb felemelkedés, a vas-, réz-, és ezüstkoron keresztül ismét beköszönt egy új aranykor. A boiótiai születésű görög költő, Hésziodosz (Kr. e. 8. század) *Theogonia* (Istenek születése) című költeményében beiktat egy ötödik korszakot is, a hősök korát, amelyik a rézkör és a vaskör közé illeszkedik.²⁰ A Nap az egyik ikerfiú homlokán az aranykor szimbóluma. A történet eredeti alkotói sok ezer évvel ezelőtt tehát már számon tartották az aranykort, kötődtek ahhoz az időszakhoz. A Hold a másik ikerfiú homlokán az ezüst korszak jelképe, amely időben egybeesik, érintkezik az Ikrek korszakkal is. A történet eredeti alkotói e szimbólumok alapján be tudták magukat határolni az időben. A népmese egy olyan időszerkezetet örökített át, amelynek kiindulópontja az aranykor, jelene pedig az ezüstkör.

A Vénusz–Hold–Nap hármasságnak úgyszintén korszakjelölő szerepe is van.²¹ A népmesék réz-, ezüst-, aranyvárai, királykisasszonyai, paripái stb. idődimenziók szimbólumai. A történet jelene ebben az esetben a rézkorban (Bika korszak) játszódik, s a főhősnek az a feladata, hogy az idődimenziókon keresztül eljusson az aranykorba, és hozzáférhessen a teljességhez. Minden ember célja ez, függetlenül attól, hogy melyik korszakban él, s hogy a múlt vagy a jövő irányába indul-e. A hunok királyát, Attilát a monda szerint három koporsóban temették el.²² Mivel Attila a vaskorban élt, a vaskoporsó Attila jelenének a szimbóluma, az ezüst- és aranykoporsó pedig egyrészt lehet múltbeli kötődés jelképe, másrészt beavatási útvonallal, jövőkép is, ami a teljességhez, a boldogság helyéhez, az égi világhoz, a mennyországba vezet.

Korszakolási törekvések figyelhetők meg *A tizenhárom hatyú* című mesében is. A fiú úgy tudja megszabadítani az édesanyját a hétfejű sárkánytól, ha a pincében megtalálja a köhordót, amiben van egy vashordó, a vashordóban rézhordó, a rézhordóban ezüsthordó, az ezüsthordóban aranyhordó, az aranyban kristályhordó, a kristályban gyémánthordó, s ebben rejlik az élet bora, amit ha kiereszt, a sárkány elveszíti az erejét.²³ *A pelikánmadár* című mesében a kicsi nemeslegény az arany-, ezüst- és rézerdőn keresztül a vaserdőbe indul, hogy kiszabadítsa a szépen zengő madarat.²⁴

A népmesék csillagászati háttérű vizsgálata lehetővé teszi a mese feltételezhető östípusának meghatározását is. Az aranyhajú ikrek népmesetípus változatai közül azok a hitelesebbek, amelyekben két azonos nemű (fiú) gyermek képviseli az ikerséget, és testrészeiken a Nap és Hold jegyek szerepelnek. A Vénusz megjelenése a rézkort idézi, ez arra utal, hogy a mese az idő természetét modellelzi, s egy lezáratlan folyamatot tár a hallgatóság elé. A mese tehát szerkezeti sajátosságai, motívumkincse, szimbólumai alapján újrafogalmazható és tovább írható. Széleskörű kutatómunkát igényel még annak a problématerületnek a feltárása, hogy egy népmesetípuson belül az egyik változat miért

rögzítettebb, a másik meg miért képlékenyebb. Melyek azok a szimbólumok, amelyek az újraértelmezés következményeképp is hitelesnek mondhatók, és szervesen illeszkednek a mese cselekményébe?

(*A kutyakölykök*) Megfogalmazódhat a kérdés: vajon a kutyakölykök mely csillagképek szimbólumai? Arra gondolhatnánk, hogy az Ikrekhez közel eső Kis Kutya (Canis Minor) és Nagy Kutya (Canis Major) csillagképeké, de mivel ezek nem egyenrangúak – hiszen az egyik kisebb, mint a másik –, és nem egy időben születtek, képileg nem helyettesíthetik a kutyakölyköket. Látni fogjuk, hogy itt egészen másról van szó.

Az archaikus világképben a kozmosz három „világra” tagolódott. A déli égboltnak megfelelő alsó égre, az északi égboltnak megfelelő felső égre és a kettőt elválasztó középső világra.²⁵ A déli égbolton található az a csillagok, amelyek sohasem kelnek fel, és mindig a látóhatár alá esnek. Ezeket nevezték az antik kor csillagásza „sohasem látható csillagok”-nak.²⁶ Az alvilág, a pokol ezt az égi területet jeleníti meg. Az északi égbolt csillagai nem süllyednek a látóhatár alá, egész éjszaka megfigyelhetők. Itt található az ún. cirkumpoláris csillagok, amelyeket az ókorban „soha le nem nyugvók”-nak neveztek.²⁷ Ez a terület a halhatatlan istenek tartózkodási helye, a felső világ, a mennyország szimbóluma. A középső világ a Rák- és Baktérítő közötti sávval azonos, itt közlekednek a bolygók valamint a felkelő és lenyugvó csillagok. Mivel az emberek halandók, éppúgy felkelnek – megszületnek – és lenyugszanak – meghalnak –, mint a középső égrészben vándorló csillagok, a világuk ezzel a kozmikus területtel hozható kapcsolatba. Az északi és déli égboltot az égi egyenlítő választja két egyenlő részre. Ez azonban nem csupán egy égboltfelosztás, hanem világmodell is, amely a világegyetem működését, törvényszerűségeit szemlélteti, s amely a mikro- és makrokozmosz szintjén a létezés minden megnyilvánulására érvényes. Az egység ellentétpárok sokaságában nyilvánul meg (ezt szemlélteti a két egyenlő félre osztott déli és északi égboltterület), és egyik pólusnak sem lehet korlátlan hatalma a másik felett. Ha ugyanis a pólusok közötti egyensúly megbomlana, az a rendszer működőképességét, fenntarthatóságát veszélyeztetné. Mivel a rendszer állandó mozgásban van, a pólusok határvonalai kitolódhatnak, de ekkor a helyreállító folyamatok az újabb egyensúlyi állapot elérése érdekében ismét beindulnak; ez egy olyan küzdelem, melynek számtalan „arca” van. Az ellentétes pólusok közötti egyensúlyi állapotot az égi egyenlítő jelzi. Az archaikus világban ez az alsó világ határvonalának felel meg, amelyet őrizni kell, nehogy a gonosz, ártó erők átjuthassanak rajta. Nem véletlen, hogy az alvilági istenek egyik meghatározó attribútuma a kutya lett. Az állat kedvező tulajdonságai, a házőrzés, a gazdájához való hűség alkalmassá tették arra, hogy képileg az alsó világ határvonalának, bejáratának őrzőjévé, a halott lelkek kísérlőjévé válják.²⁸

A kutyakölykök tehát az alsó világ szimbólumai, és amikor az ikreket kutyakölykökre cserélik, az azt szemlélteti, hogy a gyerekek a világ túlsó felére kerültek. A kutyakölykök valójában ugyanannak a dolognak az ellentétes pólusát, az ikrek másik minőségét képviselik. Az ikrek napistenként a Nap útját járják. A nyári napfordulót követően fokozatosan erejüket veszítik, majd meghalnak, s „rangvesztetten” bolyongnak az alsó világban,²⁹ de a téli napforduló idején újjászületnek, megerősödnek, s kiemelkednek erőtlenségükkel. Alvilági utazásukat szimbolizálja az is, amikor a gonosz nő vízre teszi őket. A víz szintén az alsó világ jelképe. A déli égbolton több csillagképet vízi élőlényekről, folyókról (Cet, Hydra, Eridanus) neveztek el, vagy a vízi utazással (az egykori Argo Navis csillagkép elemei: Hajógerinc, Hajófara, Vitorla) hoztak kapcsolatba.³⁰ Az ikrek megerősödési folyamata a kimentésükkel kezdődik el, majd felnőnek, tudatára ébrednek annak,

hogy kik is valójában, szüleik keresésére indulnak, feladatokat teljesítenek, s visszatérnek eredeti pozíciójukba. A kiindulópontba való sikeres visszatérés jele az, amikor a gonosz nő az ikrek helyett a kutyakölyköket mérgezi meg, és az apa ráismer gyermekeire. Az ember is a Nap útját járja és elkerülhetetlen, hogy „rangvesztett” állapotba kerüljön, melynek fizikai és szellemi síkon számos megnyilvánulása lehet. Ettől azonban nem szabad kétségbe esni, mert előbb-utóbb eljön a jóvátétel ideje, a rendszer önmagát gyógyítja. És az sem okoz szomorúságot, hogy ez olykor utóbb, az életen túl következik be. Hasonló utat jár be Jézus Krisztus is, aki „megfeszítették, meghala és eltemették, szálla alá poklokra; harmadnapon halottaiból feltámad, felméne a mennyekbe...”³¹ A világkorszakok nincsenek egymástól elszigetelve, a Halak korszakra is ugyanazok a törvényszerűségek érvényesek, mint a többire. Csupán a részletek terén vannak eltérések, a lényeg azonban változatlan marad.

A kutyakölykökre cserélt aranyhajú ikrek története abból a szempontból, hogy milyen kozmikus időegységet tár fel, a harmadik csoportba sorolható, mert a kis és nagy napév vonatkozásában is értelmes olvasatot ad.

(Ikeristenek) Amikor a Nap a precessziós útja során átlépte az Ikrek állatövi jegyet, az az archaikus ember számára azt jelentette, hogy a napisten kétlényegűvé vált, két egyenlő félre oszlott. A mítoszok, eposzok, népmesék azonos nemű (férfi) iker szereplői, ősi korok ikeristenei a megkettőződött napistent formálják meg. Egyes ikeristeneknél megfigyelhető, hogy az egyik közülük kutya alakot ölt. Az azték mitológiában Ketzalkóatl (Quetzalcóatl) ikertestvérét, Solotlt (Xólotl) kutyafejű emberként is ábrázolták, akinek az volt a feladata, hogy a halottakat vezérelje a túlvilágon, és a Napot őrizze, amikor az éjszakai útján áthaladt az alvilágon.³² Az ikeristenek az Ikrek korszakkal egyenértékűek, a kutya pedig az égi egyenlítő megfelelője, hiszen a tavaszpont az ekliptika és az égi egyenlítő metszéspontja. Ez azt jelenti, hogy az Ikrek korszakban az égi egyenlítő az Ikrek csillagképet is érintette.

Az egyiptomi alvilágistent, Anubisz is fekvő sakál vagy vadkutya, illetve sakál vagy kutyafejű ember alakjában jelenítették meg.³³ Kultusza a legkorábbi időkben Egyiptom-szerte fellelhető, már az első dinasztia korában (Kr. e. 3100–2890) sírok védelmezőjeként ábrázolták. Az Óbirodalom idején (Kr. e. 2779–2260) a halottak istenének tartották. Kultuszhelyét Kasza városát a görögök Künopolisznak, azaz „A kutya városának” nevezték.³⁴ Anubisz sem magányos istenség, a két fivér történetét bemutató elbeszélésben ugyanis, amely az Újbirodalom idején, II. Széthi uralkodása alatt, Kr. e. 1185 körül keletkezett, öccsével, Batával együtt szerepeltetik. Az ikresség tehát ebben az elbeszélésben is fellelhető. Az elbeszélés keletkezési ideje a csillagszimbólumok alapján azonban a Bika korszak kezdetéhez, kb. Kr. e. 4320-hoz köthető. Erre utal az, amikor Bata a halálát követően Bikává változik. Az ikrességet megjelenítő történetekben az egyik testvér halála az Ikrek korszak végének a szimbóluma. Az Ikrek korszak után pedig időben a Bika korszak következik. Az elbeszélés tehát már a korábbi évezredekben is ismert lehetett, a Kr. e. 1885 körüli dátum inkább a papiruszon való rögzítés időpontját jelölheti. Másrészt ugyanez a csillagászati esemény egyéb forrásokban is hozzáférhető. A Gilgames eposzt Kr. e. 2100 körül jegyezték le. Gilgames ikertestvérevel, Enkiduval ugyanaz történik, mint Batával, meghal; Humbaba és az Égi Bika meggyilkolása miatt az alvilágba kerül.³⁵ Anubisz és Bata alakja az Ikrek korszakhoz kötődik ugyan, a róluk szóló történet azonban már az időbeli eltávolodást is érzékelteti, hiszen testvéreként és nem ikertestvéreként alkotják a kettősséget.

A Középbirodalom idején (Kr. e. 2055–1650 körül) Anubisz alvilági szerepét Ozirisz vette át, ő lett a halottak legfőbb istene.³⁶ Oziriszt az Orion csillagképpel azonosították, akinek hűséges kísérlőjét, a Szíriuszt (a Nagy Kutya csillagkép legfényesebb csillaga)

megszemélyesítő Ízisz istennőt kutyán álló nőalakként ábrázolták.³⁷ A Szíriusz korábban Anubisz alakjával fonódott össze. A csillagot Kínában is a sakállal hozták kapcsolatba és Tien-langnak „Égi Sakálnak” nevezték.³⁸ A kutyaszimbólum vándorlása az égi egyenlítő precesszióját, az idő múlását érzékelteti. Az Ikrek korszakban az égi egyenlítő az Ikrek csillagképet érintette, később ugyanazon az égi területen Kr. e. 3000 körül elérte a Kis Kutya csillagképet, majd idővel az Orion és Nagy Kutya csillagkép irányába húzódott. A Kis és Nagy Kutya csillagkép neve feltételezhetően az égi egyenlítő elmozdulásával van összefüggésben. Hasonlóan ebből vezethető le az is, hogy a babiloni csillagkatalógusok³⁹ két Ikrek csillagképet is számon tartottak.⁴⁰ A Nagy Ikrek (Maš-tab-ba gal-gal) és Kis Ikrek (*Maš-tab-ba tur-tur*) csillagképnek ugyanaz a szerepköre: az alvilág kapuját őrzik, nehogy a betegséget okozó gonosz démonok átjussanak rajta.⁴¹ (A csillagkatalógusok tehát egy precessziós folyamat szimbólumait örökítették át.) A Nagy Ikrek csillagkép az Ikrek jeggyel azonos. A Kis Ikrek csillagképet egyes tudósok az Ikrek lábánál található csillagokkal, a Gemini gammájával (Alhena) és etájával (Propus) azonosították.⁴² Mások a Kis Kutya csillagképpel hozzák kapcsolatba.⁴³ A *MUL.APIN katalógus* leírása alapján a csillagkép ugyanis akkor kel fel, amikor a Rák, és akkor nyugszik, amikor a Nagy Ikrek. Ebből arra lehet következtetni, hogy Kis Ikrek csillagkép a Kis Kutya és a Monoceros között, a Nagy Ikrek alatt és mögött helyezkedett el.⁴⁴ Ezt az elgondolást erősíti az égi egyenlítő precessziója, a kutya szimbólum vándorlása is. Babilonban a Kis Ikreket Lulal és Latarek alakja helyettesítette.⁴⁵ Lulal oroszlán fejű, sas lábbal, kezében törrel és buzogánnyal hadonászva ábrázolták.⁴⁶ Latarek oroszlánfejű ember, aki néha kezében ostorral látható.⁴⁷ Lulal és Latarek a kör és a négyszögletes denderai zodiákuson a Kos mezőben is fellelhető.⁴⁸ Ő- és újévet elváltató szerepkörben az a feladatuk, hogy távol tartsák az őszentendő minden gonosz befolyását a Cet és az Eridanus csillagképek környezetében.⁴⁹ A Cet csillagképet általában tengeri szörnyként jelenítették meg, amelynek a feje és a mellső lábai egy kutyáéhoz vagy oroszlánéhoz hasonlítanak.⁵⁰ Lulal és Latarek „vándorlása”, a Cet csillagkép megformálása az égi egyenlítő elmozdulásával hozható összefüggésbe. Nergált, a mezopotámiai alvilági istenséget is oroszlánfejű, pálcával jelenítették meg, akinek fő kultuszhelye Kúta városában (mai nevén Tell Ibrahim) volt.⁵¹ Mezopotámiában az oroszlánt és a többi nagymacskát a kutya rokonának vélték.⁵² Az ott tartott nagy testű, erős alkatú kutya erejét ugyanis az Anzu-madár (mitikus oroszlánfejű sas) karmához és az oroszlán mancsához hasonlították, s erősebbnek vélték a farkasnál.⁵³ Az oroszlán és a kutya tehát hasonló szerepkörű csillagászati fogalmat (esetleg fogalmakat) jelölhet. A két szimbólum különválasztása, időbeli behatárolása, kulturális közegének meghatározása további kutatómunka feladata.

Az égi egyenlítő áthelyeződésével tehát a kutyaszimbólum fokozatosan levált az Ikrek csillagképről. A görögök alvilági istene, Hádész már magányos isten, van ugyan felesége, de azonos nemű ikerpárja már nincsen, s a kutya alakja sem közvetlenül hozzá, hanem segítőjéhez, az alvilág bejáratát őrző háromfejű kutyához, Kerberoszhoz kapcsolódik, akit a görögök a Nagy Kutya csillagképpel azonosítottak.⁵⁴ Hádész egykori ikerviszonyára csupán sisakja utal, melynek görög neve ΑΙΔΟΣ ΚΥΝΕΗ (Aidos kune) kutyabőr (szőr) sisakot jelent.⁵⁵ A tudományos gondolkodás Aitát Hádésszel próbálja azonosítani (Aitát Hádész etruszk formájának tartja). Míg azonban Hádészt a görög művészet egyszerű sisakban ábrázolja, addig Aita az etruszk freskókon farkasbőr (kutya) sapkában jelenik meg.⁵⁶ Ez arra utal, hogy Aita megformálása korábbi hagyományokat követ, régebbi korok maradványait őrzi, időbeli kötődése távolabbra nyúlik, mint a Hádész ábrázolásoké. Az eddig feltárt alvilági istenek tehát Solotltól kezdve Anubiszon, Aitán keresztül Hádészig különböző időszakokat, illetve időbeli folyamatokat képviselnek. A kutyaszimbólum

vándorlása, más csillagképekkel való kapcsolata nemcsak az égi egyenlítő elmozdulását, hanem az idő múlását is érzékelteti. Az archaikus ember számára is fontos volt a múlt számontartása, ezért létrehozta a csillagszimbólumok alapján értelmezhető időszámítási rendszert. Ez az időszemlélet abban különbözik a modern kronológiától, hogy nem történelmi események egymásutániságára épül, hanem kozmikus történésekre. A hagyományörzés, az időbeli kötődés megnyilvánulása az, amikor a különböző népek eredetmondái beágyazódnak ebbe a kozmikus időszerkezetbe, és így történelmi személyek is a mitológiai idő képviselőivé válnak.

(Történelmi személyek az ikresség képviselésében) A kutya és az iker szimbólum Káleb és Józsué történetében is felfedezhető (Mózes IV. 13.).⁵⁷ Mózes tizenkét kémeket küldött el, hogy kifürkéssék Kánaán földjét. Közülük csak Káleb és Józsué nem bizonyult kishitűnek és jó hírrel tértek vissza. Az ikrességet Káleb és Józsué testesíti meg. A kutyaszimbólum hordozója pedig Káleb, héberül a neve is kutyát jelent (héber: כלב (kelev, kélev) (כֶּלֶב) kéleb). Káleb és Józsué már nincsenek egymással sem ikertestvéri sem testvéri viszonyban, hiszen a tizenkét törzs (= tizenkét állatövi jegy) két különálló tagjaként lépnek fel, és Mózes személye is a Kr. e. XIII. századhoz köthető, azonban a bibliai történet egy korábbi, Mózes korát megelőző időkeretbe illeszkedik.

A kutyaszimbólum Attila hun király alakjával is összefonódott. Az európai népek roszszallóan ebfajzatnak, kutyafejűnek vagy fülűnek minősítették, s a kutyától származtaták.⁵⁸ Nyugat-Európában és a délszlávoknál a kutyafejűség vádjával elsősorban a Keletről betörő lovas népeket illették: a hunokat, avarokat, besenyőket, kunokat, tatárokat és a törököket.⁵⁹ A kutyától való származás lekicsinyelő értelmezése arra utal, hogy a kutyaszimbólum – a népek közötti szembenállás, kulturális elkülönülés miatt – idővel elveszítette eredeti csillagászati háttérét. Ha a nyugati világ tisztában lett volna ennek eredeti jelentésével, valószínűleg nem tette volna azt gúny tárgyává. Az archaikus korok időszámítási rendszere alapján ugyanis a kutyától való származás jelképes értelmű és semmi esetre sem tekinthető szégyennek, sőt a különböző népcsoportok időhöz való viszonyát, kötődését, esetleg közös eredetét is kifejezheti.

Attila királyhoz az ikrek szimbólum is hozzátársul.⁶⁰ Személye így a Krisztus előtti évezredekbe nyit kaput és az Ikrek korszakot testesíti meg. Mintha egy mítoszról, népmeséből vagy az idő ködéből lépett volna elő, ugyanazt a hagyományörző szerepkört tölti be, mint a mítoszok, eposzok, népmesék ikeristenei, ikerhősei. Attila az ikrességet (kettősséget) Budával (kb. 408–445) alkotja, akivel közösen uralkodott. A kettős uralmi rendszerben az első király a kozmikus erők megtestesítője, a másik az aktív hatalom gyakorlója.⁶¹ Egyiptomban is először kettős királyság volt Ozirisz és Széth jogara alatt.⁶² A magyar hagyományokban a honfoglalás előtt a kündü és a gyula, a szakrális és világi katonai vezető között oszlott meg a hatalom.⁶³ A kettős uralmi rendszert ismerték még a kazárok, avarok és egyéb altáji népek (türkök, karakirgizek, mongolok, kalmükök, oguzok, onogurok stb.) is.⁶⁴ E szervezeti forma Alföldi András megállapítása szerint nem egyéni látásmód vagy alkalmi rendszabály alapján jött létre, hanem az ősök vallásosan tisztelt szokása értelmében öröklődött nemzedékről nemzedékre.⁶⁵ Ősi kultúrákban a földi társadalmak égi minták alapján szerveződtek, s az uralkodói hatalom az istenség fogalmába szorosan beletartozott, annak egyik alkotóeleme volt. Az uralkodó a napisten képviselőtében lépett fel, s feladata az égi törvények betöltésére, betöltetésére terjedt ki. Amikor a tavaszpont a precesszió folytán az Ikrek állatövi jegybe lépett, eljött az Ikrek korszak, s a megkettőződött napistent két megnyilvánulásban kezdték tisztelni. Talán e korszakot idézi Naram-Sin oszlopának két egyforma Nap-ábrázolása.⁶⁶ A kettős királyság

intézményének őstípusa feltételezhetően az Ikrek korszakban gyökerezik. Felmerülhet a kérdés, fenntartható-e egyáltalán több ezer éven keresztül ez az intézményes forma? Az, hogy a kettős uralkodói szervezet ilyen hosszú időn keresztül megmaradhatott, és kettős jellegét megtartva átléphetett a Bika, Kos, valamint Halak korszakon (hiszen a Bika korszaktól kezdve a Nap ismét egyfényűvé vált), az érintett népcsoportok identitásával, időbeli kötődésével magyarázható. Valami meghatározó esemény történhetett, ami miatt a kettős uralmi rendszert képviselő népcsoportok a múltban, az Ikrek korszakban ragadtak, s ami miatt nem léptek tovább az időben. Az időszerűségüket elvesztő, de jelentőségüket megtartó és tovább hagyományozott csillagszimbólumok nemcsak az Ikrek korszakhoz köthetők. A bárány például a Kos korszak szimbóluma, amit a kereszténység áthagyományozott a Halak korszakba, így a bárány a hallal együtt Krisztus szimbólummá válhatott. A hal a báránnyal együtt – egyes számítások szerint – már „átúszott” egy újabb korszakba, a Vízöntőbe is. Látható tehát, hogy a bárány az iker szimbólumhoz hasonlóan több ezer éven keresztül hagyományozódott. A kettős uralmi rendszer szabályozatlanul, „természetes” közegben is kialakulhat – volt már erre példa a magyar történelemben is –, mivel az ikresség a világmindenség természetében, törvényszerűségeiben rejlik. A kettősség az élet feltétele is, nincs más lehetőség, el kell annak fogadni kedvező és kedvezőtlen következményeit. Az ikresség, mint kozmikus szervező erő minden létezőre kihatással van, fizikai és szellemi síkon számtalan formában megnyilatkozhat. A hagyományos módon fenntartott kettős uralmi rendszer mintha ezt a természeti erőt próbálná egyensúlyban tartani. A két uralkodó ugyanis ebben a szervezeti formában nem ellenfélként, hanem egyenrangú félként, egymás segítőjeként van jelen. A kutyaszimbólummal azonosuló uralkodónak az a feladata, hogy a rá bízott közegben az egyensúly megteremtésére, a mértékletességre és az igazságosságra törekedjen. Ha ezeket megszegi, annak beláthatatlan következményei lehetnek. Attila király is – mai szóhasználattal élve – egy „nagy kutya” volt. Ez a kifejezés még napjainkban is él, bár már átalakult és elvesztette eredeti, kozmológiai háttérét. Kissé gúnyos színezettel nagy kutyának nevezik azokat a befolyásos embereket, akiknek vezető szerepe, döntő hatása van egy területen, hatókörön belül. (Végül is a „kutyaság” minden emberben jelen van, hiszen minden ember a maga ura is egyben.) A jelentésváltozás feltehetően azért következett be, mert a „kutyasággal” járó szerepkört nem minden uralkodónak, vezető beosztású embernek sikerült megfelelően betöltenie, illetőleg az uralkodói, vezetői magatartáshoz való külső viszonyulás is eltéréseket mutathat. A kutya Attila nevében is fellelhető. A folyóvizet a hunok Etil, Atil néven emlegették, még tisztázatlan, hogy ez az elnevezés a Volga, a Dnyeper, a Dnyeszter, a Don vagy a Volga folyóhoz kötődik-e.⁶⁷ Felmerülhet a kérdés, hogy mi köze van a kutyának a vízhez? Meglepőnek tűnhet, de a két szimbólumnak számos kapcsolódási pontja van, a kettő az alsó világ, a vízi világ szimbólumaként igazán összevonva értelmezhető. A teljes Kis Kutya csillagképet az arabok például valamikor Gomeisának (ez most a Canis Minor bétája) nevezték, ami „vizes szeműt” vagy „könnyezőt” jelent.⁶⁸

(A Kutya és a víz kapcsolata) A kutya és a víz összetartozását támasztja alá az a hagyomány is, amikor a kutyákat folyókról nevezik el.⁶⁹ A magyar kutyanevek egy része is folyónév, illetve más víznév: Berettyó, Sajó, Bodrog, Dráva, Száva, Tisza, Duna, Sió, Szamos, Maros, Balaton stb.⁷⁰ A szokás nemcsak a magyar nyelvterületen ismert, az olasz Arno, Tevere, Reno és a német Donau, Strom, Wasser folyónevek szintén kutyanevek.⁷¹ Oroszországban a kutyanevek egyik csoportja ugyancsak földrajzi nevekből származik, ennek kb. a felét a folyók szerinti elnevezések alkotják: Irtis, Amur, Szvir, Tobol, Katuny, Aldaj, Dunaj, Dunajka, Zeja, Bajkal.⁷² A névadást azzal magyarázták, hogy a kutya ked-

veli a vizet, emellett a folyóvíz és a kutya egymáshoz hasonló gyorsaságát akarták ezzel kifejezni.⁷³ A közös elnevezésnek azonban kozmológiai magyarázata van. Az archaikus világképben a kutya és a folyó (víz) a világ túlsó felének, a kozmosz egyik rejtett dimenziójának, az alsó világnak a szimbóluma. A vízbe, folyómederbe történő temetkezésnek ugyanaz a jelentése, mint amikor a sírokba a halottak mellé kutyákat helyeznek. A kutyaszimbólum hordozójának, Attilának a temetésekor szintén égi mintákat követtek, folyómederbe helyezték el. Visszaadták a folyót a folyónak, kutyát a kutyának. Az alsó világ határvonalának átlépését szelmléttetik a sírokba fektetett kutyamellékletek is. A Kr. e. III. évezredben az egyik király kedvenc kutyáinak külön kis sztéléket állítottak, melyre neveiket is felvésték. Több halotti sztélén az elhunyt széke alatt hever kedvenc kutyája is.⁷⁴ Alaca Hüyük kora bronzkori temetőjében a halottak mellett gyakran feküdtek kutyacsontvázak is: a háziállatok a síron túl is óvták gazdáikat.⁷⁵ A kutyatemetkezésnek magyar vonatkozásai is ismertek. A Csongrád megyei Eperjesen például egy Árpád-kori temető feltárásakor két sírgödör között egy teljes kutyacsontvázat találtak. Az állatot az elhantolásakor bal oldalára fektették, orrát nyugat felé irányították, lábait természetes helyzetben rendezték el.⁷⁶ A kutya másvilági úthoz segítő szerepét igazolják a kenézliői és gádorosi sírokban talált nyakörves kutyaábrázolások is.⁷⁷

A kutya és a víz jelentésbeli azonosságát erősíti a kutya szó is. A kutya hindi megfelelője *kuttā* (कुत्ता), ez urdu nyelven *kutta* (کتک). Rohingya és afaraf nyelven szintén *kutta*. Marathi nyelven *kutra* (कुत्रा), bolgár és macedón nyelven *kucse* (куче). A kutya szóban a kút is benne rejlik. A népmesék kútja mindig az alsó világba vezet, a kút út is egyben, alvilágba vezető út. Ha egy elméleti fizikus „belenézne” ebbe a kútba, azt mondaná, hogy az valójában egy féreglyuk, ami a világmindenség különböző dimenziói között átjárót, hidat képez. A kút és a kutya szó jelentésbeli összetartozása idővel elhalványult, csupán széttöredezett emlékei maradtak fenn. A teljeség igénye nélkül, ime néhány párhuzam. A kút ógörögül *kut-osz*, sumerül *kud*, ótörökül *quduq*, mongolul *quduq*, kalmükül *xudug*, újgurul *qutuy*, törökül *kuyu*. A dravida malayama *kudi* jelentése inni, a tamil *kut* átszűrt lyukat jelent. A kutya és a kút szó eredete feltételezhetően Kúta (Qútú, Kutha, vagy Cutha) városával hozható kapcsolatba, ami Kr. e. 2200–2050 között a gutik törzsének (kútúk, gutiak, kútaiak) fővárosa volt. A város sumer nevét, Gudua-t a zemiták Kutu-ra vagy Cutha-ra változtatták.⁷⁸ Mivel Kutha az alvilág istenének, Nergalnak a földi kultuszhelye is, az alvilágot gyakran Kuthának nevezték.⁷⁹ A Kutha, ill. Gudua szó valószínűleg szóösszetétel, és elképzelhető, hogy ennek első tagja, a Ku, ill. Gu már a Kutha szókapcsolat előtt is kutyát jelenthetett, s mint hangutánzó szó a kutya, illetve a farkas vonítását, üvöltését fejezte ki. A Ku előtag ugyanis más kutyát jelölő szóban is fellelhető. Ilyen például a szanszkrit *kukkura* (कुक्कुर), bengáli *kukur* (কুকুর), ógörög *küön* (κύων), hettita *kuwas*, *gu*, ősausztrál *gudaga*, maori *kuri*, észt *koer*, finn *koira*.⁸⁰

A kutyával rokon értelmű szó, az eb is a vízhez társítható. Arabul az *eb* (أب) vizet jelent, ami perzsa és urdu nyelven *ab*. A szó megfigyelhető az arab kutya szó egyes és többes számú alakjában *kalb*, *kilaab* (بلك، بالك) is. Ugyanez a héber *kelev*, *kélev* (כלב) *kéleb* (כלב) szóra is érvényes. Az *ab* vagy *av* szót az akkád *abu*-ból származtatják, ami atyát, apát jelent. Nem véletlen, hogy a modern kor rettegett betegsége, az ebola is az Ebola folyóról kapta a nevét. Az elnevezésben természetesen közre játszott az is, hogy a járvány a Kongói Demokratikus Köztársaság területén található Ebola folyó völgyében jelentkezik először, de a kutya (eb) hitvilágban betöltött szerepe alapján arra lehet következtetni, hogy a névadás háttérében ősi kozmológiai hagyományok állnak. A betegséget olykor csak egy hajszál választja el a haláltól, és az egyensúly fenntartása érdekében az alsó világ határvonalát őrizni kell. A „kutyát” az alsó világgal való kapcsolata alkalmassá teszi

arra, hogy fellépjen az ártó erőkkel szemben. Bajelhárítás céljából a pásztorok a magyar hagyományokban is azért adtak a kutyáknak folyó nevet, hogy az állatot megóvják a veszettségtől. A folyónévnek védő hatalma volt a betegség ellen.⁸¹

(Összegzés) A mítoszok, eposzok, népmesék cselekménye egy olyan tudatosan megalakított jelrendszerre épül, amely az archaikus kultúrákban már több ezer évvel ezelőtt elterjedt volt, s közel azonos tartalmat közvetített. E csillagszimbólumok azonban idővel elveszítették eredeti értelmüket, s az egykor egységes szerkezet darabjaira hullott. A jövő kutatásainak az a feladata, hogy összeillessze a rendszer szétforgácsolódott alkotóelemeit, s visszaállítsa annak eredeti értelmét. Ha ez megtörténik, az idő olvashatóvá válik, s egy népmese gyűjtemény hasonló szerepkört tölthet majd be, mint egy történelemkönyv. A népmesék csillagászati hátterű vizsgálata azért is lényeges, mert több tudományág számára is értékes ismeretekkel szolgál. Hozzájárul a régi korok időszámítási rendszerének, világfelfogásának teljesebb megismeréséhez, megértéséhez, s újabb adatokat nyújthat a csillagképek, csillagászati fogalmak kultúrtörténetéhez is.

IRODALOM

- Aarne, Antti – Thompson, Stith 1961. *Types of the Folktale*. Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia.
- Alföldi András 1933. *A kettős királyság a nomádoknál. Emlékkönyv Károlyi Árpád születése 80. fordulójának ünnepére: 1933. október 7.* Budapest: Sárkány-Nyomda.
- Allen, Richard Hinckley 1899. *Star-Names and their Meanings*. New York: G.E. Stechert.
- Baktay Ervin 1989. *A csillagfejtés könyve*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Bartha Lajos 2010. *A csillagképek története és látnivalói*. Szentendre: Geobook Hungary Kiadó.
- Bálint Csanád 1971. A kutya a X–XII. századi magyar hitvilágban. *A Móra Ferenc Múzeum évkönyve, 1971/1.* Szeged, 295–315.
- Benedek Elek 2010. *Magyar mese- és mondavilág*. Budapest: Könyvmíves Könyvkiadó.
- Berze Nagy János 1957. *Magyar népmesetípusok I–II*. Pécs: Baranya Megye Tanácsának Kiadása.
- Berze Nagy János 2004. *Égigérő fa: Magyar mitológiai tanulmányok*. Debrecen: Főnix Könyvműhely.
- Bingham, Ann – Roberts, Jeremy 2010. *South and Meso-American Mythology A to Z*. New York: Chelsea House Publications.
- Buchholz, Hans-Günter 2012. *Erkennungs-, Rang- und Würdezeichen*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht GmbH.
- Campbell, Joseph 2002. *Flight of the Wild Gander: Explorations in the Mythological Dimension – Selected Essays, 1944–1968*. Novato, California: New World Library.
- Cey-Bert Róbert Gyula 2011. *Megszólalnak a jelképek: Az ókori keleti és nyugati civilizációk jelképeitől a lovaskultúrájú hunok és magyarok jelképvilágáig*. Budapest: Püski Kiadó.
- Cey-Bert Róbert Gyula 2012. *Attila. A hun üzenet*. Budapest: Püski Kiadó.
- Cornelius, Geoffrey 2010. *Csillagképek kézikönyve: A csillagképek szimbolikája és mítoszai, útmutató az éjszakai égbolt megfigyeléséhez*. Budapest: Saxum Kiadó Kft.
- Dobos Ilona 1986. *Paraszti szájhagyomány, városi szóbeliség*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Dömötör Ákos – Kovács Ágnes 1988. *Magyar népmesekatalógus 2. – A magyar tündérmesék típusai*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport.
- Erdész Sándor 1968. *Ámi Lajos meséi I–II–III. kötet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Enekeskönyv magyar reformátusok használatára* 1988. Budapest: Magyarországi Református Egyház kiadása.
- Frankovics György 2007. *Kutyafejűek – magyar, délszláv és egyéb párhuzamok. Barátság, XIV. évf. 3. sz. 5356–5359.*
- Gernet, Louis 1981. *The Anthropology of the Ancient Greece*. Johns Hopkins University Press.
- Gulya János (ford.) 1959. *Asszony-unokája: Vogul népmesék*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Haynes, Sybille 2000. *Etruscan Civilization: A Cultural History*. Los Angeles, California: Getty Publications.
- Herrmann, Joachim 1992. *SH atlasz: Csillagászat*. Budapest: Springer Hungarica Kiadó.
- Huszárik László 2012. *Gilgames és a Zodiákus. A csillagképek nevének eredete. Acta Historica Hungarica Turiciensia, XVII. 1.*

- Huszárik László 2013. Enkidu a Kentaur. A csillagképek nevének eredete. *Acta Historica Hungarica Turiciensia*, XVIII. 2.
- Jankovics Marcell 1980. *A népmesék és a csillagos ég*. Budapest: Pannónia Filmstúdió.
- Jankovics Marcell 1996. *Ahol a madár se jár: Hét év tizenkét tanulmánya*. Debrecen: Pontifex Kiadó.
- Jankovics Marcell 1997. Ég, Csillagkép, Ikrek (szócikkek). In Hoppál Mihály – Jankovics Marcell – Nagy András – Szemadám György (szerk.): *Jelképtár*. Budapest: Helikon Kiadó.
- Jankovics Marcell 2006. *Csillagok között fényességes csillag: A Szent László legenda és a csillagos ég*. Budapest: Helikon Kiadó.
- Jeremias, Alfred 1902. *The Babylonian conception of heaven and hell*. London: David Nutt.
- Károli Gáspár 1990. *Szent Biblia, azaz Istennek Ó és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás*. Budapest: Magyar Biblia-Társaság.
- Kovács Agnes 1977. Aranyhajú ikrek (szócikk). In Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon 1*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport.
- Makoldi Sándorné 1994. *Hímestojások Gömörben*. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék.
- Makoldi Sándorné 2013. *A gömöri-palóc-magyar hímestojások: A misztériumok tojása*. Debrecen.
- Mátéffy Attila 2013. Az Árpád-ház szerepe a csodaszarvas-történetek európai elterjedésében. *Ethnographia*, CXXIV. évf. 1. sz. 1–40.
- Nyíri Antal 1963. A folyónevekből lett kutyanevekről. *Magyar Nyelvőr*, LXXXVII. évf. 3. sz. 351–354.
- Paládi-Kovács Attila 2001. Állattartás, pásztorkodás. In Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Magyar Néprajz II*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Palottino, Massimo 1980. *Az etruszkok*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Pap Gábor 1993. *Jött évek csodáknak: A magyar csillagmitoszi hagyomány élő Atillája*. Budapest: Szabad Tér Kiadó.
- Pap Gábor 1999. *Hazatalálás*. Budapest: Püski Kiadó.
- Pálfy Zoltán 2011. Kutyá az ókori Közel-Keleten. *História*, XXXIII. évf. 3. sz. 3–6.
- Penavin Olga 1971. *Jugoszláviai magyar népmesék*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Pesti István 2010. [web:] claw.freeweb.hu/History/kutya.html
- Rogers, H. Johns 1998. Origins of the Ancient Constellations: I. The Mesopotamian traditions. II. The Mediterranean Traditions. In *Journal of the British Astronomical Association*. Vol. 108, 1–2.
- Sayce, Archibald Henry 2013 (1888). *Lectures on the Origin and Growth of Religions*. London: HardPress Publishing.
- Sándor István 1977. Attila (szócikk). In Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon 1*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport.
- Soldi, Sebastiano 2006. *Az ókori Közel-Kelet művészete*. Budapest: Korvina Kiadó.
- Tasnádi Edit (ford.) 2007. *A figemagbéli szép leány: Ciprusi török népmesék*. Budapest: Attraktor.
- Teres Ágoston 2005. *Biblia és asztronómia: Mágusok és a csillag Máté evangéliumában*. Kecskemét: Korda Kiadó.
- Thompson, Henry O. 1970. *Mekal: The God of Beth-Shan*. Leiden: E. J. Brill.
- Trencsényi-Waldapfel Imre 1983. *Vallástörténeti tanulmányok*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Watterson, Barbara 2008. *Az ókori Egyiptom istenei*. Debrecen: Hajja & Fiai Könyvkiadó.
- White, Gavin 2008. *Babylonian Star-lore: An Illustrated Guide to the Star-lore and Constellations of Ancient Babylonia*. London: Solaria Publications.

JEGYZETEK

1	Aarne–Thompson 1961: 242–243.	9	Campbell 2002: 117. Lásd például hímestojások díszítményei: Makoldi Sándorné 1994: 18. 2013: 41–42.
2	Dömötör–Kovács 1988: 395–399.	10	Huszárik 2012: 9. 12. Huszárik 2013: 12.
3	Kovács 1977: 121–122.	11	Huszárik 2012: 14.
4	Berze Nagy 1957: II. 248–272.	12	Uo. 9.
5	Jankovics 1980.	13	Teres 2005: 234. A precesszió geometriai és matematikai meghatározása Hipparkhosz munkája. Az elnevezés Ptolemaiosz (90 körül – 168 körül) kifejezéséből származik.
6	Herrmann 1992: 62–65.		
7	Baktay 1989: 295.		
8	A Vizi Péter és Vizi Pál című népmese ebbe a csoportba sorolható. A meséről részletes elemzést ad: Pap 1999: 288–319.		

- 14 Baktay 1989: 297.
 15 Benedek 2010: 214.
 16 Erdész 1968: II. 413.
 17 Penavin 1971: 325.
 18 Gulya 1959: 77.
 19 Tasnádi 2007: 40.
 20 Trencsényi-Waldapfel 1983: 131–151.
 21 Berze Nagy 2004: 65–76.
 22 Sándor 1977: 168.
 23 Benedek 2010: 334.
 24 Uo. 2010: 724.
 25 Jankovics 1997: 56–57. Uő 2006: 68–73.
 26 Bartha 2010: 25.
 27 Uo. 24. Jankovics 1996: 128.
 28 Cey-Bert 2011: 110–112.
 29 Jankovics 1980: 11.
 30 Jankovics 1997: 49.
 31 Énekeskönyv magyar reformátusok használatára 1988: 592. (Apostoli hitvallás)
 32 Bingham–Roberts 2010: 144.
 33 Watterson 2008: 148–149.
 34 Uo. 148.
 35 Huszárik 2012: 10.
 36 Watterson 2008: 148.
 37 Cornelius 2010: 53–54.
 38 Uo.
 39 Rogers 1998: I. 16–18. Bartha 2010: 26–27.
 40 White 2008: 124. 142.
 41 Uo.
 42 Allen 1899: 234. Rogers 1998: 16–18. Bartha 2010: 173.
 43 White 2008: 142.
 44 Uo.
 45 White 2008: 143–145.
 46 Uo. 143.
 47 Uo.
 48 White 2008: 144.
 49 Uo.
 50 Uo.
 51 Huszárik 2013: 24.
 52 Pálfi 2011: 4.
 53 Uo.
 54 Cornelius 2010: 54.
 55 Gernet 1981: 130. Haynes 2000: 342. Buchholz 2012: 102.
 56 Pallottino 1980: 261.
 57 Károli 1990: 155–156.
 58 Pap 1993: 3–4.
 59 Dobos 1986: 50. Frankovics 2007: 5356–5359.
 60 Pap 1993: 16–18. 24–26. 28.
 61 Alföldi 1933: 28–39.
 62 Jankovics 1997: 100.
 63 Uo. Mátéffy 2013: 15.
 64 Alföldi 1933: 28–39.
 65 Uo. 28. 30.
 66 Soldi 2006: 112–113.
 67 Cey-Bert 2012: 9. Bárdi László előszava a könyvhöz.
 68 Cornelius 2010: 55.
 69 Nyíri 1963: 351–354.
 70 Paládi-Kovács 2001: 807–808.
 71 Nyíri 1963: 353.
 72 Uo. Paládi-Kovács 2001: 807.
 73 Nyíri 1963: 353.
 74 Pálfi 2011: 3.
 75 Uo. 6.
 76 Bálint 1971: 304.
 77 Uo. 304.
 78 Thompson 1970: 118–119. Sayce 2013 (1888): 94.
 79 Jeremias 1902: 24.
 80 Lásd még: Pesti 2010: claw.freeweb.hu/History/kutya.html.
 81 Nyíri 1963: 353–354.

Távol Afrikától?

Második versenyfutás egy földrészért: mégpedig a világ fejlődéséből hosszú időn át (a 14. századtól szinte a legutóbbi időkig) kimaradt kontinens mindennemű kifosztása érdekében – erről szól ma már a világmédia ezernyi híradása. Kína, India, Japán és Brazília után az USA is felébredt, és gyorsított (sőt, olyasmi is hírlik, hogy 300 millió kínait akarnak telepíteni Afrikába).

S tegnap még azt írhattam volna le, hogy Magyarország pedig szokás szerint – Adyval szólva – *aluszik*. (Ahogy a vén Európa is későn kezdett ébredezni a nagy versenyfutásban – mondják legalábbis az okosak.) A minap azonban kiderült, a hazai külügyerek (hosszú évtizedek vajúdása nyomán) egyben „kereskedők” is lettek. Másrészt – meghosszabbodván a 2013-as budapesti Africa Forum lendülete – újraalakult az egykori Afrika főosztály. Több szubszaharai afrikai országban terveznek követségeket újra megnyitni, és az ITD helyére újraszervezett Magyar Kereskedőház már többfelé be is tette a lábát a földrészre. Mintegy megirigyelvén a Magyar Afrika Társaság (korábban Afrikai–Magyar Egyesület) 6-7 évvel korábban megkezdett tevékenységét.

(*A magyar afrikai érdeklődés előzményei*) Mindezeknek az eseményeknek az árnyékában, vélhetően, itt van (itt volna) az ideje egyfajta összegezésnek (vagy egyszerűen csak egy visszatekintésnek), milyen könyvekből, kiadványokból nyerhető tudásbázissal rendelkezünk is valójában mindehhez a nagyléptékűnek szánt afrikai kapcsolat-építéshez. Azaz az immár 54 országot magába foglaló földrész kultúra- és történelem-tömegének nyomása milyen mértékben volt képes kisajtolni (tegnap és ma) a hazai kiadvány-iparból a szükséges valóság-ismeretet magába foglaló termékeket.

Sorolhatnánk mindjárt a kétségkívül legutóbb igen csak megszaporodott címeket az irodalom, folklór vagy a különféle tudományzakok területéről. De persze a hiánylista sokkal, de sokkal hosszabb, hogyszem ezt röviden elintézhethetnénk. Azonban kezdjük talán a legelejénél.

Babits a harmincas évek végén egy korabeli filmet megtekintve elborzadt a feketék primitív kultúrája láttán, megírva nevezetes költeményét (Áfriká, Áfriká, 1929, *Nyugat*). Miközben, sőt, évekkel korábban (1922-ben) Kosztolányi viszont (mondhatni korai „egy-fecskeként”) tárcában üdvözli, majd le is fordítja az első *igaz* afrikai regényt, az antillai származású, de jó 15 évig Afrikában kishivatalnokként működő René Maran Goncourt-díjassá lett *Batualáját*. E könyv ugyanis belülről ábrázolja egy kis bantu nyelvű nép (a közép-afrikai *bandák*) mindennapi valóságát, amelyből kitekintve, teljesen újszerűen és egyben hatalmas botrányt keltve a korabeli Franciaországban, mondhatnánk mai kifejezéssel, Afrika-centrikus, vagyis igen kritikus szemmel tekintenek a bennszülött szereplők a fehér behatólókra.

De aztán a csend lényegében az 1950-es évekig tart. Miért kell így fogalmaznunk? Leszámítva most a századfordulós (1899–1902) angol–búr háború vagy a 1936–1937-es olasz–etióp összeütközés, no meg Leo Frobenius 1934-es budapesti sziklarajz kiállításának visszhangját, illetve a német tudós műveinek értelmiségi körökben kiváltott hatását (lásd mindenekelőtt Németh László *San Rémo-i naplóját*), számot tevő Afrika iránti érdeklődésről, illetve az azt kísérő vagy kiszolgáló könyvkiadásról nem tudunk. Afrikáról, különösen az afrikai népek kultúrájáról, igazi szakkönyv lényegében a második világháború utáni évekig nem jelent meg nálunk. Bár az anyag még feltáratlan, mégis előzetesen úgy tűnik, ezt a helyzetet a sajtó vagy a szakfolyóiratok egyébként sejtethetően meglehetősen gazdag publikációs anyaga sem befolyásolja erőteljesebben.

Más kérdés, hogy persze, az egzotikum iránt vonzódók igényei kielégítésre kerültek: útikönyvek, vadászati beszámolók (magyar szerzők tollából vagy külföldiektől fordításban) nemcsak a múlt század első felében, hanem már a 19. században is napvilágot láttak. De megjelentek szép számban pl. németből adaptált, afrikai helyszíneken játszódó ifjúsági kalandregények is.

De ha visszalépünk egy pillanatra a 19. századba, meglepetések is érhetnek bennünket: az Afrika belső vidékeire, mint európai, elsőként behatoló Mungo Park, ez a fiatal felcser (1771–1806) első útjáról közzétett, kitűnő néprajzi megfigyelésekkel teli beszámolója alig két évtizedes késéssel teljes egészében napvilágot lát 1816-ban a *Nevezetes utazások tárháza* c. sorozat első köteteként, mégpedig ma is jól olvasható fordításban. S e mű 100 évvel később Halász Gyula nevezetes sötétkék sorozatában (1929, Világjárók) már csak kivonatosan, a kalandos elemekre kihegyezve kerül az olvasók kezébe. De tegyük ehhez még hozzá: Magyar László könyvét és útinaplóit, Stanley két hatalmas könyvét is kézbe vehetjük e régi időkől, bár sajnos Livingstone talán Stanley beszámolójánál is *fontosabb* műveit megkerülte a korabeli könyvkiadás. Ugyanakkor megjelent Emil Holub cseh orvos terjedelmes (és néhol bizony eléggé semmitmondó) beszámolója dél-afrikai útjáról, ottani tevékenységéről (1890–1891), sőt, Serpa Pinto vicomte, portugál ezredes, felfedező kétkötetes könyve is (1884), ugyan kivonatosan egy köteté alakítva, de azért sok mindent megőrizve az érdemi információkból. Mi több, Thirring Gusztáv egy kitűnő tudománytörténeti bevezetőt függesztett elé. Nem is beszélve itt a Jankó János fiatalkori észak-afrikai kutató útjai nyomán született nagy értékű tanulmányokról, amelyeket minden bizonnyal kötetben kellene összegyűjteni és kiadni.

Ha átlépünk a 20. század első felébe, természetesen ugyancsak vannak figyelmet keltő mozzanatok. A mi megítélésünk szerint a legjelentősebb magyar Afrika-kutatónak Torday Emil számít, aki persze hazai háttér híján belga, majd angliai szolgálatban futott be tudományos karriert. Művei zömükben idegen nyelven (főleg franciául és angolul) láttak napvilágot. Mindemellett a már említett Halász Gyula gondozásában megjelent kétkötetnyi válogatás a népszerűbbnek számító útikönyveiből magyarul is, természetesen nagy jelentőségű és az afrikai népekre vonatkozó gyűjtési eredményeit jelentős mértékben tartalmazva. Egy az olaszok etiópiai gyarmatosítási törekvései kapcsán tervezett, utóbb a kitört háború miatt elvetélt magyar expedíció okán a földrajztudós Bendefy-Benda László készített három kötetben (1934) figyelemre méltó tudománytörténeti összefoglalásokat magyar és külföldi afrikai kutatásokról. Bodrogi Tibor afrikai művészeti tanulmányait jó 30 évvel megelőzve Hevesy Iván ad ki egy kötetet a primitívek művészetéről (1929).

Bartók Béla több hónapra tervezett, de betegség miatt mindössze néhány hétre sikeredett, azonban mégis csak 118 viaszhengert eredményező biskrai (Algéria) gyűjtése (1913) máig stimuláló forrása az arab népzene kutatásnak (az összefoglaló tanulmány első része magyarul, majd a teljes szöveg németül jelent meg), mindenekelőtt a rendkívül pontos zenei átírások, illetve a nagy figyelmet érdemlő elemző szempontok, illetve maguknak az elemzéseknek az okán. Nem feledkezhetünk meg persze Halász Gyula földrajzi írói munkálkodásáról sem: számos afrikai útikönyv magyar kiadását gondozta (a kék sorozatban is), folyamatosan tájékoztatta a hazai érdeklődőket Torday útjáról, s négy magyar Afrika-kutató máig forrásértékű bemutatását is közreadta nevezetes könyvében (*Öt világrész magyar vándorai*, 1936). A szemek elől teljesen elbújik mára viszont Fehér Dániel erdömérnök kiemelkedő produkciója: ő ugyanis mint az egykori francia–magyar saharai talaj-biológiai expedíció résztvevője a kutatás eredményeit egy Sopronban megjelent könyvében foglalja össze (1943). Mindehhez tegyük még hozzá, a két világháború közötti időben jelentősen megsaporodott a magyarra fordított (és helyel-közzel értékelhető információkat is magába foglaló) útleírások száma (a

fordítók között jelentős irodalmárok, mint Déry Tibor, Szerb Antal, Benedek Marcell és felesége, illetve sokan mások találhatók meg).

Azonban mindez – ismerve a külföldi szakirodalmak nagyságrendjét – mégis csak azt mondhatja ki velünk összegzőképpen, hogy alig több a csendes érdektelenségnél, amely persze jórészt a történelmi körülményeknek is betudható... E megállapításunk miatt, ha az szóban hangzanék el egy nyilvános előadás keretében, biztosan kórusban szólnák rám villámaikat a jól értesültek, hogy de hát Radnóti Miklós *Karungája* vagy Fónagy Iván *Wavirije* (két népköltészeti szöveget tartalmazó antológiáról van szó).

Nézzünk szembe azonban a valósággal! József Attila talán az 1936-os évhez köthető 10 *primitív* költészeti fordítása (közülük 8 afrikai) lényegében kéziratban maradt. Fónagy nevezetes és mindmáig egyedül közvetlen forrásokból merítő kötete (amely 37 afrikai szöveget foglal magába) már a háborús években jelent meg (1942), és eddigi tudásunk szerint semmilyen visszhangot nem keltett. Szegény Radnóti Miklós utolsó életében megjelent műve (*Karunga, a holtak úra*, 1944 márciusa), amelyet talán-talán még a kezébe vehetett a júniusra datált utolsó behívó előtt, a teljes háborús pusztulás évében Fónagy köteténél is kisebb érdeklődést kelthetett az életük mentésével elfoglalt könyvolvasók körében. Egyedül a nemrégiben elhunyt Vajda László professzor írt róla – már a háború vége után – egy rövidke ismertetést az *Ethnographiába*. A kétségkívül figyelmet érdemlő, értékes kötet igazi hódítóútja csak 1957-es újrakiadásával kezdődhetett meg.

Az előttünk álló feladat teljesen világos: 18–19. és 20. század eleji kincseinket természetesen (előbb-utóbb) össze kell halmoznunk, azonban a jég megtörése valójában mégis csak az ötvenes években következett be.

(*Afrika végre valóban eléri hazánkat*) Hirtelenében néhány példát hadd említsünk illusztrálásul: Bodrogi Tibornak az ötvenes évek legelején készített, többször is kiadott, elsősorban történészeknek készült jegyzetét kell példaként említenünk (*Etnográfia*, 1951, 1952, 1953), amely ugyancsak szinte fellelhetetlen mára, számos Európán kívüli hagyományos kultúrára és így afrikai népekre vonatkozó ismertanyagot is magába foglal.

Másrészt ugyancsak hiteles és pontos etnológiai ismereteket közöl – természetesen korabeli ideológiai koloncokkal megtévezve – D(ouglas) Wolton könyve (*Merre tart Dél-Afrika?*, 1950), amelyet ráadásul Moszkvában lektoráltak(!).

Viszont az akkoriban egyébként őszintén baloldali érzelmű, utóbb mondhatni ezért meghasonlott, 1956-ban külföldre eltávozó, majd a müncheni egyetem professzoraként tevékenykedő Vajda László több olyan terjedelmes dolgozatot írt, amely a magyar afrikanisztika legértékesebb darabjai közé tartozik.

De e nehéz évek idején jelent meg Peter Abrahams kitűnő dél-afrikai író regénye (*A fergeteg útja*, 1953) is, mint első feckéje annak a sorozatnak, amely majd főleg a későbbiek során megalapított Európa, Magvető és Kossuth széles körű munkálataiban nyer folytatást.

Egy valóban ideológiáktól mentes szakkönyvnek számít viszont a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó egyik akkori publikációja (*Francia Nyugat-Afrika*, 1957), amely azonban az 1950–1957-es epizód nyomán, már következő korszakunkba vezet át.

* * *

Ami aztán a Kádár-korszakot és könyvkiadását illeti (1957 és 1989 között), Afrika ez idő tájt a világ kiemelt tájékai közé tartozott hazánkban. Hiszen a kétségkívül igen sokat szenvedett és minden időkbén, mindenféle módon kizsákmányolt földrész a lehető legjobb talajul szolgált a vulgáris marxista ideológiai megnyilvánulások kiélésére.

Különösen a párt kiadója (előbb Szikra még 1956 előtt, majd a Kossuth) jeleskedett afrikai témájú könyvek megjelentetésében. Mindemellett ezek a könyvek azonban, lehántva most a szövegekre kötelezően ráaggatott ideológiai elfogultságokat, végül is a nyers igazságot mondták ki. Éppen ezért, elsősorban tényanyagukban, többnyire mára sem avultak el. Emellett sok olyan magyarra fordított munka került kiadásra, másrészt magyar szerzők tollából nagy számú tanulmány és jó néhány önálló kiadvány is keletkezett, amelyek témájuknál fogva politikamentesen szolgálhattak kizárólag szakmai szempontokat.

Fogalmazhatnánk persze egyszerűen úgy is, mivel akkoriban a könyvkiadás egyfajta állami feladat volt, a könyvek jórészt szinte biztosnak vehető állami dotációban részesültek, így a kereskedelmi szempont hátrébb szorult, és sok maradandó művészeti és szakmai alkotás (nemcsak afrikai vonatkozásban) is kapun belül kerülhetett a „megalkuvás látszatát” gondosan fenntartó, azonban elsőrendűen értékorientált szakemberek jóvoltából.

Előzetesen említhetnénk mindjárt Sík Endre monumentális, négykötetes, három (magyar, angol, francia) nyelven megjelentetett *Fekete-Afrika történetét* (1964 és 1973 között), amely teljes egészében magában hordja a korszak ellentmondásait. Már keletkezésük gyökereit is befonja egyfajta torzulás: a szerző nem saját jószántából, hanem még szovjet emigrációja idején a párttól kapta a (kötelezően elfogadandó) feladatot. E köteteket másrészt (vagy éppen ezért is) mindenkor ideológiai vagy még inkább aktuálpolitikai szempontból ítélték meg pro vagy kontra. Napjainkban az a mondás járja: elavultak voltak e kötetek már megírásukkor is. Miközben, ha lehántjuk a kötelező ideológiai csavarmenteket, illetve ráébredünk és persze fenntartással fogadjuk azt a folyamatosan érvényesülő alapszemléletet, miszerint Afrikában minden rossznak az okozója a fehér ember (szerepet játszottak abban az arabok és persze maguk az afrikaiak is), akkor egy sor olyan történelmi, illetve régészeti, etnológiai, művelődéstörténeti stb. alapismerettel állunk szemben (különösen az első három kötet esetében), amelyek megjelenésükig magyar nyelven így, egységes történelmi folyamatleírásba beleágyazva nem voltak elérhetőek.

Ami a fordításirodalmat illeti, Abrahams könyvét számos irodalmi alkotás magyar nyelvű közreadása követte. S ezekben a munkálatokban, amint már említettük, a korszak tízegynéhány műhelybe tömörített kiadói szervezetei kevés kivételtől eltekintve, mondhatni, egyképpen részt vettek. A főleg történelmi-politikai műveket kiadásra előkészítő pártkiadó, a Kossuth az első időkben (kb. 1970-ig) az afrikai (vonatkozású) regények magyarításában is aktívan részt vett, természetesen baloldali írókat számításba véve. Így megjelentette Jorge Amado brazil író (1912–2001) három olyan regényét a hatvanas években, amelyek a szerző szülőhazája afroamerikai környezetében játszódnak. De algériai, dél-afrikai vagy magyar szerző művei is napvilágot láttak. Sőt, közreadták a nagynevű szenegáli író és filmes, Ousmane Sembène két regényét. Mi több, az ő nevükhöz fűződik a kétségkívül világhírű, mozambiki születésű, de angolai kötődésű író, Castro Soromenho egy nevezetes alkotása (*Halott föld*, 1964). (Jellemző módon utóbbi két szerzőtől, leszámítva az Európa harmadik Sembène-regény kiadását, soha többet nem jelent meg magyarul semmi sem.). A Kossuth a hetvenes évektől már (talán egyfajta önként vállalt szakosodás révén) nem vett részt irodalmi művek közreadásában.

Az afrikai irodalom magyarországi bemutatásának feladatát azonban persze első sorban az Európa Könyvkiadó vette a vállára. Dicsérendőnek véljük azt, hogy a látványosan szűkös ideológiai keretek között mégis csak sikerült számukra a földrész

országában a második világháború, még inkább az 1960-as évek körüli nagy felszabadulási hullám után keletkezett irodalom legjavából válogatni.

Bár az időintervallum elég tágas, már ami az egykori kiváló kiadói műhely afrikai munkálkodását illeti, nem mehetünk el szó nélkül igényes törekvéseik mellett. A valamivel több mint három évtized során láthattak napvilágot, kerülhettek általa magyar olvasók kezébe az afrikai irodalom olyan kiváló íróinak művei, mint a dél-afrikai Peter Abrahams – egy újabb regénnyel (1983), a „Nobel-díj gyanús” Chinua Achebe – két regénnyel is, 1964, 1983), a ghánai Ayi Kwei Armah (1975), a nyugat-afrikai tradicionalista, a két anyanyelvű, fulbe és bambara Amâdou Hampaté Bâ (1987), a kameruni főváros, Yaoundé közelében elhelyezkedő kis faluban született Eza Boto, ismertebb nevén Mongo Beti (1966), a más fehér íróknál az afrikai valósághoz jobban kötődő, kiváló dél-afrikai afrikansz író, P. André Brink (1980), az antillai kreol eredetű, visszatelepült családból származó, Gambiában született, de Sierra Leone-iként nyilván tartott William Conton (1961), a dél-afrikai Jack Cope (1977), a minden kétséget kizáróan nagy jelentőségű elefántcsontparti író és drámaszerző, Bernard Bois Dadié (1977), a szülőhazájából az USA-ba emigrálni kényszerült, Brazzaville-kongói vegyészprofesszor és regényíró, Emmanuel (Boundzéli) Dongola (1982), a világszerte ismert nigériai ibo női regényíró, Buchi Emecheta (1983), az ugyancsak nigériai ibo Cyprian Ekwensi (1966), az egyiptomi írók, drámaszerzők sora: Taufiq Al-Hakim (1968), Taha Hussein (1962), Jusuf Idrisz (1964), továbbá a dél-afrikai Alex La Guma (1972), az utolsó műveként egy Szungyata-változatot közreadó, malinke anyanyelvű guineai Camara Laye (1966), az elefántcsontparti Ake Loba (1974), az apartheid elől harminc éves korában emigrált dél-afrikai fehér író, David Lytton (három művel is, 1967, 1968, 1971), az utóbb Nobel-díjat elnyerő Nagib Mahfúz (egy regénye régebben keletkezett fordításán kívül sajnos csak novellákat találhatunk magyar nyelven a rendkívül termékeny és világszerte népszerű írótól, 1965), a hosszú időn át száműzetésben élő dél-afrikai író, Ezekiel Mphahlele (1961), az anyanyelvén és angolul alkotó, ugyancsak világhírű kenyai kuju James Ngugi, utóbb Ngugi Wa Thiong’o (1971, 1979), a nigériai Gabriel Okara (1969), a francia nyelven alkotó kameruni Ferdinand Oyono (1970), az ugandai acsoli Okot p’Bitek (verses regénye világszerte ismertté tette, 1986), az afroamerikai Theodore Rosengarten (1979), a korábban már említett szenegáli Ousmane Sembène (1987), a Nobel díjas, nigériai joruba regény- és önéletrajzíró, drámaszerző, költő, Wole Soyinka (1978, 1987), a tradicionális világot életre hívó regényeivel ismertté vált, ugyancsak nigériai joruba Amos Tutuola (1966), az afroamerikai Richard Wright (1978) és néhányan még mások.

Egy-egy jelentős költő válogatott versei is helyet kaptak a kiadványok sorában, mint Christopher Okigbo mártírhalált halt nigériai ibo költő (*Labirintusok*, ford. Gergely Ágnes, 1989), Agostinho Neto mbundu költő, Angola első miniszterelnöke (*Vérzünk, virágzunk*, ford. Tóth Éva, 1980), Léopold Sédar Senghor szerer, illetve fuláni származású költő, Szenegál egykori béketeremtő miniszterelnöke (*Elégia a vízhez*, ford. Pór Judit, 1982).

Néhány válogatott műveket magába foglaló prózai és költői antológia, illetve több regényt egybe fogó, antológia-szerű kiadvány is megjelent e kiadó jóvoltából, mint: *Portyázás Hárlemben* (afroamerikai elbeszélések, szerk. Dezsényi Katalin, 1976), *Dobsírató* (mai nigériai költők, ford. Gergely Ágnes, 1977), *Fekete lángok*, 1. és 2. kötet (a teljes afrikai költészeti anyagból készült válogatás országról országra nyújt mutatónyokat, szerk. Hárs Ernő és Keszthelyi Tibor, 1986, 1989), *Részeg a bozótban* (afrikai elbeszélések, szerk. Karig Sára, 1966), *Viktória királynő gyermeke* (dél-afrikai elbeszélések, szerk. Karig Sára, 1977), *Wad Hámid pálmája* (mai arab elbeszélések, szerk. Simon Róbert, ford. Prileszky Csilla, 1974).

De az Európa Könyvkiadó tevékenységéhez köthető lényegében szinte teljes egészében az afrikai szájhagyományok bemutatása is. Hiszen a Radnóti-féle válogatással 1957-ben elindított „Népek meséi” sorozatban 10 olyan kötet található, amelyek a kontinens folklórvilágát hívják életre magyar nyelven: *Rafara, a víz leánya* (madagaszkári mesék, szerk. Dégh Linda, 1960), *Hárún Arrisíd gyűrűje* (marokkói mesék, ford. Katona Tamás, 1960), *Az oroszlán-menyasszonyok* (dél-afrikai mesék, szerk. Bodrogi Tibor, 1961), *Gueladyo, a nagy szerelmes* (guineai mesék, ford. Kende István, 1962), *A kaméleon és az isten felesége* (kelet-afrikai népmesék, ford.: Ignác Rózsa, szerk. Voigt Vilmos, 1969), *Guha a szószéken* (egyiptomi népmesék, ford. Simon Róbert, 1971), *A Mambiala dombja* (kubai néger mesék, ford. Simor András, 1974), *Obi, a gögös kókuszdió* (kubai joruba mesék és mítoszok, szerk. Dornbach Mária, 1977), *A madáron vett menyasszony* (bambara népmesék, ford. Görög Veronika, 1977), *Kalila és Dimna* (klasszikus arab mesék, ford. Prileszky Csilla, 1978).

Két jelentős sorozaton kívüli opusról kell még megemlékeznünk. Az Európa vállalkozott az afrikai történelmi és kulturális azonosságtudat egyik legfőbb forrása, a manding (másként malinke, maninka) nevű nyugat-afrikai államalkotó nép nevezetes (és államalkotást felelevenítő) eposza, a *Szungyata* lefordítására. A magyarítás a szintén nemzetközi elismertségű történész és kutató, Djibril Tamsir Niane könyvéből (1961), egy eredeti gyűjtés nyomán francia történelemtudósságtudó átírt változatból készült. Az a tény, hogy az eposz magyar nyelven is megközelíthető (1983), nagy fontossággal bír. Más kérdés, hogy Szegő György a francia prózát, a benne némileg nyomon követhető szövegritmusok alapján visszaírta versbe, néhol a székely népmesék stílusában, ami rendkívül zavaró, nem igazán értve azt sem persze, hogy az afrikai hagyományos vers a zenei dallam szárnyán épül, rímtelen, és szabadon váltja a szótagszámot. Így tehát eléggé ösztövére módon került a magyar olvasókhöz a szöveg (miközben a fordítás idején már fél tucat autentikus, kétnyelvű lejegyzés létezett az eposzból). Tornai József viszont a világ törzsi költészetét feltérképező kötetében (*Boldog látomások*, 1977) 44 afrikai folklórszöveget ad közre.

Ide köthető a sorban a nemzetközi híru tudós, Kákósy László és Molnár Imre óegyiptomi szerelmes verseket életre hívó vállalkozása: *A gyönyörűség dalainak kezdete* (1976) c. antológia is, amely azonban nem a szakember, hanem a műfordító aránytévésztéséből túl irodalmiasra sikerült. Népszerű témát ígért, egyben igen értékes vállalkozásnak számított Leo Frobenius nevezetes *Fekete Dekameronjának* erotikus afrikai meséit közreadni (1974, szerk. Bodrogi Tibor, ford. Katona Tamás), más kérdés, hogy a kádári prudéria jegyében jó néhány mese igazgatói öncenzúrázás következtében az utolsó pillanatban kimaradt a válogatásból. De az akkoriban a Kossuth téren lévő emeleti székház munkaszobáiban figyeltek fel a világot bejáró, az afrikai gyökereket kereső és így a Jan Vansina professzor által megalapított tudományt, a szóbeli történelem kutatását az érdeklődés középpontjába állító amerikai írói kísérletre, Alex Haley *Gyökerek* c. regényes alkotására is (1980).

Az Európa műhelye ugyanakkor egy sor olyan irodalmi művet is fényre hozott, amelyek Afrikát hozzák a közelünkbe, de szerzőik nem afrikaiak. Ilyenek: az algériai születésű, afrikai élményekben gazdag műveket alkotó francia író, Albert Camus, a máig nevezetes afrikai folklór antológiát összeállító (Radnóti felerészben ebből a kötetből válogatott), verseiben a kontinenst gyakorta idéző francia költő, író, Blaise Cendrars, az igen ellentmondásos világháborús szerepet játszó, de afrikai élményeit ugyancsak írásba foglaló francia író, Louis-Ferdinand Céline, a lengyel származású kiváló angol író, Joseph Conrad, akit nevezetes regénye, a *Sötétség mélyén* kapcsán oly érdemtelenül

rasszistának bélyegzett Chinua Achebe egy azóta is forrongó vitákat kiváltó írásában (1977), az egyregényes angol történész, Basil Davidson, az Afrikát útikönyvében és egy regényében is megörökítő amerikai Graham Greene, a saharai fiktív leveleket író Alberto Moravia, az afrikai életformát különös erővel megjelenítő V. S. Naipaul, az afrikai környezetet varázslatos erővel felidéző Antoine Saint-Exupéry, vagy a finn író, Mika Waltari és lenyűgöző óegyiptomi „meséje”.

Értékes művek csiholója ebben az időszakban a Magvető Könyvkiadó is, jóllehet az Európával versenyben erősen mindig csak másodhegedűs maradt. Afrikai szerzők műveinek főleg *Világkönyvtár* sorozatában adott helyet. Íme, a hozzávetőleges lista: Peter Ábrahams (1975), Chinua Achebe (1973), a dél-afrikai Hilda Bernstein (1970), P. André Brink (1982), a dél-afrikai fehér színpadi szerző, Athol Fugard (1989), a Nobel-díjas Nadine Gordimer (1976, 1978, 1978, 1984), Alex La Guma (1979), az afroamerikai Toni Morrison (1986), az egykori Dél-Rhodésiában (ma: Zimbabwe) született (ma)sona Charles L. Mungoshi (1979), a dél-afrikai emberjogi harcos, író és alkotmányjogász Albie Sachs (1972), valamint a Nobel-díjas Wole Soyinka (1980).

A Magvető műhelyéhez is kötődik két érdemleges antológia. Belia György példásan gazdag válogatást ad ki korai időkben az afrikai költészet kincseiből (*Ébredő Afrika*, 1961). Míg Komlós Aladár a Kádár-rendszer búcsúztatja igen igényes formában elkészített, *Hárlemi árnyak* c. észak-amerikai néger költészeti fordításgyűjteményével (1989).

A magyar szerzőkről sem feledkezünk meg a Magvető, a következőket említhetjük: Benyovszky emlékiratainak népszerű változata (1956), az egyiptomi színtereken is játszódó Mózes-regény, Kodolányi hatalmas történelmi freskója (*Égő csipkebokor*, 1957), Lengyel József afrikai színtéren játszódó kisregénye (*Fegyverhordó, Ndolo naplója*, 1978), néhány vadász úti naplója, és persze Teleki Sámuel kelet-afrikai felfedező útja Höhnel Lajos leírásában (1984).

* * *

Ami e korszak szakkönyvkiadását illeti, említettük, hogy a Kossuth Könyvkiadó megalapításától kezdve ontja a marxista ideológiával átítatott, és persze a szovjet érdekeket mindig is szem előtt tartó történelmi-politológiai műveket, nagy számban magyar szerzők (így többek között Árkus István, Köves Tibor, Lengyel István, Makai György, Máté György, Réti Ervin) tollából is. Ezek értéke igen vegyes, számos esetben, bizonyos alapismeretek birtokában azonban ezekből is kihámozhatunk érdemi vagy valós ismereteket.

De a kiadó választékában találkozhatunk felüdülést jelentő, ismeretterjesztő vagy egyenesen tudományos monográfiákkal is. Kalmár György Ghána-könyvei (1964, 1976), vagy Balogh András, Kende István, Salgó László gyarmatosítástörténeti, Marton Imre filozófiai munkái historiográfiai szempontból is megalapozott, objektív műveknek tekinthetők, még ha az ún. „ideológiai cicafarkok” minden esetben ott is díszlegnek a fejezetek adott helyein.

A marxista szempont műfaji okoknál fogva nem érvényesül a lexikon jellegű kiadványok esetében. A világ fővárosait vagy a föld országait ismertető, lexikon pót-ló adatbázisok (1967-től, illetve 1975-től több javított kiadásban) a rendszerváltást követően más szerzőkkel sokkal szakmaibb és bővebb alakot nyertek. Érdemes figyelmet szentelnünk viszont a kiadó Univerzum sorozatának, amelyben legalább 6-7 afrikai vonatkozású opus található: az ókori Egyiptomról (Gleb Golubjev, 1966), az

ókori kozmológikus mítoszokról (Rudolf Drössler, 1986), az arab iszlám kultúrákról (Burchard Brentjes, 1985, 1986), a világ felfedezéséről (Walter Krämer, 1976, 1977, 1979) vagy régi kultúrák rejtélyeiről (I. M. Zabelin, 1970).

Természetesen számos értékes egyedi szakkönyv is helyet kapott még a gazdagon áradó kiadványok sorában: Michael Brett a mórok nyugat-afrikai kultúráját szemlélteti (1984), Mary Cable a rabszolga-kereskedelemnek állít egyfajta negatív mementót (1976), Cléophas Kamitatu afrikai szerző Kongó véres újkori történetének 1960 utáni éveit tárja fel igen reális megközelítésben (1978), Kwame Nkrumah egykori államelnök a neokolonializmusról állít ki bizonyítványt, nyilván marxista indítatásokkal, de erőteljesen afrikai szemmel (1967), Ormos Mária akadémikus a töle megszokott történészi teljességgel foglalja össze az olasz–etióp háború történetét (1970, létezik új kiadása is), három amerikai szerző, E. R. Service, M. D. Sahlins, E. R. Wolf ma is gondtalanul felhasználható kulturális antropológiai (tan)könyve a *Vadászok, törzsek, parasztok* (1973), Simai Mihálynak és főleg Szentés Tamásnak a fejlődő országok gazdaságtanával foglalkozó munkái (1971, 1981, illetve 1963, 1966), Jean Suret-Canal francia történész tanulmánykötete rabszolga-kereskedelemtől, újjarmatosításról és más történeti kérdésekről (1983) vagy Sz. A. Tokarev akadémikus ugyancsak jól használható fejezete *Vallás és történelem* című kötetében (1966) említhető még az érdemleges művek sorában.

Hadd említsük éppen ezen a ponton meg, a Kossuth Kiadó árnyékában élő egykori Táncsics Kiadó ugyancsak aktív szerepet töltött be Afrika vonatkozásában. Működtette és néhány ideológiával erősen fertőzött könyv mellett számos értékes természeti, néprajzi, illetve ország-ismerettel felszerelt kötetet is megörvendezettette olvasóit az *Útikalandók* című sorozat keretében, vagy kisebb számban egyedi kiadványok formájában. Hogy képet adjunk a kiadványokról, a jeles szerzők nevének nagy részét itt is felsoroljuk adatgyűjtésünkéből: David Attenborough, Balázs Dénes, Norman Carr, Gerard Durell, Arkady Fiedler, Germanus Gyula, G. Lawrence Green, Bernhard Grzimek, Pethő Tibor, Anne Eisner Putman, Róna István, Sebes Tibor, Szilágyi Éva, Szunyoghy János, Barbara Toy és Wolfgang Ullrich.

A Kádár-korszak afrikai szakmai könyvkiadásában a hazai tudományosság legfőbb letéteményese, az Akadémiai Kiadó csak alkalomszerűen vállalt szerepet Afrika tekintetében. Mindemellert nagyságrendjének megfelelően adott helyet a Kende István szerkesztésében megjelent *Fejlődő országok lexikonának* (1973), vagy Sík Endre már említett történeti könyveinek (3 nyelven, egyenként 4 kötetben). Mindemellert néhány értékes munkát is közzétett. Így megjelentette Fodor Istvánnak azt a művét (angol nyelven, 1983), amelyben Magyar László szójegyzékeit dolgozza fel nyelvészeti szempontból. Kiadta egykor Fodor Sándor máig tanulságos könyvét az arab piramisok legendáiról (1971), amelyben az ókori és a középkori arab Egyiptom művelődéstörténeti összefüggései tárulnak fel. A kiadói palettán még egy sor óegyiptomi téma rajzolódik elénk olyan kiváló és nemzetközileg is nagyra becsült tudósok műveiből, mint Dobrovits Aladár (1979, 1–2. köt.), Kákosy László (1969, 1978), Török László (1980) vagy Varga Edith (1985). Lényegében két afrikai témájú irodalomtörténeti monográfia található a Kádár-korszak időszakában. Ezek az Akadémia kiadásai: az egyik Gergely Ágnes monográfiája a mártírhalált halt nigériai ibo költő, Christopher Okigbo nagyhatású, bár bonyolult költészetéről (1986). A másik Keszthelyi Tibor munkája, a nemzetközileg is az első afrikai irodalomtörténetek egyike (1971, németül: 1981). A kiadó jellemzésül is említhetjük, két nem bölcsész jellegű tudományos munka is kiformalódott műhelyében: Fekete János agrárkutató a trópusi talajokról készített elő kiadásra nagy terjedelmű monográfiát (1988), míg Molnár István a fejlődő országokban zajló élelmiszertermelés és a szövetkezi mozgalom kérdéseiről írt áttekintést (1979).

A hazai afrikai témájú szakmai könyvkiadás igazi letéteményesének a nevezett korszakban valójában a Gondolat Könyvkiadó számított. Számításaink szerint több mint 100 afrikai témájú vagy afrikai témát is érintő kiadványt adott közre. E nyilvánvalóan gazdag anyag éppen az oka, hogy felvetődik a kérdés, a megszabott terjedelmi határok között mit és hogyan szemléltessünk. Mindenesetre előjáróban meg kell jegyeznünk, a Gondolat szárnyalását nagyban segítette az a tény, hogy a Kossuth Kiadóval ellentétben az ideológiai kötöttségek sokkal haloványabbak érvényesültek esetükben. Bár tegyük hozzá, az afrikai tematika esetében nem sok akadállyal kellett a stábnak szembenéznie. Legfeljebb olyasmivel (rasszista megnyilvánulások, túlzott szabadosság a szexuális témák esetén, horrorisztikus elemek), amely bármely akkori értékmentő típusú nyugati szakkiadót is meggondolkoztatott volna.

De hogy mindjárt a lényegénél fogjuk meg a dolgot, a Gondolat egyik legjelesebb (és vélhetően még sokáig felülmúlhatatlan) vállalkozása a közel 200 kötetet megéllő *Világjárók* sorozata volt, amely két legyet ütött egy csapásra. (1) Kielégítette az akkor még igen erőteljesen kitapintható (részben talán azonban ma is lappangva – ? – létező) olvasmányi kötődésű érdeklődést a világ más tájékai, természeti csodái, különleges állatai és növényzete, emberei, kultúrái, rejtélyes mozzanatai, archaikus civilizációi stb. iránt. (2) A szórakoztatás és ismeretterjesztés hátába kapaszkodva pedig a magyar kulturális, tudományos élet vérkeringésébe széleskörű ismereteket emelt be, illetve közzétett az emberi művelődéstörténet jeles régi kútfőinek munkásságából addig magyarul elérhetetlen műveket (lásd pl. a „Klaszikus Útleírások” *al-sorozat* darabjait, mint Magellán, James Cook, Marco Polo utazásai, vagy Ibn Battuta afrikai szempontból is kiemelkedően fontos útleírása, még ha ez utóbbit csak kivonatosan is jelentette meg). Sőt, e sorozat címén néhány olyan klasszikus értékű néprajzi „terepmunka-beszámolót” is kézbe vehettünk, mint Hans Bjerre *Kalahari* (1964) vagy Ludwig Kohl-Larsen *Szimbót hallgatom* (1963) című, utazási könyvnek álcázott folklórgyűjtései.

De ez a sorozat hozta el a híret Thor Heyerdal nevezetes világtörténelmi összefüggéseket feltáró és részben afrikai vonatkozású kísérleteinek (1972, 1982), adott helyet a kiváló ghánai könyveiről is ismert, újságíró léte tudományos fokozatot is szerző, felkészült Kalmár György ugyancsak helyi megfigyelésekben és ismeretekben gazdag Niger-könyvének (1967). Sugár András ugyancsak két könyvvel is gazdagította a sorozatot (1977, 1986). Nem hiányozhatott a sorból a világhírű természettudós, A. E. Brehm (1967) felerészben Afrikáról tudósító könyve. Amint jeles külföldi írók művei (Ernest Hemingway, Graham Greene stb.) is megtalálhatók a kötetek között, együtt néhány magyar íróval, mint Ignác Rózsa vagy Urbán Ernő. S persze szép számban kapunk tanulságos beszámolókat Afrikában munkát vállaló orvosoktól (Augustin Béla, Augustinné Bíró Zsófia, Oroszné Veress Olívia, Póczik Miklós).

Külön ki kell azonban emelnünk a sorból a földrajzos Balázs Dénest, aki két e sorozatban megjelent könyvében (*A Zambézitől délre*, 1979, *Bozóttaxival Madagaszkáron*, 1983), amint persze számos más művében is, tudományt nyújt át az olvasónak útleírás típusú szerkezetben tálalva. Könyvei, különösen a déli Afrikát bemutató munka (1979), nemcsak a terepen található világgal való személyes találkozásait örökíti meg, hanem különös alaposággal elkészített információkat kaphatunk (lényegében elsőként a magyar nyelvű szakirodalomban) a térség népeiről, nyelveiről, néprajzáról és történelméről, hiszen mindezekről még Sík Endre kötetei is alig-alig tartalmaznak valamit.

De a Gondolatnak köszönhetjük, hogy a nemzetközi afrikai kutatások összefoglaló könyvei vagy az afrikánisztika számára fontos alapművek (tankönyvek) egyike-másika is elérhetővé vált a hazai érdeklődők számára. Kay Birket-Smith dán néprajztudós

műve mindmáig az általános etnológia (néprajz) művelőinek alapforrása (*A kultúra ösvényein*, 1969), amelyben persze számtalan afrikai példa, vonatkozás is felfedezhető. Ugyanilyen jelentős munka a német Julius Lips könyve (*A dolgok eredete*, 1962), amely az általános művelődéstörténet fő vonalait kísérli meg egyetlen műben felvázolni. Számos alpművet találhatunk a Gondolat kiadványai között az ókortudományok területén is. Nagyonfontosságú ókori kútforrás Strabon *Geógraphika*-ja (1977), a föníciaiak titokzatos kultúrájának történetét kívánja feltárni B. H. Warmington Karthágót bemutató monográfiája (1967), és ez a kiadó adta közre első alkalommal Kákosy László mindmáig meghaladhatatlan, azóta sokszor kiadott történeti művét (*A Ré fiai*, 1979), amely teljes körű betekintést nyújt az ókori egyiptomi nép kultúrájába.

Természetesen néhány más afrikai témájú mű is szerepel a mindenképpen megemlékendők között. Basil Davidson, a Magyarországot már a világháború és 1956 kapcsán újságíróként megismerő brit tudós talán legjobb két afrikai történeti könyve kapott helyet az *Az újra felfedezett ősi Afrika – a fekete anya* (1965) c. kötetben. A német afrikanista, Leo Frobenius, akinek az életművét ugyan – sok esetben méltatlanul, nem a tudománytörténet objektív mércéje alapján – sok támadás érte az elmúlt évtizedekben, jó válogatással (1981) szerepel a kiadó néprajzi klasszikusokat megszólaltató kötetei között. Az archaikus kultúrák kutatásának egyik legfigyelemkeltőbb, ugyanakkor a legtöbb bizonytalanságot felmutató területe a sziklarajz / sziklaművészet – kutatás, amelynek egy klasszikus szövege, Henri Lhote alapkönyve (1977) ugyancsak hazai olvasók kezekbe juthatott. A régészeti leletmentés talán legnagyobb méretű vállalkozását követhetjük nyomon Rex Keating könyvében (*Mentőakció Núbiában*, 1980).

Az etno-matematika a néprajzi vagy kulturális antropológiai szakterület egy viszonylag új ága. Ennek a területnek is egy klasszikus értékű alpművet kaptuk ajándékba: Claudia Zaslavsky *Afrika számol* c. nagymonográfiáját (1984), amely egyébként forrásként felhasználja a mi Torday Emilünk (ba)kuba-busongó kutatási adalékait is. Kiszely István monumentális, ötkötetesre tervezett fizikai antropológiai enciklopédiája a harmadik kötetig jutott, de Afrika (*A Föld népei*, 3. kötet, 1986) helyet kapott benne (a rendszerváltás után utóbb mind az öt kötet megjelent). A művet ugyan igen sok kritika érte, úgy véljük, kellő kontroll mellett kiindulásul mégis csak használható kötetről van szó, amely megkönnyíti a tájékozódást. Nem ildomos az utóbbi években az orosz tudományos eredményeket emlegetni. Mégsem hallgathatjuk el, hogy Ioszif Petrovics Magidovics nagy terjedelmű műve (*A földrajzi felfedezések története*, 1961) máig jól használható és a közölt ismereteket tekintve pontos alkotás (egy magyar vonatkozásokat összefoglaló fejezet is kiegészíti Vécsey Zoltán tollából). És persze Komoróczy Géza barátunk gyilkos kritikája ide, vehemens tagadása oda (lásd a BUKSZ egykori közleményét), a nagy orosz mitológiai enciklopédia (1988, 1–2. köt.) kiadása egyáltalán nem volt haszontalan. A hazai afrikanisztika például mind az általános szócikkeket, illetve kedves moszkvai kollégánk, a Meletyinszkij-tanítvány Jelena Szemjonova Kotljár több tucat afrikai mitológiai összefoglalását igen jól tudja hasznosítani.

A Gondolat afrikai tevékenysége itt nem ér véget, de hely hiányában inkább még futólag néhány más kiadó tevékenységét is számba kívánjuk venni ebből a méltán „hőskorszaknak” tekinthető időintervallumból.

Említhetjük a már nem létező Szépirodalmi Könyvkiadót, amely Kittenberger Kálmán és még inkább Széchenyi Zsigmond kiadójának számított, bár újra közre adta az eredetileg 1936-ban megjelent Germanus-kötetet (*Allah Akbár*, 1973), Hemingwy *Afrikai vadásznaplóját* (1987), vagy Prosper Merimée afrikai témájú kisregényét (*Tamango*, 1967).

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó a hazai közgazdászok (Simai Mihály, Szentés Tamás, Rostoványi Zsolt) egy-egy művét gondozta.

A Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó tevékenysége ezeknél jóval gazdagabb. A Kozmosz Könyvek keretében felnőtt műveket is (Buchi Emecheta egy regénye, Simor András szerkesztette antológia, *Néger kiáltás*, 1972, Sebes Tibor *Afrika* c. tankönyv jellegű áttekintése, Szafar Tadeusz *Fekete földrész* c. igen tanulságos összefoglaló műve, 1974, Rab Zsuzsa szerk. *Népek költészete*, 1973, számos afrikai folklórszöveg példával stb.) közreadott. De az ő gondozásukban jelent meg (számos vegyes tartamú és erősen irodalmiasított szövegű mesekönyvek mellett) az egyik legjobb folklórszöveg gyűjtemény Bodrogi Tibor és Karig Sára gondozásában (*Csillagok szíve*, 1962, utóbb németül is).

Nem feledkezhetünk meg végül még a Corvina Kiadóról sem, hiszen az egyébként inkább az óceániai kultúrákra specializálódott Bodrogi Tibor egyik legsikeresebb művét (*Afrika művészete*, 1967) adta ki, amely utóbb a magyaron kívül még éppen négy (német, angol, francia, lengyel) nyelven jelent meg. Ezenkívül néhány ókori és egyiptomi művészeti könyv megvalósítására vállalkozott.

A Zrínyi Katonai Könyv és Lapkiadó is tematikai irányultságának megfelelően adott ki néhány kötetet az afrikai hadseregekről, jelen történelmi eseményekről, fegyverezénelokról. Fontosabb ennél az egykori MTA Afro-Ázsiai Központ, illetve később MTA Világ gazdasági Kutatóintézet (VKI) többnyelvű sorozata, a *Studies on Developing Countries*, amelynek 1969 és 1991 között 134 önálló füzetet, kötetet jelent meg, adott esetben akár négy-öt (magyar, francia, angol, német, orosz) nyelvi variációban. E köteteknek több mint a fele afrikai témákkal foglalkozik. Szerzői között találhatjuk többek között: Ágh Attila, Bognár József, Fodor István, Kende István, Kiss Judit, Krizsán László, Mándi Péter, Páricsy Pál, Simai Mihály, Surányi Sándor, Szentés Tamás és mások, valamint nagy számban külföldiek nevét.

Hadd jegyezzük meg szerényen, 1982 és 1994 között létezett az ELTE TTK-n egy Afrikai Kutatási Program is e szemle szerzőjének szervezésében, amely három nemzetközi konferenciát rendezett (1982, 1984, 1989). A legutóbbi 430 résztvevővel, az ENSZ főtitkárhelyettese részvételével a gödöllői egyetemen került megrendezésre. A bölcsészkaron formálódott, szabad egyetemi kutatási társulás, amelyhez azonban az idők folyamán az országból legalább 120 orvos, mérnök, közgazdász is csatlakozott, fényre hozott két számot egy idegen nyelvű periodikából (*Africana/Budapest*), és kiadta az első konferencia anyagát két kötetben (*Folklore in African Today*), majd a rendszerváltás az egészet elsöpörte.

S ezzel a két utóbbi információval át is léphetünk a mába.

(*Könyvkiadás új helyzetben – Afrika azért van*) A rendszerváltás utáni évek hazai könyvkiadásában köztudottan igen jelentős változások következtek be. A számos mozaikdarabra szétszakadt, talán 250 szervezetet és ezen túl számos alkalmi vállalkozást, intézményt, egyetemi publikációs törekvést magába foglaló magyarországi *könyvkiadási szektor* világot immár vagy két és fél évtizede néhány nagy terjesztő (Alexandra, Líra, Libri) kereszteszi, amelyek mint afféle kiadásra is predesztinált holdingok néhány korábban önállóan működő, pénzügyi nehézségek miatt hozzájuk menekült kiadót is magukba fogadtak. S közben természetesen eltűnt a korábban megszokott állami irányítás, ami persze régóta már önjáró keretek közé lökte azt a bizonyos tízegynéhány kiadót. Ebben segített persze az öncenzúrázás is, no meg az, hogy a végképpen tiltott szerzők, címek esetében a lehetséges állami finanszírozást egyszerűen megvonták.

Vélhetően nincs épelméjű kulturális-tudományos szakember, aki az állami irányítás korlátait visszakívánja. Mindemellett tematikai vagy értékképzési szempontból bizonyosan hiányzik egyfajta szakmaiságon alapuló, némileg irányítottabb, átgondoltabb könyvkiadási gondolkodásmód napjainkban. És annak a következménye, hogy mindez ma már nem létezik, akár a mi afrikanisztikai területünkön is világosan megmutatkozik.

Korábban egy fiatal kollégával – rendkívül negatív helyzetkép festése miatt, már a hazai afrikai könyvkiadást illetően – néminemű vitába szállva azt állítottam, hogy az 1990-es évet követően is van „valami”. Ez így igaz, hiszen a két Nobel-díjas fehér afrikai író, Nadine Gordimer, illetve John Maxwell Coetzee, a világszerte népszerű kenyai Meja Mwangi egyenként is több könyve, a nagyhatású elefántcsontparti Ahmadou Kourouma vagy a kitűnő nigériai ibo író, Chimamanda Ngozi Adichie (rövidesen) két-két könyve elérhető magyar nyelven az újabb időkben.

Más kérdés, hogy a gátlástalanul elszabadult szórakoztató irodalmi (ponyva?) könyvkiadás (és ebben egyet értünk az említett kollégával) többszörösen fölülmúlja ezt az érték-képzést, nemcsak a címek, hanem mindenekelőtt a példányok számában. Megjegyezzük, hogy természetesen nem tartjuk kirekesztendőnek sem az egykori Észak-Rhodéziában (ma: Zambia) született Wilbur Smith, sem az óegyiptomi misztérium-regények (több kiadó palettáján is megtalálhatók) hihetetlenül nagyarányú dömpingjét. Hiszen e könyvek is minden hamar elpergő izgalom mellett és ellenére kényszerűen tartalmaznak olyan kulturális-művelődéstörténeti vagy más ismereteket, amelyek „krimin kívül eső” érdeklődést is felkelthetnek olvasóikban. Tény viszont, hogy ugyanakkor szinte elszívják a sokszor hasonlóan „izgalmas”, de irodalmibb alkotások elől a levegőt.

Míndehhez járul persze az, hogy a régi „nagyok” utódai sem igen vállalják már fel az afrikai érték-behozatal feladatát. De hogy a valós helyzettel szembenézzünk, tudnunk kell, hogy a Szépirodalmi és a Gondolat megszűnt. (És az újabban ismét létező Gondolat egyelőre csak halvány árnyéka a réginek, afrikai témájú művet tudomásunk szerint eddig nem jelentetett meg.)

Az Európa, nyilván megélhetési okokból, más népszerű könyveket megjelentető kiadókhöz hasonlóan területünkön az óegyiptomi misztériumokra vettette rá magát (Christian Jacq). Bár kétségtelen, nagy múltú tevékenységét némileg érzékelvén még, kiadta az antillai Patrick Chamoiseau Goncourt-díjas regényét (*Csodálatos Solibo*, 1996), a libanoni Amin Maalouf nagyszerű regényét (*A pápa rabszolgája, Leo Africanus*, 2007), amely az afrikanisztika egyik legjelentősebb korai kútfőjének állít emléket, az 1993-ban Nobel-díjassá lett afroamerikai író, Toni Morrison két újabb regényét (1993, 2000), és persze a nem-afrikai John Updike egy újabb afrikai témájú művét is (*Konspiráció*, 1997), továbbá a másik Nobel-díjas, francia Jean-Marie Gustave Le Clézio két afrikai vonatkozású regényét (2009, 2009), illetve egy sajátos irodalmias művelődéstörténeti opust, Jean-Christophe Rufin alkotását (*Az Abesszín Jean-Baptiste Poncet, a négus által Ófelségéhez, XIV. Lajos királyhoz küldött követ kalandos utazásainak története*, 2000).

A Magvető horizontja ennél is jóval szűkösebb. Még a múlt lendületében megjelentette a világirodalmi rangú P. André Brink harmadik, mára magyarul elérhető regényét (*Homokba írt történet*, 1996), amely részben az egykori angol–búr háború emlékét is felidézi. Másrészt Lánghe Júlia két sikeres munkáját, afrikai tartózkodásának élményeit regényes keretbe foglaló könyvét (*Közel Afrikához*, 1996, *Vissza Afrikába*, 2002) tette közzé (kár, hogy a teljesen elfogyott kötetek újrakiadását nem szorgalmazza).

A rendszerváltást talán a legtöbb sikerrel túlélő Kossuth becsületére legyen mondván, néhány jelentékeny publikációval lepte meg az afrikai témákra éhes olvasót. Legjelesebb tettük minden bizonnyal a Benyovszky-féle emlékiratok leghitelesebbnek tűnő francia

változata betűhív kétnyelvű kiadása igen reprezentatív formában. De megjelent gondozásukban a magyar afrikanista történész, Búr Gábor könyve is (*A szubszaharai Afrika története*, 1911), akitől mellesleg a rendszerváltás-közeli időkben már közreadtak egy fontos művet (*Nelson Mandela*, 1988). De megjelent, immár az új Kossuth gondozásában újjávarázsolt köntösben és tartalommal a kiváló magyar földrajzosok, Probáld Ferenc és Szegedi Nándor előkészítésében a *Világ fővárosai* és a *Világ országai* is (1986, 1990, majd több újabb javított kiadásban). Néhány egyéb kiadvány mellett még az ugyancsak afrikanista Vojnits Andrásnak a földrész természeti világát felmutató fontos albumát kell említenünk (*Afrika*, 2000, *Afrika: az Atlasztól Fokföldig*, CD-vel, 2008).

Az Akadémiai Kiadó is lényegében messze került tematikánktól. Ahogy mondják, egy (két) fecske nem csinál nyarat. Bár örömünkre szolgál, hogy Simon Róbert nagyszerű monográfiája az észak-afrikai berber születésű arab kútfőről, Ibn Khaldunról magyar és angol nyelven is napvilágot láthatott. És persze csak nagyrabecsülésünket fejezhetjük ki a több mint másfélezer oldalas *Világ nyelvei* c. kétkötetes enciklopédia közreadásáért, amelyben nagy számban szerepelnek afrikai nyelvek leírásai, és a monumentális mű az ugyancsak afrikai témáknak elkötelezett Fodor István keze-nyomát dicséri.

A Corvina az elmúlt húszvalahány év során már csak néhány egyiptomi művészeti témájú munka kiadására vette a fáradságot. Viszont a korábban nem tárgyalt (Magyar) Helikon már majdnem a rendszerváltáskor ajándékozta meg olvasóit a zimbabwei Peter Garlake történész és irodalmár *Afrikai királyságok* c. könyvével, mégpedig a korán elhunyt, nagytehetségű magyar afrikanista, Ecsedy Csaba fordításában (1988). De a Helikon vállalkozott a magyar arabisztika és iszlamológia kiválósága, Simon Róbert Korán-fordítása és kommentárjai kiadására is, amelyek az első kiadást követően (1987) több újabb, javított kiadás megértek. A rendszerváltás után a Helikon még egy igen hasznos könyvvel, a Jocelin Murray szerkesztette *Afrikai világ atlasza* c. kézikönyvvel (fordítói között az arabista Szombathy Zoltán) lepte meg az afrikanisztika hazai híveit.

Sajnos a Móra és a Zrínyi a legutóbbi időszakban számottevő produkciókkal nem jeleskedett.

* * *

Szemlénk anyagát tekintve óriási lyuk éktelenkedne, ha nem vennénk szemügyre a legutóbbi két és fél évtized termését, törekvéseit, próbálkozásait, és persze a helyzetből adódó és objektív okoknál fogva jelentkező negatívumokat – a maga egészében. Tanulmányunk eme záró részében tehát az új keletkezésű kiadók afrikai témájú kiadványait szeretnénk ismertetni.

A párizsi L'Harmattan a frankofón afrikai könyvkiadás egyik zászlóvivője. A budapesti fiálé, amely tudomásunk szerint anyagi szempontból, mondhatni, saját felelősségű szervezet, eleinte főleg néprajzi kiadványokra specializálódott. Utóbb azonban felvállalta – párizsi anyaintézménye példáját követve – az afrikanisztikát is. Mi több, sorozat jelleggel közreadott néhány igen nagy értékű és a hazai tudomány-építésben elsőrangú szerepet játszó művet. Így elsőként (még sorozaton kívül) látott napvilágot a nemzetközi reputációval rendelkező, Párizsból hazatért és mesekutatással foglalkozó Görög Veronika tanulmánykötete (*Éva gyermekei és az egyenlőtlenség eredete*, 2006), amelyet 2007-ben három mű megjelentése követett. A nemrégiben igen idős korban elhunyt világhírű nyelvész, Fodor István *Bantu nyelvek* c. monográfiája, az egykor Madagaszkár-, illetve malgas-kutatónak indult, majd pályaelhagyó Lugosi Győző kiváló doktori disszertációja, *Rizsföldjeim határa a tenger. Államszerveződés*

Madagaszkáron a gyarmati uralom előtt c. munka, valamint a jelenleg a Zeneakadémia népzenei oktatójaként működő Brauer-Benke József *Afrikai hangszerek* c. áttekintése.

A L'Harmattan / Budapest a sort folytatva adta ki a külföldön élő, bár időközben Pécsen is oktató Vidacs Bea *Egy szebb jövő képei. A futball a kameruni közgondolkodásban* c. igen érdekes elemzését (2009), továbbá Búr Gábor *Az apartheid születése. A gyarmati önkormányzat visszaállítása Dél-Afrikában, 1906–1907* című, alap kutatás értékű összefüggéseket feltáró doktori disszertációját (2010). A kiadói műhely az afrikai irodalom területére is rátévedt legutóbb. A L'Harmattan jelentette meg ugyanis a világszerte ismert angolai fehér író, José Eduardo Agualusa rendkívüli irodalmi újításokat magába foglaló regényét (*A múltkereskedő*, 2010), valamint a legutóbb a frankofónia rendezvényen Budapesten is bemutatkozó elefántcsontparti Koffi Kwahulé három színdarabját (*Big Shot*, 2014).

Tudomásunk szerint az Ulpius Kiadóháznak a léte fogorog kockán, hogy valóban mindig igen sikeres könyveket hozzon napvilágra (*írásunk elkészülése után egy évvel jött hír, hogy e könyves műhely csődbe ment, és tulajdonos-igazgatója külföldre bujdosott el...*). Mindemellett benyomásunk szerint (más kritikusokkal szemben kell ezt állítanunk) nem gabalyodott bele ez a könyves műhely (természetesen fennállása idején) teljesen az olcsó szórakoztató művek hálójába. Ezt afrikai vonatkozású kiadványai esetében is jól érzékelhetjük. S bár törekvéseivel összefüggésben nyilván nem tudta megkerülni a kevésbé értékesnek ítélt Corinne Hoffman-, Kuki Gallmann-, valamint Francesco Marciano-regények (2003, 2006, 2007, illetve 2000, illetve szintén 2000) adta lehetőségeket, ugyanakkor viszont közreadta az egykor a magyar forradalomban megsebesült brit újságíró, Noel Barber (2007), a tuniszi Tahar Ben Jellon (2003), a Nobel-díjas Nadine Gordimer (2001, 2006), a madagaszkári Jean Hatzfeld (2006), az alpművet megalkotó elefántcsontparti Ahmadou Kourouma (2002), az ugyancsak Nobel-díjas Jean-Maire Gustave Le Clézio (2009), Doris Lessing (1994, 2007, 2008, 2008) és az egyiptomi regényíró, Ahdaf Soueif (2006) műveit. Közöttük afrikai szerzők könyvei, európai szerzők afrikai témájú művei egyaránt megtalálhatók.

A rendszerváltás után alakult két „nagy”, az Osiris és az Alexandra közül az előbbi érdeklődése jóval szerényebb, bár néhány jeles kiadvány köthető a nevéhez. Nemcsak Kákósy alapkönyvét (*Ré fiai* új címekekkel) adja ki újra meg újra, de a jeles magyar egyiptológus tanulmánykötetét is kiadás alá rendezték (*Az alexandriai időisten*, 2001). Megjelent tőlük a jeles brit szerzőpáros, John Fage – William Tordoff egyébként kissé már elavult és szűkös Afrika-története (2004), Ibn Khaldun nagyfontosságú klasszikus (elsőnek számító) történelemelmélete (1995) Simon Róbert fordításában. Továbbá Simon Róbert monográfiája az egyik legnagyobb magyar és Észak-Afrikában is érdekelt orientalistáról, Goldziher Ignácról (2000), valamint az afrikanisztikában széles körben hasznosítható olyan kulturális antropológiai alpművek, mint Mary Douglas és Victor Turner monográfiái (2003, illetve 2002). Jól jelzi benyomásunkat, miszerint az Osiris inkább csak kirándul szakterületünkre, hogy megjelentetett egyet a világhírű egyiptológus, Jan Assmann műveiből (2003) is, miközben másik hármat az Atlantisz Kiadó adott közre a német tudóstól. Kiadott egy hatalmas életrajzot az észak-afrikai berber eredetű Szent Ágostonról (Peter Brown, 2003), és „őskorában” még arra is vállalkozott, hogy két akkoriban még pályakezdőknek számító kollégánk, Borsos Balázs és Móga János afrikai úti könyvének (*Matatuháton Afrikában*, 1988) helyet adjon.

Az Alexandra palettája ennél jelentősen nagyobb méretű. A kiadványok között számos nagyméretű illusztris album található. Így az egyiptológiát képviselő művek sorában megtalálhatók a nemzetközi híró egyiptomi arab tudós, Zahi Hawass nagyméretű albu-

mai (2003, 2006, 2008), valamint *A kairói Egyiptomi Múzeum képes kalauza* (Alessia Amenta et al., 2003), és sorolhatnánk még a címeiket. Avagy például az Alexandra-Holding körébe tartozó Geographia által fémjelzett műveket idézhetnénk még ide (lásd: egy sor National Geographic produkció, mint Paolo Novaresio: *Magasan Afrika felett*, 2006, Gianni Giansanti: *Eltűnő Afrika*, 2005, Alberta Cosi et al.: *Dél-Afrika*, 2010 stb.) Nagy vizuális hatóerővel rendelkező fotóalbumok is helyet kapnak a kiadványok sorában: kollégánk, Lóránt Attila munkája, a *Kelet-Afrika: több mint Szafari* (2003) az Alexandra, míg pl. Robert B. Haas: *Afrika az istenek szemével* (2005) a Geographia kiadásában látott napvilágot.

Az Alexandra persze más, nem album típusú szakkönyvek kiadására is vállalkozott. Így megjelentette Benke Józsefnek az arab népek és kultúrák történetét összefoglaló (mára egyébként kaphatatlan) terjedelmes műveit (1997, 2003), valamint egy másik partnerünk, Axmann Ágnes doktornő alapművét, a *Fertőzések és trópusi betegségek* c. monográfiát, utóbb javított formában is (1992, 2002), amely mára ugyancsak hozzáférhetetlenül kifo-gyott. A pécsi publikációs nagyüzem afrikai témájú tevékenységére azonban a koronát az ugyancsak fénykörébe tartozó Art Nouveau Kiadó működésével tette fel: ha nem tévedünk és jól számoltunk, összesen nyolc mű jelent meg gondozásukban a Nobel-díjas dél-afrikai író, John Maxwell Coetzee példázatos, korszerű, de mégsem szürreális, vagyis minden bizonnyal örökös túlélésre ítélt, világirodalmi rangú munkásságából (2003, 2003, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2007).

* * *

Utolsó alfejezetünkben a rendszerváltás utáni korszak teljes mozgásszabadságot biztosító légkörének termékeit, a pénzügyi nehézségek, a kisméretűség adta problémák közepette is szakmai és regionális elkötelezettségre építően heroikus túlélésre ítéltetett kiadói műhelyeket-műhelyecskéket, az általunk fényre hozott munkásságot igyekszünk felvillantani.

Elsőként egy egyedülállóan értékes, de mindeddig igen kevés fényhez jutó egyszemélyes vállalkozásra kell a figyelmet felhívunk. Kiss Árpád gyógyszerész és műfordító, mellesleg egy kitűnő tanulmányosorozat szerzője az afrikai malária és a kinin témakörében, a kilencvenes években hozta létre a Kávé Kiadót, amelyet az új évezredben Sawa-Sawa Kiadó névre keresztelt át. Afrika iránti vonzódása már abból is kitűnik, hogy felvállalta a sokoldalú és hosszú életet élő nagyszerű asszony, Elspeth Huxley (1907–1997) a földrészt rajongással körülvevő, szívet melengető műveinek kiadását (1997), sajnos szerzői jogi nehézségek miatt több nyomdakész munka egyelőre a kiadó kazettáiban lapul. De megjelentette ugyancsak saját fordításában Karen Blixen (Isak Dinesen) dán író egy Afrika-könyvét is (1998). Munkásságának fő vonulatát azonban a világszerte nagy sikereket elérő Meja Mwangi kenyai író könyvei jelentik (1997, 1998, 1999, 2000, 2012), amelyek közül egy, a szerző és fordító között kialakult barátság jegyében, előbb jelent meg magyarul, mint bármely más nyelven. Kiss Árpád újabb fordítói csúcsteljesítménye a 37 évesen máris világhírűvé lett Chimamanda Ngozi Adichie munkásságához kötődik. A nigériai író második regényét – amely a biafrai háború idején játszódik, és amelynek kapcsán maga Chinua Achebe, még életében, megszólalt, sőt, amelyből film is készült – a Sawa-Sawa már közreadta (2013). Jelenleg az író harmadik, ugyancsak nagy figyelmet keltő könyve (*Americanah*, 2014 vagy 2015) áll magyar nyelvű kiadás előtt. [A kötet 2016. áprilisban meg is jelent – a szerk.]

Nagyságrendben a pécsi Afrika Kutatóközpont megálmodója és megteremtője, Tarrósy István PhD, habilitált doktor, egyetemi docens által megteremtett könyves szervezet, az ID Research / Publikon Kiadó ma minden bizonnyal a legfőbb ígéret abban a tekintet-

ben, hogy az afrikai kultúra ezerszer ezer értékéből az eddigieknél még több szűrődjék be a magyar művelődés 1100 éves rengetegébe. Így a Publikon adja kezünkbe az első és egyetlen, évente négyszer megjelenő afrikanisztikai szaklapot *Afrika Tanulmányok* névre keresztelve (immár 2007 óta, idén éppen a tizedik évfolyamot megjelentetve). Csak mellesleg jegyezzük meg, létezett ugyan 1908 és 1944 között (bizonyos években kihagyásokkal) egy *Afrikai Visszhang* c. katolikus havi folyóirat a Kláver Szent Péter Társulat kiadásában, azonban annak hasábjain csak a hitéleti információk sűrűjén át lehet az afrikai népéletre itt-ott bepillantást nyerni.

De a Publikon egyedi kiadványainak jegyzéke is máris igen impozáns: több mint 30 afrikai vonatkozású címet tartalmaz. Közöttük több olyan tanulmánykötetet, amelyben az elkötelezett hazai afrikanisták művei kapnak helyet, mintegy tehát tudományközi összefogásra sarkallva a hazai szakembertábort (*Harambee. Tanulmányok Füssi Nagy Géza 60. születésnapjára*, 2007, *Afrika ma. Tradíció, átalakulás, fejlődés*, 2009, *Fenntartható Afrika*, 2010, *Új népvándorlás – Migráció a 21. században Afrika és Európa között*, 2012).

Ugyanakkor a kiadványok tematikai irányultsága rendkívül széleskörű. Napvilágot látott gondozásukban például regény (Bernát János – Balogh Sándor: *Lesotho aranya*, 2012), különféle igényű és témájú, és jórészt terepmunka beszámolókkal egybekötött memoárok (Cséke Zsolt: *Benyovszky Móric – és a malgasok földje*, 2012, Fidelis nővér: *Gyökerekig ható vallomás. Egy év Gambiában*, 2011, Horváth Beáta: *A hasadékvölgy peremén. Levélregény afrikai utazásaimról*, 2010, Méró Endre – Czére Éva: *Volt egyszer egy Szomália*, 2013, Mihálffy Balázs: *Mpilo. Nem csak mesék Afrikáról*, 2011, Ternák Gábor: *Daktari, daktari – egy orvos visszaemlékezései*, 2010, Thuróczy Ildikó: *Változó idők Kamerunban*, 2012), modern történelmi-politológiai elemzés (Chris Alden: *Kína az afrikai kontinensen*, 2010, Csizmadia Sándor: *A kos, a szfinx és a politika Elefántcsontparton*, 2014, Marsai Viktor – Hettyey András: *Szomália – állami összeomlás és konszolidációs kísérletek az Afrika szarván*, 2013). Sőt, Axmann Ágnes trópusi betegségeket ismertető könyvének hiányolt újrakiadását pótolja a kitűnő pécsi orvos (mellesleg már rendeltetési helyét elfoglaló nigériai nagykövetünk), Ternák Gábor új munkája (*Trópusi medicina. Behurcolható betegségek felismerése*, 2013).

Ugyanakkor helyet kapott a kiadványok sorában kollégánknak, Besenyő Jánosnak (jelenleg a Honvédelmi Minisztérium tudományos parancsnoka) a magyar békefenntartók tevékenységével kapcsolatos, igen széleskörű és rendkívül tanulságos munkássága (*Western Sahara*, 2009, *A nyugat-szaharai válság – egy magyar békefenntartó szemével*, 2012). Elérte hazánkat az igen kiterjedt városszociológiai kutatásokból is egy értékes összefoglalás (Garth Myers: *Afrikai városok*, 2013). A Publikon könyves munkálataira azonban a koronát kétségkívül egy olyan monográfia teszi fel, amelyet több világnyelven is szívesen olvasunk nélkülözhetetlenül, különösen, mivel a rendkívül igényes megmunkálás mellett a téma nemzetközileg még feldolgozatlan: Erdősi Ferenc professzor hatalmas munkájában az afrikai közlekedés tényeit tárja fel (*Afrika közlekedése*, 2011).

Zárásul e szemle írójának szerény kiadói törekvéseit említjük. A *Hagyományos kultúrák a modern Afrikában* sorozatban (Mundus Novus Könyvek) eddig hat kötet jelent meg. Elsőként a 2002-ben elhunyt Biernaczky Jánosnak a nagy német etnológusra, Leo Frobeniusra vonatkozó kutatásaiból adtunk ki válogatást (*Frobenius-kommentárok*, 2013). Ezt követte az immár igen előrehaladott korú magyar csillagász, Guman István igen tanulságos és sokakat élénken érdeklő kötete a nyugat-afrikai dagon népnek a Szíriusz-csillagképhez kötődő ismereteiről (*Dogon mitológiai és csillagászat*, 2006). Búr

Gábor egyetemi docens (az ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszékének nemrégiben kinevezett vezetője) gyűjteményes kötete jelent meg harmadikként (*Afrika-történeti tanulmányok*, 2011). Évtizedeken át publikációs lehetőségek hiányával küszködő pécsi kollégánk, Kun Tibor terjedelmes gyűjteményes tanulmány- és fordításkötetét is sikerült tető alá hozni (*Hazatérés a szülőföldre* – Frankofón afrikai és antillai irodalmi tanulmányok és antológia – Maghreb, Madagaszkár és az Antillák, 2012). Legutóbb viszont a korábban már említett antillai René Maran „afrocentrikus” művét jelentettük meg Kun Tibor új fordításában (*Batuala. Igaz néger regény*, 2013). 2015 tavaszán viszont napvilágot látott a költő és esszéista, Szenegál volt államelnöke, a béketeremtő Léopold Sédar Senghor: *Amiben hiszek* c. életvallomása (ugyancsak Kun Tibor fordításában és gondozásában). Korábbi egyedi kiadványként említhető még Rákóczi István Afrikát is erőteljesen érintő műve: *Tengerek tengelye. Ibér terjeszkedés az Atlantikumban a 15–16. században* (2006). A kis kiadó archívumában egyébként több tucatnyi kézirat vagy tervezett kiadványokhoz gyűjtött dokumentum lapul, amelyek megjelenítése, sok más hazai kiadói elképzeléshez hasonlóan, pénzügyi alapok híján várat magára.

Kiegészítő információként megemlítjük, hogy ugyancsak e tanulmány szerzőjének gondozásában és irányításával 2013-ban létrejött az AHU (Magyar Afrika Társaság) finanszírozta Magyar Afrika Tudástár elektronikus könyvtár, mégpedig a társaság elnöke, Balogh Sándor anyagi támogatásával, amely immár mintegy 200 könyvet, és további közel 1000 tanulmányt, dokumentumot foglal magába. (És az anyagok előkészítése, feltöltése folyamatosan zajlik). Itt hívjuk fel a figyelmet arra, hogy a szemlénk során alkalmazott rövidített adatjelzések (szerző neve és évszám) alapján minden tétel pontos leírása a Tudástárban közzétett bibliográfiai összeállításunkban megtalálható (Biernaczky Szilárd: *Magyar afrikaisztikai bibliográfia* – új, bővített kiadás –, *AHU MATT*, 2014, pp. 1–262., No. 000.000.788, <http://afrikatudastar.hu>, vagy: www.afrika.hu)

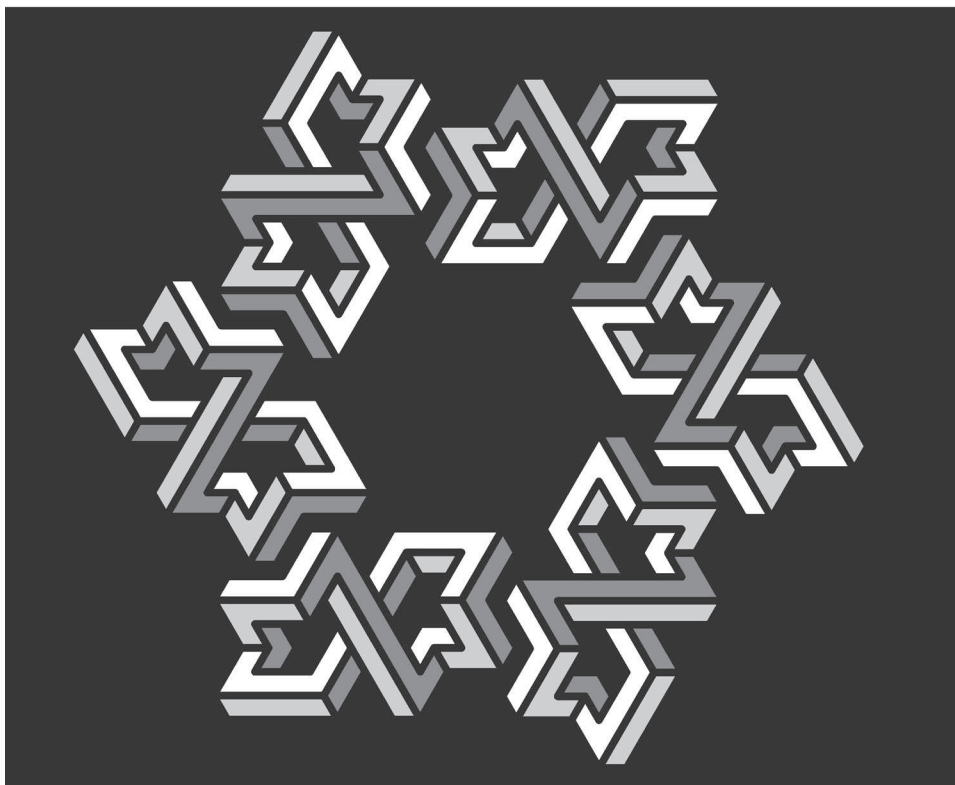
(*Kóda – optimista színezettel*) Kétségkívül igaz, ázsiai eredetünk tudatában (lásd a fejlett hazai orientalisztikát) jó századnyi kísérletezést követően sincsenek még ma sem az afrikaisztikának – leszámítva most a PTE Afrika Kutatóközpontját – egyetemi műhelyei kisdud e hazánkban, és a tudományszak akadémiai befogadása sem történt meg.

De a napvilágra került kiadványok tekintetében akár a 18. századig visszanyúló előzmények nyomán, főleg azonban az elmúlt évtizedek viszonylag széleskörű könyves ügyködése jóvoltából, napjainkra végül is összegzőképpen, pesszimista bevezető megjegyzéseinket magunk mögött hagyva mégis csak mondhatjuk: viszonylag tömött könyves polcokkal nézhetünk szembe, ha netalántán a még nem létező Központi Magyar Afrikaisztikai Könyvtár fantáziaképe rajzolódna elénk képzeletünk szárnyalása nyomán.

(*Utóhang*) Ez a tudománytörténeti áttekintés 2014 derekán készült. Azóta több területen gyors változások következtek be. Így a tervezett új afrikai nagykövetségek megalakítása megindult. Mi több, a Déli Nyitás stratégiájával összhangban kialakított Afrika-politikánk jegyében 2015. november 2–3-án megrendezésre került a 2. Budapest Africa Forum / Afrika Fórum (BAF2), az új névre hallgató Külügyi és Külgazdasági Minisztérium szervezésében. Az Ulpius Könyvesház, mint már jeleztük, sajnálatosan csődbe ment. A Magyar Afrika Társaság újabb orvosi missziókat küldött Afrika ellátás nélküli körzeteibe, anyagilag támogatja és támogatja az *Afrika Tanulmányok* számainak, a Publikon Kiadó és a Mundus Novus Könyvek kiadványainak megjelenítését, és maga is könyvekkel lepte meg az olvasókat (Szabadi Klaudia: *Halj meg, tuszi!*, 2014; Fülöp T. Mariann: *A kétszínű Marokkó*, 2014). A Publikon Kiadó napvilágra hozta újabb nagyszerű vállalkozását: a lengyel Kazimierz Novák

rendkívüli művelődéstörténeti értékkel bíró dokumentum-könyvét (*Kerékpáron és gyalog, a fekete földrészen át*, 2015), és persze örömről a tényeket még hosszasan sorolhatnánk...

Végül pedig majd 150 évnyi próbálkozások után, részben éppen e szemle szerzőjének több éves előkészítő munkálatai, másrészt Szentés Tamás akadémikus bölcs háttér munkája nyomán, az afrikai tanulmányok mégis csak bebocsátást nyertek a magas Akadémia falai közé: az MTA IX. osztályán 2015. év végén ugyanis végre létrejött egy olyan afrikai albizottság, amely az elképzelések szerint osztályközi interdiszciplináris főbizottsággá alakul majd a közeli jövőben, és amely vélhetően igyekszik majd e rendkívül összetett, diszciplinák sorát mozgató tudományterület teljes körű hazai befogadását még inkább felgyorsítani.

A magyar felsőoktatás útkeresései – Heidegger parafrázis

(*Bevezetés*) Martin Heidegger 1933. május 27-én a Freiburgi Egyetemen rektori székfoglaló előadását tartotta A német egyetem önmegnyilatkozása címmel. A nyugati civilizáció válságos évtizedei, s a válságra adott – utólag pontosan megítélhető – társadalmi válaszok formálják azt a korszellemet, amelyben a kor, pontosabban korunk egyik legnagyobb, ha nem a legnagyobb gondolkodója szerepet vállal, s bőségesen megnyilatkozik. Van-e a XXI. század magyar felsőoktatásában közvetlenül érintettek számára (oktatók, hallgatók, vezetők) üzenete a székfoglaló előadásnak? A válasz: igen, van; a gondolatok eredetisége, időszerűsége meg- és átgondolásra érdemes még akkor is, ha csak morzsákat tudunk lehetőségeink közepette felszínre hozni.¹

A XX. század húszas-harmincas éveit a nyugati civilizáció válságos évtizedeit jelentették; az I. világháborút követő békediktátum nem hogy feloldotta volna a világgazdaság és -politika feszültségeit, hanem még erősítette is ezeket. Ezen a talajon indultak útjukra azok az eszmék (bolsevizmus, fasizmus), amelyek a tömegek számára, s – kár volna tagadni – az intellektüelek egy jelentős rétegének kiutat ígértek a kilátástalanságból (munkanélküliség, szegénység, társadalmi zűrzavar stb.). A kulturális és civilizációs feszültségek különösen erőteljes kulminációs pontja Németország volt; 22 párt civakodása, az egzisztenciális ellehetetlenülés totális réme kitermelte a társadalom minden rétegében az igényt a konszolidálásra, a megújulásra. Ez a korszellem magával ragadta a munkásokat éppen úgy, ahogy az egyetemi tanárok döntő részét. Martin Heidegger a korszak egyik legjelentősebb filozófusa is ezt az utat járta. Nem volt ez másként a bolsevizmus térhódításának országaiban sem. A történelem fintora, hogy az utóbbi a II. világháború egyik győzteseként még hosszú évtizedeken át – pontosabban a mai napig – ott bujkál a kelet-európai akadémiák és egyetemek legmagasabb tisztségviselőinek gondolkodásában éppen úgy, mint a „posztmodernkedő” nyugati egyetemek professzorainak írásaiban. Az emberáldozatokban „kisebb teljesítményt” felmutató szörnyszülőttre nem ez a sors várt. A francia, az angol, az amerikai bosszúállás szülte „náciitanítás” következetes munkát végzett; s ez nem annyira a múltnak, mint inkább a jövőnek volt címezve, egy kellemetlen riválisnak. A következmények beláthatatlanok: a német szellemi élet és Németország gazdasági teljesítménye közötti szakadék következménye, hogy a német társadalom képzetelenné vált képességéhez méltó önazonosság felmutatására. A német szellemi és kulturális élet tévelygése, erőtlensége a világkultúra, de különösen Európa nagy vesztesége.

Heideggert a Freiburgi Egyetemen 1933. április 21-én rektorrá választják, 1933. május 3-án belép a Nemzetiszocialista Német Munkáspártba, alig telik el tíz hónap, s Heidegger 1934 februárjában lemond tisztségéről, s kilép a pártból. A totalitárius rendszerek „élcsoportába” való nem-belépés vagy a belépés, majd kilépés eseteiről hiteles, pontos ismeretei, élményei lehetnek az ötven év feletti magyar polgároknak is, így talán nem kell bizonyítani, hogy mit jelentett Heidegger politikai megítélésében a tíz hónapos rektori szerepvállalás. Vajon ki vállalt nagyobb kockázatot, a „nem-belépő” lojális, vagy a belépő, majd kilépő inlojális? Magunk részéről ezzel a kérdéssel eldöntöttnek tekintjük azt az erőltetett vitát, amit az utókor ötlettelen, íráskényszer alatt álló áltudósai, a szellemi élet prostitúáltjai arról folytatnak, hogy náci volt-e Heidegger?²

A továbbiakban arra a kérdésre összpontosítunk, hogy milyen tanulságokat hordoznak a későújkor legnagyobb filozófusának rektori székfoglalójában megfogalmazott gondolatjai? A kérdés időszerűségét egyrészt az adja, hogy egy zseniális gondolkodó véleménye az egyetem, a tudomány feladatáról mértékadó lehet napjainkban is, másrészt a XX. század eleji válság – a kb. 100 éves emberitöke-állomány ciklusa fényében – megidézése megfontolásra érdemes tanulságokat ígér. A dolgozat vége felől elmondható, hogy mindkét szempont megalapozottnak tekinthető.

(Miről lesz szó?) „A német egyetem önmegnyilatkozása”⁷³ című előadás felépítése szigorú logikát követ. Parafrázisunk nem pusztán rekonstrukció, illetve értelmezési kísérlet, hanem mindvégig aktualizálunk, s a magyar egyetem „önmegnyilatkozásának” lehetőségét szembesítjük a felvetődő gondolatokkal.

Heidegger első állításai – természetesen a heideggeri szövegek esetében minden „állítás” feltárást követel, a gondolatok kiaknázásának lehetőségét, a ki nem meríthetőség mellett – az egyetemi polgárok köteletségére vonatkoznak, s innen egyenes út vezet az egyetemi öngazgatás kérdéséhez. Ezen a ponton bevonjuk, mert termékenyítőnek látjuk H. E. Daly „társadalmi célok és eszközök spektruma” rendezőelvét, amely az egyetemi fakultások és feladatok logikus szerkezetét hordozza. A rendezőelv alkalmazása segít a heideggeri terminológia megnyitására. „Egyes mondatai a gondolati összefüggésből kiszakítva a legnagyobb mértékben idegenszerűnek tűnnek, és szinte zavaróan hatnak akkor is, ha egyébként egyetlen »idegen szó« sincs bennük. Pusztán modorosságról van szó? Az új dolgok kimondására vállalkozó gondolkodók hajdanán új nyelvet teremtettek, éppen vállalkozásuk sikere érdekében. Heidegger önkényes szóalkotásai nem annyira új szavak képzését jelenti, mint inkább meglévő szavak újrafelfedezését: nála gyakran egy-egy régi, elkopott szó újszerű, az adott gondolati összefüggésből érthető, hirtelen felvilágító jelentést kap.”⁷⁴ A társadalmi célok és eszközök hordozta tudományok megalapozzák a heideggeri építkezés következő lépését: a tudomány lényegére irányuló közelítést, innen adódik a csodált kezdetekhez, a görög tudomány születéséhez való visszalépés, majd feltehetjük a kérdést: beszélhetünk-e tudományról a görögök után? S ha igen – ezt az utat követjük – mit kellene kérdeznie a tudománynak? Már a kiindulás (az egyetem feladata) a „történelem menetébe” helyezi a „népszellem” kérdését, itt szükségesnek érezzük, hogy a világosabb megértés érdekében „fussunk” néhány hermeneutikai kört, ugyanígy a diákság szellemi világa körül. Távolságtartóan, de az aktualizálás lehetősége mellett nem fogunk elmenni, s végül, a heideggeri utalások arra készítetnek bennünket, hogy a heideggeri értelemben vett autentikus tudomány redivivuszának időigényéről és az oktatók szellemi világáról is szóljunk.

(Az egyetemi polgárok kötelessége) Az oktatók, a hallgatók és a vezetők kötelessége a német (a magyar) egyetem lényegében gyökerezik, a lényegéből táplálkozik és a lényegével a jövőt orientálja. (A heideggeri szövegekben szereplő német „szó” felcserélése magyarra valójában a dolgozat egyik alapgondolata; vajon a helyettesítéssel a szövegkörnyezet, az intellektuális tartalom, a nívó hely áll-e önmagáért, megőrzi-e autenticitását?) A magyar egyetem lényege abban nyilvánul meg, hogy a magyar „nép sorsát saját történelmének menetébe kényszeríti.”⁷⁵ A magyar történelem menetének értelmezése párját ritkító vonást mutat, így nem mehetünk el mellette szó nélkül. A Szent István utáni német befolyás alatti kereszténység, a Habsburg, majd ismét a német érdekek mentén a „magyaroknak írt” történelem, kivált őstörténelem a mai napig uralja az akadémiai álláspontot, nevezetesen: a magyar nép üldözött sztyepppei nomád hordaként a IX–X. században foglalja el a Kárpát-

medencét, magával hozva finn-ugor nyelvét stb.⁶ A magyar őstörténet autentikus kutatói az akadémiai doktorok tényanyagaival egyenértékű, számos vonatkozásban (régészeti, antropológiai, genetikai, nyelvi (népmesei), népzenei, művelődéstörténeti stb.) meggyőző forrásokra alapozva tárnak fel egy gazdag ázsiai, illetve kárpát-medencei őstörténelmet.⁷ A birodalmi függés kora (Mátyás király halálától napjainkig)⁸ a magyar nép mindennapi történelme és a birodalmak szolgálatában álló történelemírás közé meglehetősen torzító prizmákat rakott és rak. A skizofréniától való megszabadulás harcát az utóbbi évtizedekben kezdte meg a magyarság, kevésbé a tudományhatalmi pozíciókat uraló magyar tudományos élet. S valóban – kérdezhetjük Heidegger után –, tud-e a magyar egyetem erről a feladatról? Tud-e arról, hogy létezése attól függ, hogy a magyar nép sorsát autentikus történelmének folyása alá tudja-e kényszeríteni. Meghatározza-e ittlétünket ez a tudás?⁹ A válasz: igen, ha akarjuk. Hol és miért képződhet ez az akarat? Az egyetem már a kezdeti időkben harcot vívott autonómiájáért. Korunk magyar egyeteme is igényt tart arra, hogy lényegi kérdésekben önön maga formálja céljait, módszereit, eszközeit, szervezeti rendszerét, fakultás- és szakszerkezetét.

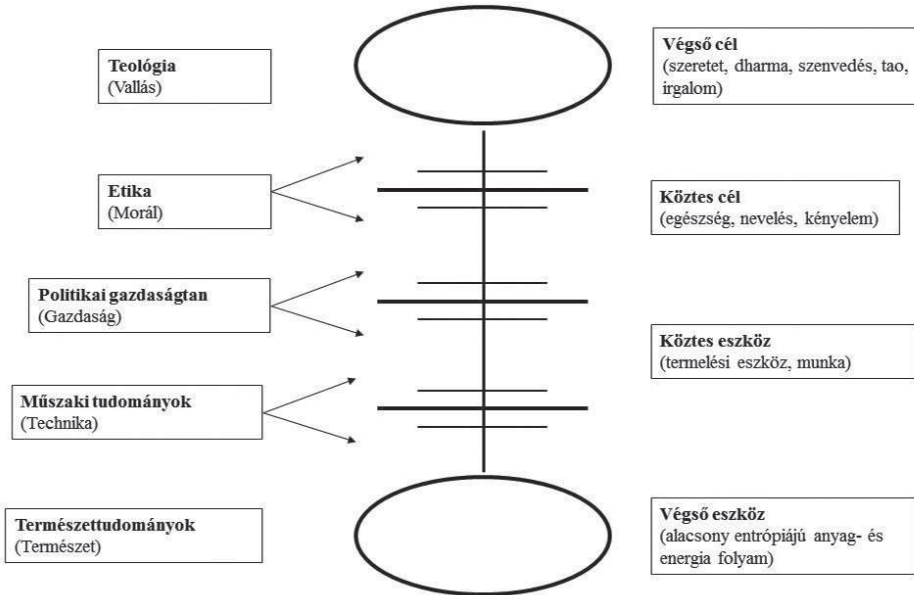
(Az öngazgató egyetem) Nyers, de megfontolásra érdemes ökonomizmussal áthatott szemléleti bázison akár felvethető a kérdés: csakugyan megilleti az egyetemi polgárokat (itt az oktatókra gondolunk) társadalmi teljesítményük után az öngazgatás adta szabadság s a relatíve értelmezett anyagi jólét? Napjaink egyetemi oktatójának évente 28 alkalommal heti 8 – 20 órátartási kötelezettsége van, s néhány alkalommal kell kötelezően megjelenni egy-egy rendezvényen, tehát időszabadsága látványosan kimutatható. Az átlagoktató (egyetemi adjunktus, docens) a magyar átlagjövedelem felett díjazott. Tisztában vagyunk, hogy a fenti átlagadatok a valóságot torzan tükrözik. Ígéretesebb ezért a minőség felől közelíteni: az egyetemi tanárok produktói (képzett szakemberek, publikációk, innovációk) valóban olyan minőséget képviselnek, hogy ezért „jár” az öngazgatás? A kérdésre ezúttal nem adunk választ.¹⁰ Nézzük inkább Heidegger közelítését: ha az egyetemi közösség erkölcsileg felnő ahhoz a feladathoz, hogy a német/magyar stb. egyetem lényegét méltóan érvényesíti, hogy az „adott nép sorsát saját történelmének menetébe” kényszeríteni tudja, akkor társadalmi „haszna” mellett eltörpül „eltartottsága” költsége, ekkor az öngazgatásra valóban jogosult az egyetem.

Az öngazgatás lényege tehát, hogy az érintett polgárok önmaguk adják önmaguknak a célokat, eszközöket, módszereket. S ezt úgy kell adniuk, hogy azok legyenek, amiknek lenniük kell, s mindezt az oktatók és a diákok közössége „öneszmélés” révén érhetik el. Az öneszmélés a múlt, a jelen és a jövő idősíkjain egyaránt be kell, hogy következzen. „Az ittlét saját gondozásának jelenésében is a teljes idő, ám olyan módon, hogy a jövőtől nem tud szabadulni. A jövő most az a valami, amin a gond csüng...”¹¹ Ha az öngazgatás adta lehetőséggel, felelősséggel élnek az egyetemi polgárok, akkor egyetlen gondjuk a társadalmi célok és eszközök spektruma adta bázison a gondolkodás, a tudományok művelése. Lásd az 1. ábrát!

(A társadalmi célok és eszközök spektruma) A spektrum jellemzői: a létezők teljességét lefedik a szellem-, a társadalom-, a műszaki és természettudományok, mint ahogy a nehezen besorolható matematika és filozófia (metafizika) is elhelyezhető az intenzitási egyenesen. Az ábrán a „puha” és „kemény” módszerekkel élő, középponti helyet elfoglaló politikai gazdaságtan (közgazdaságtan) alatt a jellemzően egzakt módszereket használó tudományok sorakoznak, ad abszurdum matematikával befejezve, mint ahogy a politikai gazdaságtantól felfelé haladva jellemzően egyre „puhább” módszerekkel írhatók le a tár-

sadalom, illetve szellemtudományok, ad abszurdum a teológia, illetve a metafizika. „A” tudomány fakultásai a létezők teljes világát lefedik. Az egyes diszciplínákra és tárgyukra (a létezők bizonyos szegmenseire) ugyan állandó strukturális átrendeződés jellemző, de a nyugati (értsd: görög) öneszmélés óta a spektrum váza stabilnak mondható.

Érdemes felhívni a figyelmet a spektrum jobb oldalára, ahol a társadalmi célok és eszközök rendje az evidencia szintjén belátható. A végső emberi célok mögött tehát a vallások, illetve a teológia áll – mutatis mutandis. A „közbülső célok” valójában ekkor

1. ábra: A társadalmi célok és eszközök spektruma¹²

eszköz szerepben vannak, mint ahogy az egészségről, nevelésről, kényelemről „gondoskodó” létsíkok, illetve a mögöttük álló diszciplínák is. Ha a „közbülső célok” valóban célok, akkor a közbülső eszközök valóban eszközök, viszont, ha a közbülső eszközök célok, akkor a spektrum utolsóként feltüntetett eszköze a föld, a természet, ad abszurdum a „mindent teremtő” alacsony entrópiájú energiafolyam, a Nap. A cél-eszköz, cél-eszköz... spektrum „a” tudomány terepe, az egyetem gondozásának tárgya; itt kell minden nemzet szellemi elitjének a nép „sorsát saját történelmének menetébe kényszeríteni”. Vajon a magyar tudománytörténet tartalommal tudja-e tölteni ezt a spektrumot?¹³ A magyar szentek, teológusok, filozófusok, esztéták, művészek, jeles pedagógusok, pszichológusok, jogászok, történészek, politikai gondolkodók, szellemi örökséget hagyó politikusok, hadvezérek, közigazdászok, mérnökök, természettudósok, matematikusok (a társadalmi célok és eszközök spektrumát követték – lásd 1. ábra!) elegendő számban és minőségben teremtettek-e a magyar és az egyetemes kultúrának annyi tudományos és kulturális

mémet,¹⁴ amely kielégíti a heideggeri tudomány lényegét? A jövőt hordozó tudományoknak és a magyar sorsnak együttesen kell hatalomra jutni. Ez csak úgy lehetséges – követjük Heidegger előadását –, ha a tudomány lényege érvényre jut, s a magyar sors mellett a magyar tudomány kiáll. Itt nem a politikailag lejáratott vagy félreértett nacionalizmusról van szó, hanem a tudomány lényegének (centrumának) közelítéséről, s ráadásul ezt várja el tőlünk minden nemzet. Itt a tudomány centrumában álló nemzeti-történelmi szellem a világgkultúra mémje, ontológiai fundamentuma.

(A tudomány lényege) A tudomány rendeltetése, feladata, sőt létezése is felvethető kérdés. Nincs szó szükségszerűségről. S. A. Kierkegaard írja: „Minden, ami keletkezik, éppen keletkezése révén bizonyítja, hogy nem szükségszerű, mert a szükségszerű az egyetlen, ami nem keletkezik, a szükségszerű van.”¹⁵ Heidegger rektori beszédében drámaian vetődik fel a kérdés: a nyugati civilizáció elerőtlenedése – s ez napjainkban is napirenden van – az összeomlás rémét idézi, s ez egyben a tudomány végét is jelentheti, elvégre a tudomány nem szükségszerű, merőben történelmi képződmény.¹⁶ Heidegger szerint a mai tudományt (értsd: 1930-as évek) jellemzi, hogy önálló és előfeltétel-mentes. Az utóbbi jelentése: nem lehet nemzetellenes, hatalom-, profit- és hiúságfüggő. Ez utóbbi megfontolások könnyen beazonosíthatók a XXI. század magyar, s természetesen nemcsak magyar tudományos, pontosabban tudományipari életében. Ha a tudománynak létezni kell, s meg kíván fellélni lényegének, akkor „számunkra és általunk” kell léteznie. A tudomány lényegének megragadásakor döntő kérdés: „létezzék-e a tudomány továbbra is számunkra, avagy engedjük-e gyors vég felé sodródni?” A létezés feltétele – adja meg a választ Heidegger –, „ha ismét szellemi-történelmi ittlétünk kezdetének hatalma alá helyezük magunkat. Ez a kezdet a görög filozófia feltörése [Aufbruch]”.¹⁷ Vegyük észre, Heidegger a tudományt a filozófiában gyökereztetni. Az égei-tengeri csoda, hogy a görög nép nyelvével, népi-törzsi alapállásából néhány száz év alatt képessé tette önmagát, hogy szembesüljön a létezők egészével (mondhatnánk: a társadalmi célok és eszközök spektrumával), s ezt az egészet elkezdte kikérdezni, megragadni. A filozófiához (filozófiai antropológia, gnoszeológia, ontológia, etika, axiológia) kötődést még egyszer hangsúlyoznánk. „Minden tudomány filozófia, akár tudja, akár nem, akár akarja, akár nem.”¹⁸ A létezők kikérdezésének alapállásáról a görögök tudták: „A tudás azonban sokkal erőtlenebb, mint a szükségszerűség.”¹⁹ S ezt még a pozitívizmussal átítatott XX. századi ismeretelmélet is kénytelen elismerni. A mai napig érvényes K. Gödel 1931-ben felállított tétele: „egy elegendően gazdag ellentmondásmentes logikai rendszerben mindig található olyan állítás, melynek igazsága az adott rendszeren belül nem dönthető el. Ez a fizika nyelvére lefordítva annyit jelent, hogy még egy adott modell keretén belül történő leírás sem biztosít arról, hogy minden kérdésre egyértelmű választ tudunk kapni.”²⁰ A karteziánusi fordulat útjára indította, a felvilágosodás szelleme szülte pozitívizmus általánossá tette a tudomány mindenhatóságát, így Gödel tétele, nem is beszélve a görögök figyelmeztetéséről valójában zárójelbe került. Mennyire más lenne a világ szellemi, pszichés, szociális állapota, s természeti környezete, ha a kor tudományiparosai megértenék a görög tudás lényegét, nevezetesen: az ismeretlen világok csak akkor mutatják meg magukat, csak akkor lépnek elő rejtekükből, ha a tudós és a tudás a „legszilárdabb makacssággal kiáll” kutatása tárgyának kikérdezésekor, feltárásakor, magyarázatakor, ugyanekkor a tudós és a tudás tudja, hogy megismerési törekvésében biztosan veszteni fog, mert a Sors mindig erősebb, mint a Tudás. A görög tudomány lényege – s ezen mit sem változtatott az eltelt 2000-2500 év – az a teoretikus beállítottság, amely a népi-szellemi ittlétben horgonyozza le szemlélődését, s szemlélődésének tárgyához a tárgy kívánalmi szerint viszonyul (az emberi

psziché, a társadalom és a természet harmóniája tételezett, a tárgyat megsemmisítő analitika a helyén kezelendő). Lényegi üzenetet hordozó példázatunk: el lehet mondani számos dolgot, s talán a lényegét is a tintahalak magartásáról, ha holisztikusan közelítünk, ha nem vágjuk fel a hasukat, s nem tesszük mikroszkóp alá. Parmenidész ugyan utat nyitott a „szemlélődés önmagáért”, álobjektív megismerésnek is, de Platón és Arisztotelész árnyékában maradt.²¹

(Mi történt a görögök után?) Heidegger szerint már Platónnal és Arisztotelésszel elkezdődik az alétheiától (el-nem-rejtettséggel, igazsággal) való elszakadás. A kereszténység már távol került az eredeti metafizikai alapállástól. „A tudás, a tudat már itt is egyértelműen előtérbe lép. Itt azonban még a tudás, a tudat Isten adománya.” ...” Ebben a korszakban, ha a lét feledésbe merült is, az ember még szerény kell legyen, hiszen tudás és tudat még valami magasabb rendűnek vannak alárendelve.”²² Aquinói Szent Tamás után (XIII. sz.) a tudásnak és a tudománynak meg volt a centruma. A reneszánsz tudott, tudatlan, akart, akaratlan szellemi vegy-konyháiban forrt ki a fordulat (R. Bacon, R. Descartes stb.), amely végül F. Nietzschében kulminált: „Isten maghalt?!²³ – kérdezte(?)/figyelmeztetett(!) a későbbiekben megbomlott elméjű filozófus. Az újkori tudomány matematikai-technikai alapon domináló szerephez került, s ezzel a létfelejtés kérdése a felvilágosodással nem pusztán a szellemi életet, de a tömegeket is megfertőzte; a nyugati ember elmerült az anyag magához húzó világába. Heidegger pontosan követte ezt a leépülő pályát, ezért tűnnek kérdései („Mit jelent az, hogy lenni!?” „Miért van egyáltalán létező és nem inkább a semmi?”) gyermekinek, valójában egy igazi újrakezdés reményéről van szó. Ezért tért vissza a kezdetekhez, a görögökhöz, ahol a tudomány centrumában a szellemi-népi ittlétet látta. S ez nem előfeltétel, hanem a reflektáló ember vonatkoztatási támpontállításának kísérlete. Most fogalmazhatjuk meg parafrázisunk legfőbb üzenetét, Heidegger rektori székfoglalójának „aprópénzre” váltását. A „szellemi-népi ittlét” valahányadik derivátumának, vagy – induktíve elindulva – nélkülözhetetlen alapállásnak (nem feltételnek) tekintjük, hogy minden tudomány, ha igényt akar tartani e gyűjtőfogalom oltalmára, csak akkor felel meg a tudományként értelmezhető ismeretek, kategóriák, tételek, törvények, igazság (el-nem-rejtettséggel) elvárásának, ha filozófiai antropológiailag, társadalomontológiailag, axiológiailag, gnoszeológiailag és nem utolsó sorban etikailag megfogalmazódnak azok a vonatkoztatási támpontok, amelyek a kutatás és tudás kiindulása, lefolyása és önmegnyilatkozása előtt/mögött/alatt/felett járnak. Ez az elvárás természetesen annak ismeretében fogalmazódik, hogy a Sors tágabb mint a Tudás, vagy másként: a támpontok (a derivátumok) sem függetleníthetők Gödel lehetetlenségi tételétől. A „szellemi-népi ittlét” nélküli, az isten-nélküli újkori tudomány az embert (Isten képmását) állította centrumba. A reneszánsz, a reformáció és a zsenik századának (XVII. sz.) próbálkozásai miközben akarva-akaratlanul a centrumot neutralizálták, formálisan fenntartották a vallás társadalmat összefogó abroncs-funkcióját. A felvilágosodás viszont befejezte ezt a félezer éves „küzdelmet”; „leverte” az abroncsot, s helyére a centrumát vesztett tudományt és művészeteket kívánta állítani. Az új abroncsok semmilyen összetartó szerepet nem képesek betölteni; a nyugati civilizáció és az általa megfertőzött világ alig kétszáz év alatt az elemi létfeltételeket számolta fel; a természet reprodukciós körei maholnap felmondják szolgálatukat, a társadalom kohéziója végzetesen elgyengült, strukturális rendje összezavarodott, az emberi psziché pedig a felbomlás előtti állapotába került. Korunk tudománya (lásd az 1. ábrát) már képtelen a cél-eszköz rendjét érvényesíteni. A különálló rekeszekbe és szakokba betokosodott tudomány a céltalan expanzió erejével bír – akár a „buta” rákos daganat, amely végül önmagát számolja fel –, s napirendre tűzte a Föld még el nem képzelhető kifosztását és az ember „idomítását” és „tenyésztését”.²⁴ A mai tudós – ha tudós – a

létezők világának üres közepéről tudva kérdez „emberi-történelmi ittlét minden, már ittlévő világformáló hatalmának gyümölcsozóságából és áldásából” fakadó életre. (A tudós leggyakoribb változata a tudományiparos – a felvilágosodás tipikus terméke –, aki a létezők világának közepén a pénzt, az akadémiai grádics következő fokát, az újabb televíziós szereplést tartja. A továbbiakból kihagyjuk elemzéseinkből. Heidegger egy szót sem áldozott rá!)

(*Mit kell kérdeznie a tudománynak?*) Felvetődik a kérdés: a nyugati kultúra létfelejtő tudománya és szelleme után – a heideggeri fordulat révén – mit kell kérdeznie a tudománynak? Heidegger „programot” ad, egy rektortól ez el is várható. Címszavai (lásd az 1. táblázatot!) meglehetősen összhangban vannak a társadalmi célok és eszközök spektrumával (lásd az 1. ábrát!). A heideggeri program címszavai a lényegre irányulnak.

Természet	Nép	Költészet	Betegség	Jog
Történelem	Erkölc	Gondolkodás	Őrület	Gazdaság
Nyelv	Állam	Hit	Halál	Technika

1. táblázat: A heideggeri népi-szellemi centrumú tudomány irányultságának címszavai

Az 1. oszlopban a természet mögé a műszaki és természettudományok, a történelem mögé a társadalomtudományok, a nyelv mögé a szellemtudományok rendelhetők. A 2. oszlop címszavai közelebről a társadalomtudományok, a 3. oszlopban a szellemtudományok, a 4. oszlopban a természettudományok sorakoztathatók, s végül az 5. oszlop némi kiterjesztettebb értelmezés mellett integrálja a szellem (jog), a társadalom (gazdaság), a műszaki és természettudományokat (technika).

(*A népszellem világa*) A létezők világát lefedő diszciplínák egyenetlenségei, strukturális zavarai a „védtelen”, „kitartó” kérdező figyelmét az egészre irányítja, megteremtve ezzel a népi-történelmi ittlét szellemi világát, „e szellemi világ nem más, mint a nép földhöz és vérhez kötődő erői legmélyebb megőrzésének hatalma.”²⁵ A „földhöz” és a „vérhez” kötődés fundamentálonológiai vonatkoztatási pontok; a földművelő munka, az ősök háborús szenvedéseiben formálódó történelem nem pusztán fontos múlt, hanem az emberi kultúra jövője is. Heidegger V. van Gogh *Parasztcipők* (1886) című festményét elemezve írja: „Ahová a mű visszaáll és amit ezáltal megjeleníteni enged, földnek hívjuk. A föld: megjelenőn-elrejtő. A föld a semmire sem szoruló fáradhatatlan engedetlenség. A világban otthonának alapját a földre és a földbe helyezi a történelmi ember.”²⁶ A földhöz, a tradícióhoz kötött népszellem „nem a kultúra felépítménye”, „nem ismeretek tárháza”, hanem az „ittlét legbensőbb gerjedésének és további megrázkódtatásainak hatalma”,²⁷ a történelem „nagyság” és „bukás” melletti kihordója. Amikor a népszellem a történelemben a világ összes bizonytalanságával szemben harcra indul, akkor az egyetemnek, a tudománynak (oktatónak, hallgatónak, s kivált a vezetőknél) legelől kell járni. Ha az egyetem, a tudomány, a vezetés rendeltetésének és küldetésének meg akar felelni, akkor a legjobb oktatókat, hallgatókat kell maga mögé választani. Feltételezve az új hallgatói évfjártok alkotó „kedélyét”. Óhatatlanul felvetődik a kérdés: milyen kedéllyel lépnek be a magyar egyetemek világába az újabb és újabb évfolyamok?

(*A hallgatók szellemi világa*) Már báró Eötvös Lóránd így kesergett: „lehetséges-e tudományosan kiképezni oly fiatalságot, melynek nagy rész meg sem jelent” az előadásokon?²⁸ Jó száz évvel később helyzetkép a szocializmus örökségéről 1992-ből: „Márpedig ezrével diplomáznak olyan hallgatók, akik egyetlen klasszikus művet (szakmai, filozófiai, szépirodalmi) nem olvastak tanulmányaik során, sőt egyetlen valódi kulturális élményben sem volt részük; a félévenkénti vizsgák inkább a megalázást, az önbecsapást szolgálják és nem a közös célt a tudást; a hallgatók tömeges neurózisáról, igénytelenségéről, idült alkoholizmusáról, rendszeretlen életéről, az elégtelen táplálkozásról, a testedzés hiányáról nem szól senki. A helyesen írni nem tudó, akadozva olvasó, törtekkel, logaritmusokkal boldogulni nem bíró, fogalmazási és közlési zavarokkal küszködő hallgatók köre egyre tágabb.”²⁹ S végül essen szó az Amerikai Egyesült Államokból érkező oktatási „vírusról”, a „grading on the curve” (osztályozás a vonal alatt) jelenségről. „A »grading on the curve« a minden tekintetben olcsóvá tett tömegoktatásba beözönlő igénytelen tömegek osztályozási módszere. A valamely tananyag szempontjából minden etikailag elfogadható norma alá került szerencsétlen tömegek kényszer szülte kezelési módja, csillapítója és boldogítója, hogy kapaszkodókra leljenek egy rajtuk messze kívül zajló folyamat, az értelmiségivé válás perifériáin.”³⁰ A „vonal alatti osztályozás” eszköz és módszer a functionally illiterate (gyakorlatilag analfabéta) érettségizettek sikeres diplomához juttatásához. A vírus természetesen Magyarországra is megérkezett.

A nyugati egyetemi ifjúság „kedélyének” változását talán jól leírja a három megidézett munka. Ha eltekintünk a tanári elfogultságoktól, s ha figyelembe vesszük, hogy nemzetként is változó a kedély állapota, akkor sem kapunk vigasztaló képet.

Térjünk vissza a magyar felsőfokú képzésbe beáramló hallgatók „kedélyéhez”. A tradicionális népszellem – a trianoni nép- és nemzettranszírozás figyelembevételével – kontinuitása veszélybe került:

- Az eltökéltség romokban.
- Az értékorientáltság kételyek között.
- A néphez, a földhöz kötöttség értelmezhetlenné vált.
- A hallgatói ifjúság önmaga számára törvényt alkotni képtelen.
- Nyitott a „grading on the curve” kínálta alászállásra.
- S a legnagyobb veszély: érzelmi fagyhalál környékezi.

S mit ajánlott Heidegger rektor úr 1933-ban a káoszban szocializálódott német egyetemi ifjúságnak, hogy a középiskolából hozott kedélyét a felsőfokú képzés a népszellem javára építhesse?

1. Munkaszolgálatot, hogy a közösségi kötődést tevékenyen ápolhassák.
2. Honvédelmet, hogy a nemzetek tiszteletét kivívhassák.
3. Tudásszolgálatot, hogy a „német nép sorsát saját történelmének menetébe kényszerítsék”.

Távol áll tőlünk, hogy az útókor értelmezési ferdítéseinek hatása alatt cinizmusba hajoljunk. Itt inkább arra hívnánk fel a figyelmet, hogy Heidegger Platón szellemét idézi meg, tehát a maga útját járja, s nem holmi aktuális politikai elvárást teljesít. A magukat Heideggerrel azonos kvalitásnak gondoló szerzők – például P. Bourdieu – egyenesen Heidegger politikai ontológiájáról beszél, ahol a heideggeri szövegeket pusztán kettősbeszédként interpretálja.³¹ Az önkényes értelmezőket nem zavarják a tények, nem képesek arra, hogy némi nyitottságot mutassanak a heideggeri szövegek olvasásakor, s az sem számít, hogy Heidegger 1934-ben lemond a rektori székről és kilép a Nemzetiszocialista Német Munkáspártból.

Platón Állam-ában – amely az 1000 éves európai középkor valóságában öltött testet – a munka-, a tudásszolgálat és a honvédelem mögött álló társadalmi rétegek adják a társadalom stabil szerkezeti alapját; a filozófus-királyok vagy király-filozófusok hatalmát

a harcosok rendje (honvédelem) biztosította, mint ahogy az uralkodó mögé felsorakozó hivatalnokok a tudás szolgálatában álltak, s végül a földművesek és a kézművesek a munkaszolgálattal teremtették meg a társadalom anyagi alapját. Ez valójában a primordiális tradíció koradekvát társadalomszerveződési rendje.

(A tudomány redivivuszának időigénye és az oktatók szellemi világa) S végül: a rektori beszéd felhívja a figyelmet, hogy „a görögöknek három évszázadra volt szükség, hogy a kérdést magát, mi a tudás, megfelelő talajra és biztos útra tereljék, akkor nekünk igazán nem szabad azt hinnünk, hogy a német egyetem lényegének megvilágítása és kifejlesztése már a mostani avagy a következő szemeszter során végbemehet.”³² A megfogalmazás ezúttal is pontos, sőt zseniális, a taktika és a stratégia, a rektor és a nagy gondolkodó egysége érvényesül; felszólít a holnapi cselekvésre, noha tudja, a szellemi áramlatok ciklusideje évszázadokban mérhető. A közgazdaságtan újabban beszél a szellemi áramlatok 200 éves ciklusáról.³³ S valóban, a történelmi-szellemi folyamatok – amint azt F. Braudel elemzései kimutatták³⁴ – nemzedékeken át elfogadhatnak a mindennapi életben – mert nála ez áll a középpontban – érték-, cél-, szükségleti kereteket, logikai rendszereket, intézményeket és szabályozási metódusokat. Az egyetemek világának mindennapi élete – végső soron – éppen olyan innovációs és inerciális erők harcát jelenti a XX. század első harmadában, mint a XXI. század azonos időszakában, de megnevezhetnénk a Braudel által vizsgált kor bármely századát is (XV–XVIII. sz.).

Az egyetem mindennapi világában – üzeni Heidegger rektor úr – az első feladat a fakultások, szakok határainak ledöntése, második feladat az új szellemi törvényhozás,³⁵ harmadik, az eredményeket a nép szellemi világába kell emelni. Ez a „program” a tudóstársadalomtól szigort, felelősséget és türelmet igényel, a hallgatótársadalomtól pedig a munkaszolgálat, a honvédelem és a tudásszolgálat egységbe forrasztását követeli. A tanárok – akár a valamikori Mesterek – tudása az egyszerűséget és a tágasságot kell hogy adják, míg a követő nemzedék, a diákság a legmagasabb világosságot és fegyelmet kell, hogy követelje, mindenekelőtt önmagától. „Mindkét akaratnak mindkét oldalról harcba kell állítania magát... Tanárok és diákok harci közössége azonban csak akkor fogja a német egyetemet (itt értsd: magyar egyetemet) a szellemi törvényadás helyévé átfórnálni, s benne a megfeszített koncentrációt a népnek az államban való legmagasabb szolgálatává emelni, ha ittlétüket tanárok és diákok az összes többi honfitársnál egyszerűbben, keményebben és igénytelenebbül rendezik be.”³⁶ A nép és állam viszonyának globalokrata libertinus szemléletű aktualizálása – Heidegger és a görögök fényében – nem jelent egyenértékű, vitaképes alternatívát, így nem kell a szembesítéssel foglalkoznunk, s természetesen napjainkban a heideggeri gondolatok is igénylik a mutatis mutandis alapállás szem előtt tartását.

Korunk tanárának „szigora” – ha lenne – egzisztenciális ellehetetlenülést jelentene számára. A „felelőség” egy lelkiismeret nélküli világban a közneveltség tárgya. A „türelem” értelmezhetetlenné vált, mert a liberalizált oktatásban nincs semmi olyan kibontakozóban, de még születőben sem, ami körül állhatatosan bábáskodni kellene. Annál nagyobb viszont a türelmetlenség, hogy a tökéletesen tartalom nélküli formák („külföldi” publikációk, értékelhető teljesítménnyel össze nem függő akadémiai elvárások teljesítése, kiürült – esetenként ad absurdum – előadók) elfogadottá váljanak. Az „egyszerűség” – ha létezne – diszkvalifikálná. A „tágasság” két dimenzióra redukálódott. A hallgatók elvárásai artikulálatlanok, itt természetesen eltekintünk azoktól a további alászállást sürgető, önvessző törekvésektől, amelyek mögött a libertinus politikai „hecclők” állnak. A késő-újkorai oktatói és hallgatói „szellemtől” egyszerűséget, keménységet és igénytelenséget

várni aligha lehetséges, már az első hermeneutikai körön fennakadna mindhárom elvárás, mint az ittlétben ismeretlen jelentéssel bíró szavak.

(Összefoglalás) Martin Heidegger a későújkor egyik, s talán legkiemelkedőbb gondolkodóját 1933. április 21-én a Freiburgi Egyetemen rektorrá választják. Szerepvállalása mögött természetesen nem egy konvencionális egyetemi pálya eseményéről van szó. A korszellem és Heidegger gondolatai (személyes ittléte) vállalhatóan mutatnak párhuzamot. A korszellem kibontakozása, arculatának feltárulása felől közelítő elemzések, kritikák – s ilyenekkel is lehet nagy számban találkozni – logikai torzultságuk révén aligha igényelnek különösebb odafigyelést, eddig is, és ezek után is elhatárolódnánk ezektől. A korabeli események hitelesebb feltárását reméljük, s Heidegger személyes döntéseinek háttérében álló indítékokat is jobban megérthetjük, ha ragaszkodunk a történelmi tényekhez, s ragaszkodunk Heidegger előadásainak, műveinek kibontakozó üzeneteihez. A korszellem a nyugati civilizáció válságára, közelebről a német káoszra válaszként valamiféle (értékelhető előzmények nélküli, teoretikusan, de még gyakorlatában is megalapozatlan) nemzeti újjászületés ígéretét indította útjára. Ez az éretlen, politika felől érkező impulzus egy zseninek (Heideggerre gondolunk, aki ekkor már túl van főművének, a *Lét és idő-nek* a megírásán – 1927), de még egy jóval szerényebb intellektusnak is szűk mozgásteret kínált. A szituáció, a személyes ittlét cselekvésre szólító ereje nyilvánvaló; a politikai „mozgalom” kínálta szűk mozgáster formálásának (tágítása, tisztítása, új irányok kijelölése) lehetőségét nem felismerni intellektuális vakságról, morális érzéketlenségről árulkodna. Heidegger fundamentál-ontológiájának alapüzenete szerint a romokba heverő létezők világa, a nyugati kultúra zsákutcája új gondolkodási útírány iránt kiált; „az emberi létnek a létező egészéhez való megváltozott viszonyára vonatkozó tudás” ideje jött el, amely – és erről szól a rektori székfoglaló előadás is –, „a tudományok és az egyetem felől kiindulva egy másfajta céltételezést”³⁷ állít fel. A frissen kinevezett rektor már első döntéseiben (az antiszemita plakát kifüggesztésének megtiltása, az egyetemen tervezett könyvégetés megakadályozása) kénytelen volt szembesülni az agresszív politikai „mozgalom” és az általa nyitott és képviselt szellemiség közötti diszkrepancia tarthatatlanságával. A visszalépéssel, a menekülő utak megtalálásával ezúttal nem foglalkozunk; ismételjük: Heidegger 1934 februárjában lemond rektori tisztségéről, majd kilép a Nemzetiszocialista Német Munkáspártból.

Heidegger pontosan látta, hogy a csíraszerű és az önmagát megmutató korszellem tudománya tökéletesen illeszkedik abba a pozitivista, utilitarista nyugati tudományba, amely az utolsó szegeket veri a görög örökség koporsójába. S ekkor mit lehet tenni? – teszi fel a kérdést Heidegger. 1937-ben így válaszol: „Rezignáció? Nem. Mindent vakon helyeselni? Nem. Egyedüli lehetőség: a jövőnek építeni.” ... „Maradni, és kihasználni, hogy egyes emberekkel találkozni lehet. Mindezt nem azért, hogy előkészítsük az egyetemet (ez most értelmetlen volna), hanem a hagyomány megőrzése végett, a példaképek felmutatása végett, hogy itt-ott a lényeges egyesekben új igényeket ültessünk el – valahol, valamikor, valaki számára.”³⁸ A hagyomány, a példaképek talaján építkezni képes „itt-ott lényeges egyesek” napjainkra, ha lehet, még tovább gyérültek, maga Heidegger is – egyes interpretációk szerint – besorolódik a zavaros posztmodern szerzők népes táborába. Vajda Mihály így érvel emellett: „A condition postmoderne egyik leglényegesebb mozzanata az embernek az az egyre inkább meggyökeresedő meggyőződése, hogy a természet és történelem nem az egyetemes ész megtestesülései: physis, a mindent megerőszkoló, s mi megbukunk rajta, mert végesek vagyunk. A végeességünkkel való őszinte szembenézés – ez a nyugati filozófia döntő új fordulata. Ez az, ami Heidegger filozófiájában történik

meg.²³⁹ Ha nem sikerül (mert nem célszerű, s mert nem is lenne igaz és nem lenne korrekt, bár ezek a megfontolások nem játszanak meghatározó szerepet a posztmodern szerzők nézeteiben) Heideggert diszkvalifikálni a nemzetiszocialista váddal, akkor állítsuk szolgálatunkba – így gondolkodnak a liberálszocialista és természetesen egyben posztmodern szerzők. Véleményünk szerint Heidegger nem a modern kritikusa, nem is romantikus antimodernista, nem is posztmodern stb. szerző, ezek a skatulyák Heidegger számára túl szűkek, szerencsésebb őt olyan példaképnek tekinteni (maradva az ő értelmezési terében), aki a nyugati gondolkodás legigényesebb tartóoszlopainak jelenleg utolsó képviselője; Platón, Arisztotelész, Augustinus, Aquinói Szent Tamás, I. Kant, S. A. Kierkegaard, F. Nietzsche és M. Heidegger. Pontosan ez a meggyőződésünk készítetett bennünket, hogy parafrázáljuk a tudományról és az egyetemről írott gondolatait.

IRODALOM

- Bourdieu, P. (1988): *Martin Heidegger politikai ontológiája*. Jászöveg Műhely Kiadó, Budapest, 1999.
- Braudel, F. (1985): *A kapitalizmus dinamikája*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2008.
- Daly, H. E. (1977): *The steady-state economy*. W. H. Freeman and Company, San Francisco, 1977.
- Eötvös Lóránt (1887): *Az egyetem feladatáról*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1985.
- Fehér M. István (szerk.) (1991): *Utak és tévutak. Előadások Heideggerről*. Atlantisz Kiadó (Medvetánc), Budapest, 1991.
- Fehér M. István (1992): *Martin Heidegger. Egy XX. századi gondolkodó életútja*. Göncöl Kiadó, Budapest, 1992.
- Gidai Erzsébet (szerk.) (1997): *Gazdaság, oktatás, kutatás*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1997.
- Hegedűs Lóránt (2003): *Nyitás a Végtelenre*. Magyar Fórum Könyvek, Budapest, 2003.
- Heidegger, M. (1924, 1933, 1945): *Az idő fogalma. A német egyetem önmegnyilatkozása. A rektorátus 1933/34.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1992.
- Heidegger, M. (1950): *A műalkotás eredete*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1988.
- Heidegger, M. (1953): *Bevezetés a metafizikába*. Ikon Kiadó, Budapest, 1995.
- Kierkegaard, S. A. (1844): *Filozófiai morzsák*. Göncöl Kiadó, Budapest, 1997.
- Nietzsche, F. (1883): *Im-ígyen szóla Zarathustra*. Göncöl Kiadó, Budapest, 1988.
- Parmenidész (Kb. Kr. e. VI–V. sz.): *Töredékek*. Attraktor. Máriabesnyő – Gödöllő, 2010.
- Simonyi Károly (1986): *A fizika kultúrtörténete*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1986.
- Somogyi Ferenc – Csikós Csaba – Gelencsér András – Hartyáni Zsuzsa – Szirmai László (1992): *Mi a baj Minerva baglyával? Valóság*, 1992. 2. sz.
- Somogyi Ferenc (1998): *A felsőoktatás néhány válasza az 1989 utáni lehetőségekre. Valóság*, 1998. 1. sz.
- Somogyi Ferenc – Somogyi Katalin – Józsa László (2011): *A magyar emberítőke-állomány állapota*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2011.
- Störig, H. J. (1993): *A filozófia világtörténete*. Helikon Kiadó, Budapest, 2008.
- Vajda Mihály (1993): *A posztmodern Heidegger*. T-Twins Kiadó, Lukács Archivum, Századvég Kiadó, Budapest, 1993.
- Weber, M. (1914): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1982.

JEGYZETEK

- 1 A dolgozat Somogyi Ferenc A társadalmi célok és eszközök spektruma és a felsőoktatás – Heidegger parafrázis című konferencia-előadásának átdolgozott változata. Megjelent: Dr. Mészáros Attila (szerk.) (2014): *A felsőoktatás tudományos, módszertani és munkaerő-piaci kihívásai a XXI. században*. Széchenyi István Egyetem, Győr, 2014. 103–115. o.
- 2 A téma korrekt tárgyalásáról lásd: Fehér M. István: *Martin Heidegger. Egy XX. századi gondolkodó életútja*. Göncöl Kiadó, Budapest, 1992. V. fejezet. Lásd továbbá liberál-marxista nézőpontból Bourdieu, P. (1988): *Martin Heidegger politikai ontológiája*. Jászöveg Műhely Kiadó, Budapest, 1999. Heidegger, M. (1924, 1933, 1945): *Az idő fogalma. A német egyetem önmegnyilatkozása. A rek-*

- torátus 1933/34. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1992.
- 4 Störig, H. J. (1993): A filozófia világtörténete. Helikon Kiadó, Budapest, 2008. 488. o.
 - 5 Heidegger, M. (1924, 1933, 1945): i. m. 61. o.
 - 6 A magyargyűlölettel fűtött akadémikusi megnyilatkozásokra is lehetne példát hozni, nem teszszük, nem kívánjuk ilyen módon sem „népszerűsíteni” eltévnyedett embertársaink szellemi förmédvényeit.
 - 7 Gondoljunk Andrásfalvy Bertalan, Badiny Jós Ferenc, Györfly György, Kiss Dénes, Körösi Csoma Sándor, László Gyula, Papp Gábor, Szántai Lajos, Varga Csaba – a sor hosszan folytatható – munkáira.
 - 8 Az oszmán, az osztrák, a német, az orosz, a globalokrata libertinus oligarchák befolyására gondolunk.
 - 9 Az „ittlét” Heidegger fundamentál-ontológiájának egyik legfontosabb szóalkotása. „Az autentikus ittlét a Lét és idő-ben előrefutó eltökéltségként jelent meg. Az önmagát az autenticitás világából visszavett ember nem oldódik el a világtól, nem vonul ki belőle; az eltökéltség – hangsúlyozta jelentős pontokon Heidegger – éppen a mindenkori világba való autentikus visszahelyezkedést, teljes beilleszkedést, a mindenkor körvonalazódó – véges – lehetőségek megnyitását, tudatos felvállalását hozza magával.” (Irja Fehér M. István i. m. 226. o.) Az „ittlétet” közelebről megvilágító idézet a heideggeri szövegeket nem ismerő olvasóban bizonyára újabb bizonytalan értelmezés érzetét kelti, pl. „eltökéltség”, „visszavett”, „oldódó”, „megnyugtató” stb. szavakra gondolunk. Ezeknek a szóalkotásoknak s szavaknak nincs pozitívista értelemben operacionalizált leírása. A mindenkori olvasót tájékozottsága vihethet csak közelebb a heideggeri „terminológiához”. Megjegyezzük: soha sem ad abszurdum. Parafrazisunk csak a közelítő utak irányára tesz utalásokat.
 - 10 A válasz-kísérleteket lásd: Somogyi Ferenc – Csikós Csaba – Gelencsér András – Hartyáni Zsuzsa – Szirmai László (1992): *Mia baj Minerva baglyával? Valóság*, 1992. 2. sz., továbbá: Somogyi Ferenc (1998): *A felsőoktatás néhány válasza az 1989 utáni lehetőségekre. Valóság*, 1998. 1. sz.
 - 11 Heidegger, M. (1924, 1933, 1945): i. m. 44. o. Heidegger érdeklődését felkeltette (félirta noteszébe), hogy a magyar gondolkodni létege töve a gond!
 - 12 Daly, H. E. (1977): *The steady-state economy*. W. H. Freeman and Company, San Francisco, 1977. 14. o.
 - 13 A magyar filozófusok és az igényes magaskultúrára nyitott nagyközönség fokozott érdeklődést mutat a heideggeri életmű iránt. Vajda Mihály értetlenül áll – elemzésre nem érdemesülő alapállást felvéve – a jelenség előtt, mondván: „A magyar nem a filozófia, nem a gondolkodók népe.” (Vajda Mihály (1993): *A posztmodern Heidegger*. T-Twins Kiadó, Lukács Archívum, Századvég Kiadó, Budapest, 1993. 110. o.) Még Lukács Györgyöt is azért tartja elveszett zseninek, mert a magyar „iszap” lehúzta, elmagyarosodott! Platon, Arisztotelész, Aquinói Szent Tamás, I. Kant, S. A. Kierkegaard, F. Nietzsche hívót tételezve, valójában egyetlen nép sem „filozófikus”. A nagy nemzetek és a nagy nyelvek világkultúrát alakító szerepe pusztán mennyiségi szempont, némi cizelláltabb értékelés merőben más képet mutatna. Vajda Mihály nagy költőinket (vannak-e nagyobb filozófusok, mint a költők) is a provinciális magyar nyelvbe zártan tekintti. Jakob Grimm, az első német tudományos nyelvten megalkotója, aki jól ismerte a magyar kultúrát viszont így látja: „A legmagasabb költői ihlet hatszor öltött testet a Földön. Először hívták Homérnak, másodsor Danténak, harmadszor Shakespeare-nek, negyedszer Goethének, ötödször Petőfinak, hatodsor Mistrálnak”. (Idézet forrása: Hegedűs Lóránt (2003): *Nyitás a Végtelenre. Magyar Fórum Könyvek*, Budapest, 2003. 40. o.) A tudományok, a művészetek s egyáltalán az emberi tevékenységek számos területén találhatók olyan magyar teljesítmények, amelyek mellett ugyancsak elidőzött a világszemlem. S tegyük hozzá: egy merőben nemzeti teljesítmény lehet a világkultúra legmagasabb szintjén, akkor is, ha a világkultúra éppen nem attól hangos. A nemzeti kultúrák diverzitásának fenntartása és elismerése a föld-civilizáció ontológiai attribútuma. E következtetés fényben a Vajda Mihály-féle álelitizmus félreértett kozmopolitizmus, tárgyi tévedéssel egyenértékű súlyos gondolkodási hiba.
 - 14 A mém a kultúra replikátora, pontosan abban az értelemben, ahogy a gén a biológiai „gépek” (növény, állat, ember) replikátora. Tulajdonságai: hosszú életű, termékeny, megbízható átörökítő képességekkel rendelkezik.
 - 15 Kierkegaard, S. A. (1844): *Filozófiai morzsák*. Göncöl Kiadó, Budapest, 1997. 99–100. o.
 - 16 A tudomány – M. Weber követjük – akár az oknyomozó történelemírásra, akár az analitikus természettudományra gondolunk – a nyugati kultúra differentia specificája. Lásd Weber, M. (1914): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1982. 7–25. o.
 - 17 Heidegger, M. (1924, 1933, 1945): i. m. 63. o.
 - 18 Uo. 63. o.
 - 19 Uo. 64. o. Aiszkülöz Prométheusszal „mondhatja” ezt a gondolatot.
 - 20 Simonyi Károly (1986): *A fizika kultúrtörténete*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1986. 33. old.
 - 21 Parmenidész (Kb. Kr. e. VI–V. sz.): *Töredékek*. Attraktor. Máriabesnyő – Gödöllő, 2010. 2. töredék.
 - 22 Vajda Mihály (1993): *A posztmodern Heidegger*. T-Twins Kiadó, Lukács Archívum, Századvég Kiadó, Budapest, 1993. 12. o.

- 23 Nietzsche, F. (1883): Im-igyen szóla Zarathustra. Göncöl Kiadó, Budapest, 1988. 10. o.
- 24 Fehér M. István (szerk.) (1991): Utak és tévutak. Előadások Heideggerről. Atlantisz Kiadó (Medvetánc), Budapest, 1991. F-W. von Herrmann: Technika, politika és művészet a Beiträge zur Philosophie-ben. 49. o.
- 25 Heidegger, M. (1924, 1933, 1945): i. m. 67. o.
- 26 Heidegger, M. (1950): A műalkotás eredete. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1988. 75. o. Az 1950-ben megjelent mű előzménye, hogy 1936-ban már e témában előadásokat tartott Heidegger.
- 27 Heidegger, M. (1924, 1933, 1945): i. m. 67. o.
- 28 Eötvös Lóránt (1887): Az egyetem feladatáról. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1985. 13. o.
- 29 Somogyi Ferenc – Csikós Csaba – Gelencsér András – Hartyáni Zsuzsa – Szirmai László (1992): Mi a baj Minerva baglyával? Valóság, 1992. 2. sz. 97. o.
- 30 Hegedűs Miklós (1997): Amerikai vírusok a magyar közoktatásban. Megjelent: Gidai Erzsébet (szerk.): Gazdaság, oktatás, kutatás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1997. 220. o.
- 31 Lásd: Bourdieu, P. (1988): Martin Heidegger Politikai ontológiája. József Műhely Kiadó, Budapest, 1999.
- 32 Heidegger, M. (1924, 1933, 1945): i. m. 72. o.
- 33 Lásd: Somogyi Ferenc – Somogyi Katalin – Józsa László (2011): A magyar emberítőke-állomány állapota. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2011. 5. fejezet.
- 34 Lásd Braudel, F. (1985): A kapitalizmus dinamikája. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2008.
- 35 Itt nem kisebb fordulatról van szó, mint a nyugati filozófia (és kultúra) zsákutcás természetének a leleplezése; a létezők világától forduljunk kérdezően a lét felé – adja a „programot” Heidegger.
- 36 Heidegger, M. (1924, 1933, 1945): i. m. 72–73. o.
- 37 Tietjen, H.: Martin Heidegger szembesülése a nemzetiszocialista egyetempolitikával és tudományeszménnyel (1933 – 1938). Megjelent: Fehér M. István (1992): Utak és tévutak. i. m. 169. o.
- 38 Uo. 194. o. H. Tietjen idézi Heideggert (Die Bedrohung der Wissenschaft – 1937).
- 39 Vajda Mihály i. m. 18. o. Vajda Mihály „markáns” gondolata nem mentes a szimplifikálástól. Magával Vajda Mihállyal célszerű ezt bizonyítani. Heidegger, M. (1953): Bevezetés a metafizikába (Ikon Kiadó, Budapest, 1995) című kötet mellékleteként (Jegyzetek és szövegek Martin Heidegger Bevezetés a metafizikába című művéhez) jelent meg Vajda Mihály igényes összeállítása. (Az „igényes összeállítás” és a „szimplifikálás” közötti diszcrepanciát nem tekintjük összeegyeztethetetlennek!) Az „Alapvető szavak” fejezetben a „fűszisz” (φύσις) leírása már elégséges érv, hogy Vajda Mihály „markáns” megfogalmazását szimplifikálásnak tekintsük. Lásd a 19–20. o.!

A gyülekezési jog szabályozása és gyakorlata Németországban

A gyülekezési jog alkotmányos alapjai a német szabályozásban

E tanulmány keretei közt célokom egy klasszikus politikai szabadságjog, a gyülekezési jog német szabályozásának és gyakorlati nehézségeinek bemutatása. A szabályozás elemzése során több helyen utalok a hazai törvényre és az Alkotmánybíróság határozataira, hiszen a két törvény/gyakorlat összehasonlítása segíthet bennünket annak a kérdésnek a megválaszolásában, mennyire jogközpontú vagy éppen megszorító a szabályozás Németországban.

Magyarországon a gyülekezési jogról szóló 1989. évi III. törvény értelmében a gyülekezések engedélyhez nem, csak bejelentéshez kötöttek. A bejelentést a szervezőnek legalább három nappal a tervezett gyűlés előtt kell megtennie a rendezvény helye szerint illetékes rendőrkapitányságon. A törvény hatálya nem terjed ki a családi eseményekre, a sport- és kulturális rendezvényekre, a választási eljárási törvény hatálya alá tartozó gyűlésekre, és a vallásos szertartásokra, körmenetekre. A törvény a gyülekezési jog gyakorlása elé olyan korlátokat állít, melyek egy demokratikus társadalomban szükségesek: a gyülekezés nem valósíthat meg bűncselekményt, vagy arra való felhívást, nem járhat mások jogainak vagy szabadságának sérelmével, nem veszélyeztetheti a népképviselői szervek vagy a bíróságok zavartalan működését, nem járhat a közlekedés rendjének aránytalan sérelmével. Értelemszerűen a rendezvényen a résztvevők nem jelenhetnek meg fegyveresen vagy felfegyverkezve. Lehetőség van a rendezvény előzetes megtiltására a rendőrség részéről illetve a rendezvény fel is osztható. Így foglalhatnánk össze a gyülekezési jog legfontosabb magyar szabályait. A törvény számtalan kérdést nyitva hagy, melyeket az Alkotmánybíróság határozatai válaszoltak meg a gyakorlatban. A hazai szabályozás erőteljesen jogközpontú, e jog emberi jogi jellegére koncentrálnak és nem a megszorításokra.

Az emberi jogokat a német jogalkotó hasonlóan a magyar felfogáshoz az emberi méltóságból vezeti le, és a következőképpen fogalmaz a német alaptörvény, a Grundgesetz 1. cikkében:

Artikel 1

„(1) Die Würde des Menschen ist unantastbar. Sie zu achten und zu schützen ist Verpflichtung aller staatlichen Gewalt.

(2) Das Deutsche Volk bekennt sich darum zu unverletzlichen und unveräußerlichen Menschenrechten als Grundlage jeder menschlichen Gemeinschaft, des Friedens und der Gerechtigkeit in der Welt.

(3) Die nachfolgenden Grundrechte binden Gesetzgebung, vollziehende Gewalt und Rechtsprechung als unmittelbar geltendes Recht.”

A 2. bekezdésben olvashatjuk, hogy a német nép elismeri, hogy a sérthetetlen és elidegeníthetetlen emberi jogok képezik az emberi közösségek alapját, a béke és az igazságosság alapját a világon. A 3. bekezdésben utal arra, hogy az alkotmányban felsorolt jogok kötik a törvényhozást, a végrehajtást és az igazságszolgáltató hatalmat is.

Németországban a gyülekezési jog szabályozásának alapjai az Alaptörvény 8. cikkében, (GG, Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland 1949.)¹ találhatóak, mely a következőképpen fogalmaz:

„Art. 8 (1) Alle Deutschen haben das Recht, sich ohne Anmeldung oder Erlaubnis friedlich und ohne Waffen zu versammeln.

(2) Für Versammlungen unter freiem Himmel kann dieses Recht durch Gesetz oder auf Grund eines Gesetzes beschränkt werden.”

Ezt a következőképpen fordíthatjuk: Minden németnek joga van ahhoz, hogy bejelentés és engedély nélkül, békésen és fegyverek nélkül gyülekezzen. A szabadtéri gyűlések esetén ez a jog törvény által vagy törvény alapján korlátozható.

A magyar Alaptörvény ennél rövidebben fogalmaz: a VIII. cikk (1) bekezdésében azt írja „Mindenkinek joga van a békés gyülekezéshez.”

Herbert Küpper² is rámutat tanulmányában, hogy míg a Grundgesetz megfogalmazása szerint német állampolgároknak jár ez a politikai jog, addig a magyar Alaptörvény mindenkinek, vagyis külföldieknek is lehetővé teszi e jog gyakorlását. Látni fogjuk azonban, hogy a törvény szóhasználata Németországban is mindenkinek megengedi e jog gyakorlását, vagyis a Grundgesetztől eltérően és tágabban fogalmaz. A külföldi állampolgároknak ugyanakkor az Alaptörvény 2. cikkének 1. bekezdése alapján mégiscsak jogában áll, hogy gyülekezést szervezhessenek vagy részt vegyenek összejöveleken békésen és fegyvertelenül, ez a *cselekvési szabadság* általános jogából vezethető le, amely az Alaptörvény 2. cikkében olvasható; ez a rendelkezés minden személyre vonatkozik, nem csak a német állampolgárokra.

A német alkotmány több rendelkezése is érinti a gyülekezési jogot. A GG 17a. cikk (1) bekezdése szerint a honvédelmi törvény a katonák és a polgári szolgálatot teljesítők jogait korlátozhatja, például a gyülekezési jog esetében is.³

A GG. 18. cikke⁴ értelmében pedig tilos megsérteni az alapvető jogokat, mint például a gyülekezési jogot, aki az alapvető jogokat a demokratikus rend elleni küzdelem céljaira történő visszaélésekre használja fel, elveszti ezeket a jogokat. A jogok elvesztését és annak mértékét a Szövetségi Alkotmánybíróság állapítja meg.

A gyülekezési jog törvényi szabályozása Németországban

A gyülekezési jog korlátai. Németországban a gyülekezési jogról szóló szövetségi törvény Gesetz über Versammlungen und Aufzüge címmel 1953-ban született,⁵ utóljára 2008-ban módosították. A törvény megkülönbözteti a szabad ég alatt tartott nyilvános gyűléseket és a zárt térben megrendezésre kerülőket, és mindkettőt hasonlóan szabályozza. Mindkét esetben a békés jellegen van a hangsúly, így a törvény különösen hangsúlyozza a fegyveres gyűlések tilalmát. Mindkét gyűlés bejelentési kötelezettség alá esik, a zárt térben tartandókat a rendőrségnek be kell jelenteni, a nyilvános gyűléseket pedig az „illetékes hatóságnak” – amely lehet önkormányzat is, vagy a tartományi rendőrség⁶ – legalább 48 órával korábban.

A gyülekezés fogalma alatt legalább két ember közös cél érdekében való összejövetelét értik, közös véleményalkotás és annak kinyilvánítása céljából. A közös vélemény társadalmi, politikai vélemény kell, hogy legyen, vagyis a szórakozás céljából összeverődő embertömeg nem valósítja meg a gyülekezési jogot. Ez a definíció már az alkotmányból is levezethető, de egyetértés van ebben a kérdésben tanulmányok, vagyis a szakirodalom alapján is.⁷

A törvény tehát kimondja, hogy mindenkinek joga van nyilvános gyűléseken és felvonulásokon részt venni és ilyen rendezvényeket szervezni. A magyar szabályozáshoz hasonlóan a gyülekezési jog korlátját jelenti, hogy nem lehet a gyűléseken fegyverrel⁸ részt venni, illetve olyan tárgyakkal, melyek emberek megsebesítésére vagy tárgyak megromlására alkalmasak. Úgyszintén tilos fegyvereket vagy sérülés okozására alkalmas

tárgyakat hatósági engedély nélkül magunknál tartani, *már a gyülekezéshez vezető úton is*. Természetesen ilyen jellegű tárgyakat használni vagy a rendezvényen szétosztani is tilos. Úgyszintén tilos, nyilvánosan vagy gyűlés keretében egyenruhát viselni, egyenruha „részeket” vagy egyenruhához hasonló ruhadarabokat, mint kifejezési formát alkalmazni, politikai érzelmek kifejezésére. Ifjúsági szervezetek például kivételesen engedélyt kaphatnak erre, vagyis lehetnek kivételek a tilalom alól. Az egyenruha viselése azért tiltott, mert fenyegető jellege lehet. Minden országban félelmet kelthet egyenruhában gyülekező embertömeg, de Németországban különösen, esetleg emlékeztethet a II. világháború szélsőségesen embertelen eseményeire és katonai alakulataira. A gyülekezések nem irányulhatnak bűncselekmény elkövetésére, hasonlóan a hazai szabályozáshoz, vagyis a gyülekezés békés jellege mindkét országban alapvető követelmény.

A sajtó képviselői jelen lehetnek a rendezvényeken, ők a gyülekezés vezetőjénél személyazonosságukat igazolják, és rendeltetésszerűen részt vehetnek a rendezvényen.

Hasonlóan a magyar szabályozáshoz itt is a politikai célú gyűléseket kell a gyülekezési jog alatt érteni, ezért kiveszi a jogalkotó a következő rendezvényeket a gyülekezési jog hatálya alól: a szabad ég alatt tartott istentiszteletekre nem vonatkoznak a törvény szabályai, a templomi szertartásokra sem, a búcsújárásokra sem, a halott-szállításra, az esküvői vendégek seregére és a hagyományosan megtartott népi ünnepségekre sem. „A német Szövetségi Alkotmánybíróság (Bundesverfassungsgericht, BVerfG) 2000-ben az ún. Loveparade-döntésben a kizárólag kereskedelmi érdekeket szolgáló, közvéleményre nem célzó szórakozási rendezvényeket kivette a gyülekezési jog hatálya alól.”⁹

A gyülekezési jog résztvevői, a vezető és a szervező. A német szakirodalomban is uralkodó az a felfogás, hogy két fő megvalósíthatja a gyülekezési jog gyakorlását,¹⁰ hasonlóan a magyar felfogáshoz. Egyik törvényből sem olvasható ki konkrét megfogalmazás vagy ezzel ellentétes álláspont a létszámot illetően. A résztvevőket a magyar szabályozásnál jobban differenciálja a törvény.

A törvény kimondja, hogy a vezető meghatározza a gyülekezés menetét, az ő feladata a rendre ügyelni a gyülekezés alatt. Bármikor megszakíthatja a gyülekezést vagy berekesztheti. Meghatározhatja, hogy egy megszakított gyűlés mikor folytatódjon. Minden nyilvános gyűlésnek kell, hogy vezetője legyen, a rendezvény vezetője a szervezője, de a szervező átadhatja másnak a vezetői feladatot. A vezető rendezőt is alkalmazhat, aki fehér karszalagot köteles viselni, és csak nagykorú személy lehet. Ezek a funkciók mind a zárt térben tartott, mind a szabad ég alatt tartott gyűlések esetében említésre kerülnek a törvényben. A vezető köteles a rendezők számát a rendőrség kérésére közölni. A rendőrség a rendezők számát korlátozhatja.

A rendőrség jogai. A nyilvános szabadtéri gyűléseket tehát hasonlóan a magyar szabályozáshoz a rendőrségnek előzetesen be kell jelenteni, legkésőbb 48 órával korábban. A bejelentés módját a törvény nem rögzíti, így az történhet pl. faxon vagy írásban. Meg kell határozni a felvonulás vagy gyűlés tárgyát, a bejelentésben meg kell adni, hogy ki lesz a gyűlés vagy felvonulás vezetője, aki a felelősséget viseli. A bejelentési kötelezettség célja, hogy biztosítani tudják a gyülekezés számára a megfelelő védelmet, például az ellentüntetők akadályoztatása ellen. Továbbá, az időben történő bejelentés lehetővé teszi a gyülekezésekről felelős hatóságoknak, hogy kiegyensúlyozzák bármilyen konfliktusba keveredő harmadik fél jogait, például a megfelelő közúti ellenőrzés eszközével.¹¹

A rendőrségnek jogában áll kép- és hangfelvételt készíteni a résztvevőkről a gyülekezéssel összefüggésben. Az illetékes hatóság a gyűlést vagy felvonulást megtilthatja, vagy

bizonyos feltételektől függővé teheti, ha ismeretesek olyan körülmények, amelyek a rendet vagy a biztonságot közvetlenül veszélyeztetik a felvonulás vagy a gyülekezés alkalmával. Egy gyülekezés vagy felvonulás különösen akkor tiltható meg, ha a gyűlés vagy felvonulás olyan helyen kerül megrendezésre, ahol történelmi emlékhely található, vagy áldozatoknak emeltek emlékművet, akik a nemzetiszocialista rendszer erőszakosságának, zsarnokságának áldozatai voltak,¹² vagy konkrét körülmények alapján tartani kell attól, hogy a gyűlés vagy felvonulás az áldozatok méltóságát sértené.

A vezető is lehet résztvevő, a rendezvényről a rendőrség által ő is kizárható. Akit egy rendezvényről kizártak, köteles azt azonnal elhagyni. A rendőrség fel is oszthatja a békétlen gyülekezéseket, több esetben is, például, ha vagy a gyűlés erőszakos vagy lázító lett és közvetlen életveszély alakult ki, vagy a résztvevők egészsége van veszélyben, a gyűlés lefolytatása a büntető törvénykönyvbe ütköző módon történik, bűncselekmény történt, vagy a gyűlésen bűncselekmény elkövetését követelik, vagy lázítanak, és a vezető azonnal nem akadályozza meg ezt. Ezekben az esetekben megengedhetőek a rendőrségi intézkedések, különösen a gyűlés félbeszakítása, de más is, ha ez nem elegendő. Míhelyt egy rendezvényt feloszlattak, minden résztvevőnek azonnal távoznia kell. Egy felvonulást vagy gyűlést fel lehet oszlatni, ha nincs bejelentve, vagy a bejelentésben megadott adatok különböznek a valóságtól, vagy ha olyan tilalomba ütköznek, melyek ebben a törvényben olvashatók.

Minden gyülekezésen résztvevő személy köteles tehát a rendet fenntartani, és a vezetők vagy a szervező rendelkezéseit követni. A résztvevő köteles arra, hogy a rend fenntartásához a vezető előírásainak megfelelően vagy a szervező által meghatározottan hozzájáruljon.

A tartományokban is vannak gyülekezési törvények, melyek további részletszabályokat állapíthatnak meg a gyülekezések gyakorlásával kapcsolatban.

A gyülekezési jog problémái a német gyakorlatban

Arceltakarásról szóló vita. A német gyülekezési törvény 17. § a) pontjának (2) bekezdése is hasonlóan vélekedik a magyar szabályozáshoz, amikor kimondja, hogy „e rendelkezés szerint az ilyen rendezvényen vagy az oda vezető úton tilos olyan öltözékben megjelenni, amely alkalmas arra, vagy bizonyos körülmények közt kifejezetten arra irányul, hogy a személyazonosság megállapítását megakadályozza.” Véleményem szerint is a tüntetésen résztvevőknek azonosíthatónak kell lenniük. Az arc eltakarásának tilalma különös hangsúllyal vetődhet fel napjainkban, amikor megnőtt a terrorfenyegetettség Európában. A tüntetőknek azonosíthatóknak kell lenniük, és vállalniuk kell magatartásuk következményeit. Magyarországon az arc eltakarására nem a gyülekezési törvény, hanem a szabálysértési törvény vonatkozik. Tüntetések alkalmával Rendzavarás szabálysértésnek minősül a 2012. évi II. törvény 169. § (1) c) értelmében: „... aki a gyülekezési jogról szóló törvény hatálya alá tartozó rendezvényen vagy a sportrendezvények biztonságáról szóló kormányrendelet hatálya alá tartozó sportrendezvényen az arcát olyan módon eltakarva jelenik meg vagy tartózkodik, amely alkalmas arra, hogy megghiúsítsa a személyének a hatóság vagy az eljáró hivatalos személy által történő azonosítását, szabálysértést követ el.”

Kép- és hangfelvétel készítése. A német gyülekezési törvény azt is kimondja, hogy a rendőröknek joga van a tüntetőkről kép- és hangfelvételt készíteni, annak tényszerű igazolására, hogy jelentős veszély fenyegette részükről a biztonságot és a közrendet. A felvételeket meg kell semmisíteni, ha azokra hivatalos eljárásban nincs szükség legkésőbb három éven belül. A hazai gyülekezési törvény ilyen rendelkezést nem tartalmaz, de a gyakorlatban előfordult, hogy a rendőrség felvételeket készített tüntetőkről. Erre vonatkozóan hazánkban a rendőrségi törvény ad felvilágosítást, amikor kimondja, hogy „a rendőrség a rendőri intézkedéssel,

illetve az ellátott szolgálati feladattal összefüggésben az intézkedéssel érintett személyről, a környezetéről, illetőleg a rendőri intézkedés szempontjából lényeges körülményről, tárgyról képfelvételt, hangfelvételt, kép- és hangfelvételt készíthet. [...] A felvétel, illetve az abban szereplő személyes adat csak a rögzítés helyszínén elkövetett bűncselekmény, szabálysértés vagy a közlekedés szabályainak megsértése miatt indult büntető-, szabálysértési vagy más hatósági eljárás során, körözött személy vagy tárgy azonosítása vagy a rendőri intézkedés jogszerűségének közigazgatási eljárásban történő vizsgálata céljából, illetve az érintett személy jogainak gyakorlása érdekében használható fel.¹³ A kép- és hangfelvétel készítésével összefüggésben is megoszlanak az álláspontok, ugyanúgy, ahogy az arc eltakarásával kapcsolatban, de a döntő az, hogy a Ptk. kimondja, nincs szükség az érintett hozzájárulására a felvétel elkészítéséhez és az elkészített felvétel felhasználásához tömegfelvétel és nyilvános közéleti szereplésről készült felvétel esetén.¹⁴

Büntetőjogi rendelkezések.¹⁵ A német gyülekezési törvény rögzíti a gyülekezési jog nem megfelelő gyakorlásának következményeit is, amely szabadságvesztés-büntetés vagy pénzbüntetés lehet. Büntetendő, aki egy szabályos gyűlést megakadályoz vagy megghiúsít, aki vezetőként vagy szervezőként erőszakot vagy fenyegetést alkalmaz, aki fegyvert vagy ehhez hasonló tárgyat magánál tart, amely sérülés okozására alkalmas vagy tárgyak megrongálására, büntetendő, aki a gyűlést vagy felvonulást lényegesen másképpen vezeti, mint ahogy a szervező a bejelentésben bejelentette, büntetendő aki egy nyilvános gyűlést vagy felvonulást hatósági tiltás ellenére levezet, vagy a rendőrségi felosztatás ellenére folytatja. Büntetendő az is, aki hatósági engedély nélkül fegyvereket vagy más tárgyakat a gyülekezésen vagy gyülekezésre, felvonulásra menet magánál tart, abból a célból, hogy az ilyen rendezvényeken majd felhasználja, alkalmazza, készenlétben tartsa vagy szétossza azokat. Jogellenesen cselekszik az is, aki egy nyilvános gyűlés vagy felvonulás felosztatása ellenére, nem távozik azonnal a felosztatott gyűlésről, aki a vezető vagy szervező általi ismételt rendreutastást követően folytatja a magatartást, vagyis egy nyilvános gyűlés vagy felvonulás lefolyását zavarja...

Gyors és spontán gyűlések szabályozása. Hazánkban megengedett a spontán gyűlések tartása, melyeket nem kell felosztatni a bejelentés hiánya miatt, amennyiben békés jellegűek, mutatott rá az Alkotmánybíróság. A gyülekezési jog nem korlátozhatatlan alapjog, az államoknak van mérlegelési szabadsága a korlátozások megállapításában, mindazonáltal a gyülekezési jogot, mint alkotmányos alapjogot csak a valóban szükséges korlátozásoknak lehet alávetni. Hazánkban megengedettek a spontán gyűlésektől eltérő ügynevezett sürgős gyűlések is, melyeket szokás gyors gyűléseknek is nevezni. Ez utóbbiak a gyülekezést indokló események miatt csak gyorsan, rövid időn belül tarthatók meg.

A spontán és gyors gyűlések alkotmányos védelmét a 75/2008. (V. 29.) AB határozat alapozta meg. „Az Alkotmánybíróság megállapítja, hogy az Alkotmány¹⁶ 62. § (1) bekezdésében elismert gyülekezési jog kiterjed az előzetesen szervezett rendezvényekre, közöttük az olyan békés rendezvények megtartására, amelyekre a gyülekezésre okot adó esemény miatt csak rövid időn belül kerülhet sor. (Ezek a sürgős gyűlések.) A gyülekezési jog kiterjed továbbá az *előzetes szervezés nélküli gyűlésekre*. (Ezek a spontán gyűlések.) 2. Az Alkotmánybíróság megállapítja..., hogy a gyülekezési jogról szóló 1989. évi III. törvény 6. §-ának alkalmazásakor a bejelentési kötelezettség a közterületen tartandó, szervezett rendezvényekre vonatkozik. Önmagában a késedelmes bejelentésre hivatkozva nem tiltható meg azoknak a békés rendezvényeknek a megtiltása, amelyek a gyülekezésre okot adó esemény miatt nem jelenthetők be három nappal a tervezett rendezvény időpontja előtt...”

A spontán gyűlés tehát inkább arra utal, hogy *előzetes szervezés nem történt* ebben az esetben, vagyis nem vonatkozik rájuk a bejelentési kötelezettség. A sürgős gyűléseknél van szervezés, tehát nem spontán gyűlések. Megengedett a flashmob vagy villámcsődület is, melyet elhatárolhatunk a sürgős és a spontán gyűlésektől.

A *spontán gyűlés, a flashmob, és végül a gyorsgyűlés* közötti különbséget szemléltethetjük az Alkotmánybíróság határozatában foglaltakkal: „a valóban *spontán gyűlések* nem előre eltervezett és megszervezett módon jönnek létre, hanem több személy egymástól többé-kevésbé független cselekvése eredményeként. Ettől némiképp eltérőek azok az olykor művészi, máskor inkább politikai célú megmozdulások, amelyekben a résztvevők gyors információcserét (például internet, mobiltelefon) követően rövid időre (általában csak percekre) összegyűlnek, és figyelemfelkeltő, meghökkentő megjelenésükkel hívják fel a figyelmet magukra és az így megjelenített gondolatokra (*flash mob* vagy *villámcsődület*). A spontán gyűlésektől *megkülönböztethetők azok a szervezett rendezvények*, amelyeket a rendezvényre okot adó esemény miatt rendkívül rövid időn belül lehet csak megtartani, mert a rendezvény későbbi megtartása értelmetlen volna...” Érezhető, hogy a villámcsődületnek is van szervezője, vagyis nem spontán, de nincs bejelentve. Ezek is meghagyhatóak a bejelentés hiánya ellenére, amíg nem békétlenek. Hajas Barnabás szerint „az Alkotmánybíróság 75/2008. (V. 29.) AB határozatát követően a spontán, vagy más okból be nem jelentett demonstráció egyfajta szinonimájaként vált ismertté a fogalom, holott a *flash mob* egy olyan közterületi rendezvény, amely csak annyiban kapcsolódik a gyülekezési jog gyakorlásához, hogy többen vesznek részt rajta. Általában egymást nem ismerő emberek, anélkül, hogy ezt a rendőrségnek előre bejelentենék, internetes vagy mobil telefonos felhívás nyomán egy jellemzően humorosnak szánt, ugyanakkor rövid ideig tartó tevékenységet végeznek. Nem rendelkezik azonban kommunikációs jogi jelleggel, így fogalmilag sem lehet a gyülekezési jog hatálya alá tartozó rendezvény.”¹⁷

Figyelemreméltó, hogy az Alkotmánybíróság mennyire támaszkodik a német szabályozásra a spontán és a gyors gyűlések megítélésakor. Hivatkozik arra, hogy a Német Szövetségi Alkotmánybíróság gyakorlata is a spontán és a gyors gyülekezéseket alkotmányos védelemben részesíti a BVerfGE 69, 344.; BVerfGE 85, 69. határozatok alapján.

„A német Alkotmánybíróság tehát foglalkozott a kérdéssel és egyik döntésében a gyors gyülekezésekkel (*Eilverksammlungen*) kapcsolatban kimondta, hogy azok alkotmányosan nem tilthatók, és nem tekinthetők jogellenesnek akkor, ha nem okoznak kárt. Ennek oka, hogy előállhatnak olyan helyzetek, amikor a gyülekezés bejelentéséhez társuló eljárási kötelezettségek teljesítése annyi időt vesz igénybe, hogy az időkorlát lényegesen megnehezítené vagy lehetetlenné tenné a gyülekezési jog gyakorlását.”¹⁸ Hasonlóan a magyar Alkotmánybírósághoz, megengedő szellemben foglalt állást a spontán gyülekezésekkel kapcsolatban is. Megállapíthatjuk az eddigi szempontok összevetése alapján hogy a német és a magyar szabályozás, ideértve az Alkotmánybíróságok döntéseit is, igen hasonló álláspontot képviselnek a gyülekezési jog felfogásával kapcsolatban.

A tartományi gyülekezési törvények megszületése, különös tekintettel a bajor törvényre

A 2006-os alkotmányreform során a gyülekezési jog témaköre a *tartományok hatáskörébe* került. A szövetségi gyülekezési törvényt több kritika is érte az elmúlt években. A kritika abban fogalmazódott meg, hogy nem volt egyértelmű a gyülekezés fogalma, nem szabályozta a gyors és a spontán gyűléseket – melyekkel szintén az Alkotmánybíróság foglalkozott hazánkhoz hasonlóan –, a pénzbüntetéseket még márkában szabályozza, és nem világosak az informális beavatkozások sem. A tartományok a gyülekezési jogon kívül megkapták a büntetés-végrehajtás témakörének, a közszolgáltatásban dolgozók karri-

erjének, bérezésének, ellátásának szabályozási jogát is.¹⁹ A 2006-os reform az országban vegyes fogadtatásra lelt, egyesek attól tartanak, hogy átláthatatlan szabályozás jön létre a szövetségi szint és a tartományok között. Ennek hatására a tartományok jogalkotásba kezdtek, Bajorország jutott a legmesszebbre, Bajorországban 2008. július 16-án elfogadtak egy tartományi törvényt²⁰ a gyülekezési jogról, amely hatályba is lépett 2008. október 1-jén. Hasonló jogalkotási munkálatokba fogott Baden-Württemberg, Szászország és Szászország-Anhalt is. Míg Bajorország teljesen új törvényt fogadott el, addig Szászország és Szászország-Anhalt meghagyták a meglévő szövetségi törvényt, csupán kiegészítették, mindkét megoldás megengedett a jogalkotás során. Hartmut Brenneisen és Christopher Sieveres szerint különösen azokban az országokban nagy a gyülekezési jog jelentősége, ahol nem jellemzőek a népszavazások.

A bajor gyülekezési törvény. A gyülekezési jog jelentőségét felismerte a bajor jogalkotó, amikor a következőképpen fogalmazott törvényjavaslatában: „A gyülekezési jog lehetővé teszi az egyének, hogy személyiségét nyilvános összejövetelen kibontakoztassa, és hogy részt vegyen a véleményformálás demokratikus folyamatában. A gyülekezési szabadság a nagykorú polgárok szabadságának, függetlenségének és öntudatának megjelenési formája.”²¹ Nagyon fontos hangsúlyozni, hogy a kisebbségek vélemény-nyilvánítási eszköze is, mert a jogállam minősége akkor mutatkozik meg, ha a másként gondolkodók kezeléséről van szó. Köztudott, hogy Németországban a nemzetiszocialista rendszer történelmi árnyéka kísért, így minden lehetséges eszközzel el akarják kerülni a gyülekezések alkalmával szélsőséges csoportok megjelenését, illetve törvényben rögzítik, hogy tilos bizonyos helyeken és bizonyos napokon gyülekezni. Ezen helyek és napok is valamilyen módon a nemzetiszocialista rendszer eseményeivel illetve az áldozatok emlékhelyeivel vannak összefüggésben.²² A törvényjavaslat kimondja, hogy polgárbarát törvény kíván lenni, anélkül hogy az államot cselekvőképtelenné tenné a neonáci vagy más erőszakos csoportok fellépéseinek alkalmával. A törvény nem tér el attól az általánosan elfogadott állásponttól, hogy két ember elegendő a gyülekezési jog gyakorlásához, akik közös vélemény kifejezése céljából gyűltek össze.²³

A vezető, a szervező és a rendező. A gyűlés szervezője egyúttal a vezetője, aki a vezetői szerepkört egy másik személyre átruházhatja. A vezető ügyel a rend fenntartására és a gyűlést bármikor berekesztheti. A gyűlés alatt a vezetőnek jelen kell lennie. A vezető rendező segítségét is igénybe veheti segítségképpen, akinek fehér karszalagot kell viselnie rendező felirattal.²⁴ A résztvevőknek a vezető és a rendező útmutatásait követniük kell a gyülekezési jog gyakorlásakor. A törvény tartalmazza, hogy a sajtó képviselőjét nem lehet kizárni a gyűlésről,²⁵ a sajtó képviselőjének igazolnia kell magát a vezető, illetve a rendező felé. Amennyiben a gyűlést feloszlatták, a résztvevőknek azonnal el kell hagyni a helyszínt.

Fegyver viselése semmilyen gyűlés esetén nem megengedett, sem a zárt térben, sem a szabad ég alatt tartott gyűléseken. Tilos fegyverrel gyülekezni vagy olyan tárggyal, amely személyi sérülés kiváltására alkalmas, vagy arra hogy tárgyakban kárt okozzon, ezzel a rendelkezéssel már a szövetségi törvényben is találkozottunk. Tilos a gyülekezésre menet ilyen tárgyakat magunknál tartani, természetesen ezen eszközök használata és szétosztása is tilalmazott. A rendőrségnek jogában áll a gyülekezéssel összefüggésben kép- és hangfelvétel készítése a résztvevőkről, ha igazolható, hogy a biztonságot és a rendet veszély fenyegeti. A felvételeket két hónapon belül meg kell semmisíteni, kivéve, ha bűncselekmény történt és emiatt szükség van továbbra is a bizonyítékokra.

A bajor gyülekezési törvény támogatja a szabad ég alatt tartott gyűléseken belül a *spontán és a gyors gyűléseket*, a spontánakat nem kell bejelenteni, a gyors gyűléseket pedig be

kell, amint lehet.²⁶ A szabad ég alatt tartott gyülekezéseket legkésőbb 48 órával korábban be kell jelenteni a szervezőnek az illetékes hatóság (tartományi közigazgatási hatóság- a járási hivatal) részére. Ezt meg lehet tenni távbeszélőn, írásban, elektronikusan egyaránt. A hatóságnak jogában áll a nem írásban megtett bejelentést írásban kérni utólag. A *törvényjavaslatban* még az szerepelt, hogy a gyülekeket 72 órával, a nem helyi gyülekeket pedig 96 órával korábban kell bejelenteni, (nem helyi jellegűek azok a gyüleke, amelyek a közigazgatási körzethatárt átlépik²⁷), jelenleg ezeket a rendelkezéseket már nem találjuk meg a törvényben.²⁸ Talán meglepő, de legkorábban két évvel hamarabb lehet egy gyűlést bejelenteni, ami azért elfogadható szabály, mert vannak olyan rendezvények, melyek időpontja állandó, előre látható, érthető hogy ezeket szükséges biztosítani pl. az ellentüntetők megjelenése és a helyszín biztosítása miatt. A helyet, útvonalat, a célt, az időpontot, a vezető és a szervező adatait és a résztvevők körét kell körülírni a bejelentésben, hasonlóan a hazai szabályozáshoz. A gyűlést a hatóság megtilthatja, ha a rendelkezésre álló adatok alapján arra lehet következtetni, hogy a gyűlés biztonsága és a rend veszélyben lesz.

A zárt térben tartott gyűléseket a szervezőnek akkor kell bejelenteni a vezető/rendező adataival, ha a tények arra engednek következtetni, hogy veszélyben lesz a gyűlés békés jellege. A bajor szabályozás meghagyja az *egyenruha tilalmát*²⁹, melyet a szövetségi törvényből ismerhettünk meg. Tilos tehát a gyűlések alkalmával egyenruhát vagy egyenruhaszerű öltözetet viselni, amennyiben ez megfélemlítő hatást vált ki. *A megfogalmazásból érezhető, hogy az azonos ruha nem feltétlenül egyenruha, és ha nem vált ki félelmet, akkor a viselése megengedett.* Ugyanakkor nem zárja le ennyiben a nemzeti szocialista rendszerrel³⁰ szembeni küzdelmet, mivel hozzáteszi, hogy tilos a külvilág felé paramilitáris benyomást kelteni, és ezáltal megfélemlítő hatást kiváltani. A félelem kiváltására³¹ különösen alkalmas lehet egyébként pl. a dobolás, alakzatban, lépésben menetelés, a parancsszavak kiadása, fegyver vagy ahhoz hasonló tárgyak használata, egyenruha vagy ahhoz hasonló ruha viselése, fáklyák, jelvények, zászlók használata. Kimondja a jogalkotó továbbá, hogy tiltást kell foganatosítani a gyűléssel szemben, ha azok a nemzetiszocialista erőszakot/hatalmat ünneplik, dicsőítik, legitimálják vagy veszélyességét tompítják, tilos olyan helyekre vagy napokon gyűlést szervezni, melyek összefüggésbe hozhatók a nemzetiszocialista önkényuralmi rendszerrel.

A bajor gyűlekezési törvény nem tartalmazza a tiltott napokat, amikor tilos gyűlekezést szervezni, viszont ilyen tilalom fellelhető a baden-württembergi szabályozásban, amely január 27-ét és november 9-ét jelöli meg tilalomként, előbbi a holokauszt áldozatainak emléknapja, utóbbi a birodalmi pogroméjszakák évfordulója.³² A szászország-anhalti javaslat még ezen is túlmegy és ennél több szimbolikus jelentéssel bíró emléknapot zár ki a gyűlekezési jog köréből, ezek a napok: január 27., január 30., május 8., július 20., szeptember 1., november 9., április 20.³³

Az arc eltakarása és a személyiség beazonosításának megakadályozása tilos a szabadtéri gyűlekezések alkalmával a bajor gyűlekezési törvény szerint, álarc viselése nem megengedett, sem a gyűlekezések alkalmával, sem az oda vezető úton.³⁴ Aki megszegi ezeket a rendelkezéseket, azt a hatóság a gyűlésről kizárhatja. Ezek a rendelkezések, tilalmak nem irányadóak a szabad ég alatt tartott istentiszteletekre, a vallásos szertartásokra, a búcsújárásra, az esküvői és a temetési menetekre, és a hagyományos népszokásokra.

Büntetőjogi rendelkezések. A bajor gyűlekezési törvény hasonlóan a szövetségi törvényhez tartalmaz végezetül büntetőjogi rendelkezéseket bizonyos magatartások esetén, pl. abban az esetben, ha valaki fegyvert tart magánál vagy készenlétben tart, vagy szétoszt, ha a gyűlést valaki megzavarja, ha a vezető vagy szervező megszegi kötelezettségeit, vagy

nem tartja be az előírt korlátokat. Büntetendő, ha valaki egyenruhát vagy ehhez hasonló öltözetet visel, ha a sajtó képviselőjét kizárják, ha vezetőként vagy rendezőként olyan személy kerül alkalmazásra, aki ellen a hatóság tiltakozott, aki nem távozik a felosztatott gyűlésről, aki a vezető vagy a rendező ismételt felszólítása ellenére folytatja a rendezvény zavarását... Azok a tárgyak, melyek alkalmazása, használata tilalmazott a gyűléseken, az illetékes hatóság által elkobozhatóak.

A törvény a jogsértő magatartásokat szabadságvesztéssel vagy euróban meghatározott pénzbüntetéssel rendeli büntetni.

Összességében elmondható, hogy a tartományokban ellentétes szabályozás látszik kirajzolódni, van, ahol új törvényt fogadtak el, van, ahol csupán kiegészítik speciális rendelkezésekkel a szövetségi törvényt (ezek a rendelkezések 2006 előttiak, a szövetségi törvény hatályba lépését követően születtek) és van, ahol nem kezdtek még jogalkotásba. Az Alkotmánybíróság azon követelményének, hogy világosságot kell teremteni a jogalkotásban, egyesek szerint nem felel meg sem a szövetségi törvény, de nem felel meg maradéktalanul a példaértékűnek tekinthető bajor törvény sem, illetve nehezíti az áttekintést a fentebb említett különbség a tartományok hozzáállásában.

Az alábbi táblázatban összefoglalást láthatunk a tartományi gyülekezési törvényekkel kapcsolatban:

Tartomány neve	Német elnevezés	Gyülekezési jogra vonatkozó törvény/szabályozás neve, elfogadásának (módosításának) éve
Baden-Württemberg	Baden-Württemberg	Verordnung des Innenministeriums über Zuständigkeiten nach dem Versammlungsgesetz (VersGZuV) Vom 25. Mai 1977, módosítva 2008-ban
Bajorország	Freistaat Bayern	Bayerisches Versammlungsgesetz (BayVersG) Vom 22. Juli 2008, utóljára módosítva 2015-ben
Berlin	Berlin	VerfGH des Landes Berlin · Urteil vom 11. April 2014
Brandenburg	Brandenburg	Verordnung zur Übertragung der Zuständigkeiten nach dem Versammlungsgesetz (ZustVO VersamG) vom 29. Oktober 1991, (módosítva) geändert durch Artikel 2 des Gesetzes vom 26. Oktober 2006
Bréma	Bremen	Verkündungsstand: (kihirdetve) 18.02.2016 (hatályos) in Kraft ab: 13.12.2011
Hamburg	Hamburg	Szövetségi törvény kerül alkalmazásra
Hessen	Hessen	Szövetségi törvény kerül alkalmazásra
Mecklenburg–Elő-Pomeránia	Mecklenburg-Vorpommern	Landesverordnung über die zuständigen Behörden nach dem Versammlungsgesetz (VersG-ZustVO) Vom 21. Juli 1994
Alsó-Szászország	Niedersachsen	Niedersächsisches Versammlungsgesetz (NVersG) Vom 7. Oktober 2010

Észak-Rajna-Vesztfália	Nordrhein-Westfalen	Szövetségi törvény kerül alkalmazásra
Rajna-vidék–Pfalz	Rheinland–Pfalz	Szövetségi törvény kerül alkalmazásra
Saar-vidék	Saarland	Vom 17. September 1991 zuletzt geändert (módosítva) durch das Gesetz vom 21. November 2007
Szászország	Freistaat Sachsen	Sächsisches Versammlungsgesetz vom 25. Januar 2012, módosítva 2013. decemberében
Szász-Anhalt	Sachsen-Anhalt	Gesetz des Landes Sachsen-Anhalt über Versammlungen und Aufzüge (Landesversammlungsgesetz - VersammlG LSA) Vom 3. Dezember 2009
Schleswig-Holstein	Schleswig-Holstein	Gesetz zum Versammlungsrecht in Schleswig-Holstein Vom 18. Juni 2015
Tübingia	Freistaat Thüringen	Thüringer Verordnung zur Bestimmung von Zuständigkeiten im Geschäftsbereich des Innenministeriums, 15.§ Vom 15. April 2008

Saját összeállítás.

A szászországi gyülekezési törvény bemutatása

A gyülekezés fogalma. Általános rendelkezések. A szászországi törvény kimondja, hogy mindenkinek joga van nyilvános gyűléseken és felvonulásokon részt venni, illetve ilyen rendezvényt szervezni. Ezt a jogot az Alaptörvénnyel összhangban kell gyakorolni. A gyülekezés legalább két személy „összejövele” ebben a törvényben is, közös és nyilvános vélemény-kifejezés céljából, a felvonulás pedig ennek dinamikus formája. A szabályozás tehát statikus és dinamikus formáját különbözteti meg a gyülekezési jognak, amely felosztás hazánkban is ismert, noha a törvény szóhasználata nálunk nem tartalmazza.

A fegyverviselés és az egyenruha- viselés tilalma. A szászországi szabályozás is tartalmazza, hogy senkinek sem lehet a gyűlések vagy felvonulások alkalmával fegyvert, vagy ehhez hasonló tárgyat magánál tartani, amely alkalmas arra, hogy embereknek sérülést okozzon, vagy tárgyakban kárt tegyen, hacsak nem rendelkezik ehhez hatósági felhatalmazással. Látható, hogy mennyire hasonló még a megfogalmazása is a bajor, a szász és a szövetségi törvénynek. Úgyszintén tilos már a gyűléshez vezető úton is fegyvert, vagy fentebb említett tárgyakat magunknál tartani, használni, vagy tilos ezeket használat céljából szétosztani, illetve készenlétben tartani. A német jogalkotó rendkívül nagy hangsúlyt fektet az egyenruha- viselés tilalmára, mert ebben a szabályozásban is találkozhatunk az azzal a gondolattal, hogy tilos egyenruhában, egyenruha részeit hordva, vagy egyenruhához hasonló öltözetben megjelenni, hiszen ez önmagában is már félelem kiváltására alkalmas lehet. Így nem megengedett a politikai vélemény kifejezése, nem lehet olyan benyomást kelteni, mintha a rendezvény önkényuralmi rendszer gyűlése lenne, mivel ez a kivüállók vagy a gyűlés más résztvevői számára egyértelműen alkalmasak félelem kiváltására.

A zárt térben tartott gyűlések szabályai. Minden gyülekezésnek kell, hogy vezetője legyen. A vezető a gyűlés szervezője, aki a vezetői jogkört más személyre átruházhatja. A vezető felelős a gyűlés lefolytatásáért, ő gyakorolja a „házi jogot”, a gyűlést bármikor bekezdheti vagy félbeszakíthatja és elrendelheti a félbeszakított gyűlés folytatását. A tör-

vény megismétli azt a rendelkezést, hogy a szervező rendezőt alkalmazhat, akinek fehér karszalagot kell viselnie. Minden résztvevőnek kötelessége a vezetők rendelkezéseinek betartása a gyülekezési jog gyakorlása során, ha ez nem így történik a résztvevő kizárható a gyülekezésből és azonnal el kell hagynia a helyszínt. A törvény a nyilvános gyűléseknél tartalmazza azt a szabályt, hogy a rendező alkalmazása rendőrségi engedélyhez kötött.

A sajtó képviselőit nem lehet a gyűlésről kitiltani, nekik be kell mutatni sajtóigazolványukat a vezető részére.

Kép- és hangfelvétel készítése zárt gyűléseken. A rendőrség részére megengedett ebben a törvényben is kép- és hangfelvétel készítése a résztvevőkről, illetve a gyülekezési jog gyakorlásával összefüggésben, ha a tények arra engednek következtetni, hogy a gyűlés lefolytatásának rendje veszélyben van. A bizonyítékokat azonnal meg kell semmisíteni, ha már nincs rájuk szükség büntetés kiszabásához. A törvény rendelkezései egyebekben nem érintik sem a büntetőeljárási, sem a szabálysértési törvény rendelkezéseit. A felvételek készítés jogát megismétli a törvény a szabad ég alatt rendezvényeknél is, lehetőséget teremtve arra, hogy konkrét személyről is készüljön felvétel, ha ez szükségesnek látszik a rend és a biztonság érdekében. A rendőrség természetesen fel is oszthatja a gyűlést, ha az nem az előírásoknak megfelelően kerül lefolytatásra, vagy a résztvevők életét, egészségét fenyegeti, vagy fegyveres résztvevők vannak a gyűlésen... A feloszlásra csak végső esetben kerülhet sor, ha a rendezvény félbeszakítása nem elegendő.

A szabad ég alatt tartott gyűlések. Aki a szabad ég alatt gyűlést szeretne szervezni, annak legalább 48 órával korábban bejelentést kell tennie az illetékes hatósághoz³⁵, be kell jelenteni a gyűlekezés célját és vezetőjét. Az előbbi határidő azonban nem irányadó, ha az veszélyeztetné a gyűlekezés lefolytatását a gyűlekezés céljával összefüggésben. A törvény tehát ismeri és védelemben részesíti a gyors gyűléseket, melyeket az esemény aktualitása miatt nem lehetett 48 órával korábban bejelenteni. A spontán gyűléseket pedig kiveszi a jogalkotó a bejelentési kötelezettség alól. A törvény egy speciális jogintézményt is tartalmaz, amikor kimondja, hogy amennyiben a gyűlés megkívánja, a vezetőt vagy a szervezőt „kooperációs beszélgetésre”, tárgyalásra invitálja az illetékes hatóság, amelynek célja, hogy a gyűlés zavartalanul lefolytatható legyen, a beszélgetés alatt a felek kölcsönösen informálják egymást, hogy a veszélyeket kiküszöböljék. Az illetékes hatóság a gyűlés lefolytatását megtilthatja vagy feltételektől teheti függővé. Erre nemcsak akkor kerülhet sor, ha a gyűlés békés jellege veszélyben lenne, hanem pl. akkor is, ha történelmi jelentőségű helyen kerülne megrendezésre, amely a nemzetiszocialista önkénnyel, vagy a kommunista rendszerrel van összefüggésben. A jogalkotó ebben a törvényben túlmegy a szélsőjobboldali diktatúrán és megemlíti a kommunista rendszert is. Nem kerülhet sor olyan gyűlésre, amely tagadja a nemzetiszocialista rendszer bűneit vagy következményeit, vagy azt kicsinyíteni törekszik, vagy esetleg élteti azt. A „népek csatája” emlékmű Lipcsében és a drezdai „Frauenkirche” nevű templom, az északi óváros Drezdában és a déli belső újváros, azok a helyek, illetve február 13. és 14. azok a napok,³⁶ melyek a törvény értelmében védett helyeknek és napoknak minősülnek. Az illetékes hatóság a rendezvényt akkor is feloszthatja, ha a gyűlés adatai eltérnek a bejelentésben szereplő adatoktól. A rendőrség végig jelen lehet a gyűlekezések alkalmával.

*Kivételek a gyűlekezési jog fogalma alól.*³⁷ A törvény értelmében nem minősülnek gyűlekezésnek a szabad ég alatt tartott istentiszteletek, az egyházi szertartások, zárandoklatok és búcsújárások, a halotti szertartások, a hagyományos népszokások megünneplése és az esküvői menetek.

Az arcelttakarás tilalma. Tilos a gyűlekezések alkalmával az arc eltakarása, amely alkalmas arra vagy arra irányul, hogy a személyiség beazonosítását megakadályozza. Már a gyűléshez vezető úton is tilos ilyen öltözetben megjelenni, illetve olyan tárgyat magunknál tartani, amely a beazonosítást megakadályozza. Természetesen ezek a rendelkezések

nem irányadók a kivett rendezvényekre, amelyek nem tartoznak a gyülekezési jog fogalma alá. Az illetékes hatóság további kivételeket állapíthat meg a tilalom alól.

Büntetőjogi rendelkezések. A büntetőjogi rendelkezések körében a jogalkotó büntetni rendel, ha valaki a gyűlés lefolytatását akadályozza, erőszakos vagy fenyegető magatartást tanúsít, úgyszintén azt is, aki a vezetőt vagy rendezőt erőszakkal vagy fenyegetéssel akadályozza jogai gyakorlásában, vagy tetteleg rájuk támad. Büntetendő az a vezető is, aki olyan rendezőt alkalmaz a gyűlésen, aki fegyvert tart magánál, vagy más olyan eszközt, ami személyi sérülés kiváltására vagy tárgyakban károkozásra alkalmas. Büntetendő az a személy is, aki lényegesen másképp vezeti le a gyűlést, mint ahogy az a bejelentésben szerepelt, büntetendő a szervező vagy vezető akkor is, ha tilalom ellenére tartják meg a gyűlést, vagy a rendőrség feloszlata ellenére folytatják, vagy bejelentés ellenére tartják, holott be lehetett volna jelteni. Természetesen a fegyverviselés minden résztvevő részére tiltott, nem csak a rendező számára, tiltott a fegyverek és más veszélyes eszközök szétosztása, vagy készenlében tartása is. Tilos a rendezvények alkalmával vagy az odavezető úton az identitás elfedése is, amint azt fentebb említettük.

Büntetendő, aki egy betiltott rendezvényen vesz részt, akit kizártak a gyülekezésről és nem távozik azonnal, vagy nem távozik a feloszlattott rendezvényről, aki a rendező vagy a vezető ismételt felszólítása ellenére folytatja a rendezvényt zavaró magatartást, aki mint szervező vagy vezető nagyobb számú rendezőt alkalmaz, mint amire a rendőrség engedélyt adott... A jogsértő magatartáshoz használt tárgyak a törvény értelmében itt is elkobozhatók.

Következtetések

Magyarország nem először merített a német szabályozásból, már a rendszerváltáskor is megfigyelhető volt a központi közigazgatás és a kormányzás terén, hogy mintaként szolgált a német modell. A gyülekezési jog terén is találunk hasonlóságokat. A német szövetségi gyülekezési törvény (és a tartományi szabályozások) több ponton is rokonságot mutatnak a magyar szabályozással. A *hasonlóságokat* és a különbségeket az alábbiakban pontokba szedve láthatjuk:

- a gyülekezési jog politikai, közéleti vélemény-nyilvánítást jelent, a kivételek köre igen hasonló
- mindkét országban a gyülekezések engedélyhez nem, csak bejelentéshez kötöttek
- rövid határidők jellemzőek a bejelentéssel kapcsolatban
- két ember elegendő a gyülekezési jog gyakorlásához a németeknél és hazánkban is
- mindkét jogalkotó ismeri és megengedi a spontán és a gyors gyűlések lefolytatását, hazánkban az Alkotmánybíróság jogértelmezése teljesítette ki a spontán és a gyors gyűlések gyakorlatát
- a rendőrség mindkét esetben jelen lehet a gyűlésen, előzetesen megtilthatja, illetve feloszlathatja azt
- az arc eltakarása mindenhol tilos, bár hazánkban nem a gyülekezési törvény, hanem a szabálysértési törvény tartalmazza az idevonatkozó rendelkezéseket
- fegyver viselése mindenhol tilos, de a német szabályozásban már a gyülekezéshez vezető úton is tilalmazott, a magyar jogalkotó nem ismer ilyen szabályt
- mindenhol a szervező feladata, megfelelő számú rendezőről gondoskodni
- mindkét szabályozásban a gyülekezések elbírálása a közigazgatási eljárás szabályai szerint történik.

Különbségek:

- a magyar jogszabályozás nem tartalmaz tiltott napokat és tiltott helyeket sem, legalábbis a tiltott helyeket nem abban a konkrét formában, ahogyan a német törvény

- a németeknél érthető módon erőteljes hangsúly van a nemzetiszocialista rendszerrel kapcsolatos megnyilvánulási formák elkerülésén
- a magyar törvény nem tekinti a felosztás alapjának a zárt térben és a szabad ég alatt tartott gyülekezéseket³⁸, de nyilvános gyűlést ért minden esetben a gyülekezés alatt, amely főszabály szerint közterületen történik (de a gyülekezés zárt térben is történhet, és akkor is nyilvános)
- a büntetőjogi és szabálysértési rendelkezések nem vegyülnek a hazai gyülekezési törvénybe
- a külföldi szabályozás részletesebb és hosszabb, differenciáltabb, nálunk az Alkotmánybíróság határozatai töltik meg tartalommal a törvény hiányzó szövegét
- a német szabályozás a vezető, a szervező és a rendező fogalmát különbözteti meg, (a résztvevőkön kívül) főszabályként a gyűlés vezetője a szervezője, nálunk a törvény értelmében szervező, rendező, résztvevők és rendbiztos található, a rendbiztos a rendőrség rendezvényen jelenlévő képviselője³⁹
- a magyar szabályozásban a szervező szerepe hangsúlyos
- kép- és hangfelvétel készítése megengedett a gyülekezéssel összefüggésben mindkét országban.

Összességében megállapíthatjuk, hogy a gyülekezési jog hazai és német szabályozásában igen sok hasonlóságot tudunk felfedezni. A német szabályozás azonban részletesebb, differenciáltabb. Magyarországon a gyülekezési jog szabadságjog jellege domináns, és bár a törvény látszólag hiányos, az Alkotmánybíróság választ adott a felmerülő kérdésekre. Vannak azonban, akik új átfogó törvény megalkotását sürgetik, amelyben együttesen lenne olvasható valamennyi a gyülekezési jog gyakorlásával kapcsolatban eddig felmerült gyakorlati kérdés és az ezekre adott válaszok, mert a törvény látszólagos hiányosságai egyesek szerint megnehezítik a jogalkalmazást. Más vélemények szerint azonban a törvény így is alkalmazható a gyakorlatban,⁴⁰ mert a gyülekezési joggal kapcsolatos kérdések eddig is megválaszolásra kerültek az Alkotmánybíróság által.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Annex: Questions on best practices that promote and protect the rights to freedom of peaceful assembly and of association-<http://www.ohchr.org/Documents/Issues/FAssociation/Responses2012/MemberStates/Germany.pdf>
- <http://gesetze-bayern.de/Content/Document/BayVersG08?>
- Hartmut Brenneisen – Dr. Christopher Sievers: Hat das BayVersG Modellcharakter? – Die Entwicklung des Versammlungsrechts in den Bundesländern nach der Föderalismusreform I, Die Polizei, FachzeitSchrift für die Öffentliche Sicherheit mit Beiträgen aus der Deutschen Hochschule der Polizei, 2009/3. 100. Jahrgang, Carl Heymanns Verlag, 71–84.
- Kádár András Kristóf – M. Tóth Balázs: A gyülekezési jog külföldi és magyar szabályai, Fundamentum / 2007. 1. szám, EPA02334_Fundamentum_2007_01_063-076.pdf
- Hajas Barnabás: A gyülekezési jog egyes aktuális elméleti és gyakorlati kérdései, <http://ajk.pte.hu/files/file/doktori-iskola/hajas-barnabas/hajas-barnabas-muhelyvita-ertekezes.pdf>, Pécs, 2012.
- Hajas Barnabás: http://epa.oszk.hu/02400/02445/00019/pdf/EPA02445_ias_2010_4_257-276.pdf – Csak a „kivett” a kivétel? – megjegyzések a gyülekezési törvény hatálya alá nem tartozó rendezvények megítéléséhez, Iustum Aequum Salutare, VI. 2010/4. · 257–276.
- Herbert Küpper: A gyülekezési alapjog Magyarországon és Németországban, http://jura.ajk.pte.hu/JURA_2008_1.pdf, JURA, 2008/1. 103–119.
- [http://hvg.hu/itthon/„Nem_a_tuntetesek_miatt”, de hozzányúlna a gyülekezési törvényhez is a Fidesz](http://hvg.hu/itthon/„Nem_a_tuntetesek_miatt”_de_hozzanyulna_a_gyulekezesi_torvenyhez_is_a_Fidesz)
- <http://www.landesrecht.sachsen-anhalt.de>
- <http://www.landesrecht-bw.de/jportal>

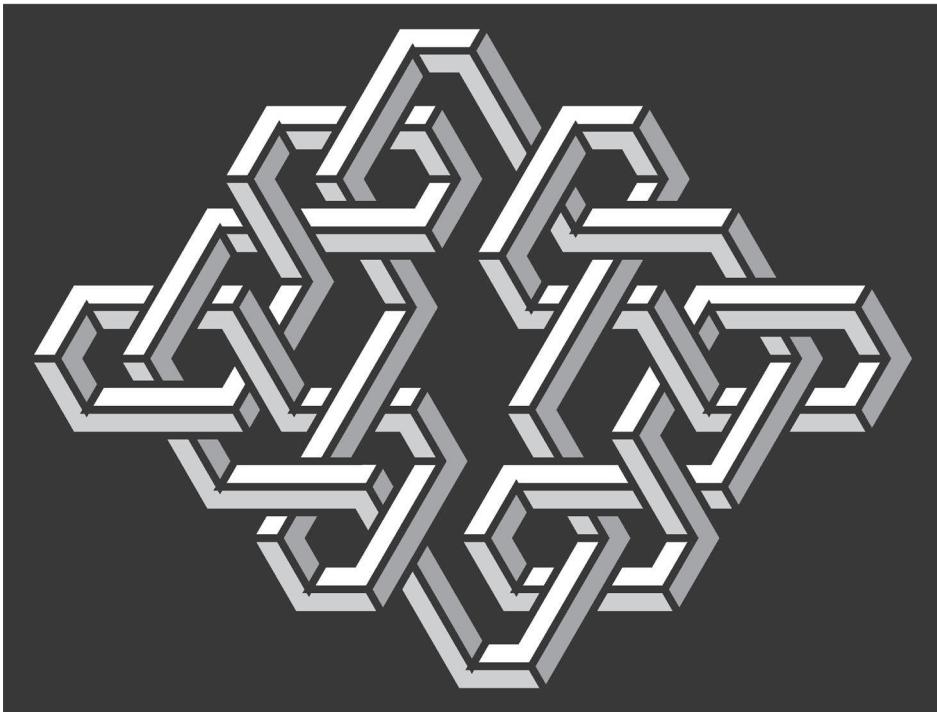
- Dirk Staack – Thorsten Schwarzer: Die Clownsarmee-Neue Protestformen im Lichte des Versammlungsrechts, Die Polizei, 2010. 6. Carl Heymanns Verlag.
https://www.bundestag.de/bundestag/aufgaben/rechtsgrundlagen/grundgesetz/gg_01/245122
<https://www.bundestag.de/bundestag/aufgaben/rechtsgrundlagen/grundgesetz/gg/245216>
<http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/versammlg/gesamt.pdf>
https://www.kozterkep.hu/~13406/Holokauszt_emlekmu_Berlin_2005.html
 Lehotay Veronika: jogikar.uni-miskolc.hu/download.php?.../jogegenlosejogkorlatozasjog...ppt.
https://www.polizei.nrw.de/artikel_58.html
http://www.saarheim.de/Gesetze_Laender/zustoversg_laender.htm
https://www.sachsen-gesetze.de/shop/saechsgvbl/2012/2/read_pdf
 Tarján M. Tamás: 1945. február 13. – A szövetségesek elpusztítják Drezda városát, http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1945_februar_13_a_szovetssegesek_elpusztitjak_drezda_varosat
http://wiki.vorratsdatenspeicherung.de/Einschr%C3%A4nkung_der_Versammlungsfreiheit#Weitere_Einschr.C3.A4nkungen
 Magyarország Alaptörvénye (2011. április 25.)
 1989. évi III. törvény a gyülekezési jogról
 15/1990. (V. 14.) BM rendelet, a rendezvények rendjének biztosításával kapcsolatos rendőri feladatokról

JEGYZETEK

- 1 https://www.bundestag.de/bundestag/aufgaben/rechtsgrundlagen/grundgesetz/gg_01/245122-2016.02 és <https://www.bundestag.de/bundestag/aufgaben/rechtsgrundlagen/grundgesetz/gg/245216-2016.02>.
- 2 Herbert Küpper: A gyülekezési alapjog Magyarországon és Németországban, http://jura.ajk.pte.hu/JURA_2008_1.pdf, JURA, 2008/1. 104–105. o.
- 3 17a. „(1) Gesetze über Wehrdienst und Ersatzdienst können bestimmen, daß für die Angehörigen der Streitkräfte und des Ersatzdienstes während der Zeit des Wehr- oder Ersatzdienstes das Grundrecht, seine Meinung in Wort, Schrift und Bild frei zu äußern und zu verbreiten (Artikel 5 Abs. 1 Satz 1 erster Halbsatz), das Grundrecht der Versammlungsfreiheit (Artikel 8) und das Petitionsrecht (Artikel 17), soweit es das Recht gewährt, Bitten oder Beschwerden in Gemeinschaft mit anderen vorzubringen, eingeschränkt werden.”
- 4 Artikel 18: Wer die Freiheit der Meinungsäußerung, insbesondere die Pressefreiheit (Artikel 5 Abs. 1), die Lehrfreiheit (Artikel 5 Abs. 3), die Versammlungsfreiheit (Artikel 8), die Vereinigungsfreiheit (Artikel 9), das Brief-, Post- und Fernmeldegeheimnis (Artikel 10), das Eigentum (Artikel 14) oder das Asylrecht (Artikel 16a) zum Kampfe gegen die freiheitliche demokratische Grundordnung mißbraucht, verwirkt diese Grundrechte. Die Verwirkung und ihr Ausmaß werden durch das Bundesverfassungsgericht ausgesprochen.
- 5 <http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/versammlg/gesamt.pdf-2016.01>.
- 6 Ich möchte eine Versammlung anmelden - Polizei ... https://www.polizei.nrw.de/artikel_58.html-2016.02.
- 7 A tartományi gyülekezési törvények is elegendőnek tartanak két személyt a gyülekezéshez.
- 8 „Nem határozza meg a német gyülekezési törvény sem a fegyver fogalmát, azonban a német fegyvertörvény tárgyi hatálya nem pusztán a lőfegyverekre terjed ki, hanem az eszközök lényegesen szélesebb körét öleli fel.” In: Hajas Barnabás: A gyülekezési jog egyes aktuális elméleti és gyakorlati kérdései, Doktori értekezés, 232. o.
- 9 Herbert Küpper: i. m.107. o.
- 10 Herbert Küpper: i. m. 104. o. és https://www.polizei.nrw.de/artikel_58.html-2016.02.
- 11 Annex: Questions on best practices that promote and protect the rights to freedom of peaceful assembly and of association-<http://www.ohchr.org/Documents/Issues/FAssociation/Responses2012/MemberStates/Germany.pdf-2016-03>.
- 12 Utalás a Berlinben található emlékhelyre, mely a II. világháborúban meggyilkolt zsidó embereknek állít emléket. Az emlékmű az Ebertstraße, Behrenstraße, Berlinerstraße, Hannah Arendt Straße határolta területen található, az építész Peter Eisenman, a tervező Buro Happold mérnök volt. Az emlékmű 19 000 négyzetméternyi területen áll. https://www.kozterkep.hu/~13406/Holokauszt_emlekmu_Berlin_2005.html-2016.02.
- 13 Rtv. 1994. évi XXXIV. tv. – 42. § (1)–(6) bek.
- 14 2013. évi V. törvény.
- 15 Magyarországon a szabálysértési törvény rendeli szankcionálni a gyülekezési joggal kapcsolatos cselekményeket, az alábbiak szerint:
Gyülekezési joggal visszaélés
 189. § (1) Aki
 a) a gyülekezési jogról szóló törvény hatálya alá tartozó, szervezeten megvalósuló rendezvényt

- bejelentési kötelezettsége elmulasztásával szervez,
- b) rendezvényt annak ellenére szervez, hogy a rendezvény megtartását a rendőrség a gyülekezési jogról szóló törvény alapján megtiltotta,
- c) a rendőrség által tudomásul vett bejelentésben megjelöltől eltérő helyszínrre, útvonalra vagy időpontra szervezi a rendezvényt, vagy a résztvevőket a bejelentésben megjelölt helyszíntől, útvonaltól vagy időponttól való eltérésre hívja fel, szabálysértést követ el.
- (2) Aki a gyülekezési jogról szóló törvény erre vonatkozó rendelkezését megsértve a tervezett új időpontról való előzetes tájékoztatás nélkül szervez rendezvényt, szabálysértést követ el.
- (3) Aki
- a) a rendezvény szervezésével összefüggő bejelentési kötelezettségét a gyülekezési jogról szóló törvényben erre meghatározott határidő megsértésével teljesíti,
- b) a gyülekezési jogról szóló törvényben foglalt tájékoztatási kötelezettségét a határidő megsértésével teljesíti, szabálysértést követ el.
- (4) Nem valósul meg szabálysértés az (1) bekezdés c) pontja alapján, ha a rendőrség által tudomásul vett bejelentésben megjelölt helyszíntől, útvonaltól vagy időponttól való eltérésre a rendezvény megtartásától független külső ok miatt kerül sor.
- (5) Nem valósul meg szabálysértés a (3) bekezdés a) pontja alapján, ha a gyülekezési jogról szóló törvényben meghatározott határidő megsértésével, de a rendezvény szervezésének megkezdését követően haladéktalanul olyan rendezvény szervezését jelentik be, amelynek célja a résztvevők véleményének egy, a bejelentéshez képest három napon belül, előre nem láthatóan bekövetkezett vagy nyilvánosságra került eseménnyel összefüggő kinyilvánítása.
- (6) Az (1)–(5) bekezdésben meghatározott szabálysértés miatt az eljárás a rendőrség hatáskörébe tartozik.
- Az egyesülési, a gyülekezési szabadság, valamint a választási gyűlésen való részvétel jogának megsértése*
190. § (1) Aki mást egyesülési vagy gyülekezési jogának gyakorlásában, valamint a választási gyűlésen való részvételében jogtalanul akadályoz, szabálysértést követ el.
- (2) Az (1) bekezdésben meghatározott szabálysértés miatt az eljárás a rendőrség hatáskörébe tartozik.
- 16 Az utalás az 1949. évi XX. törvényre vonatkozik még, vagyis a korábbi Alkotmányra.
- 17 http://epa.oszk.hu/02400/02445/00019/pdf/EPA02445_ias_2010_4_257-276.pdf-2013. december 13. Csak a „kivett” a kivétel? – megjegyzések a gyülekezési törvény hatálya alá nem tartozó rendezvények megítéléséhez, Hajas Barnabás. 271. o.
- 18 A gyors és a spontán gyűlésekről lásd Kádár András Kristóf – M. Tóth Balázs: A gyülekezési jog külföldi és magyar szabályai, *Fundamentum* / 2007. 1. szám, EPA02334_Fundamentum_2007_01_063-076.pdf, 68. o.
- 19 Hartmut Brenneisen-Dr. Christopher Sievers: Hat das BayVersG Modellcharakter? – Die Entwicklung des Versammlungsrechts in den Bundesländern nach der Föderalismusreform I, *Die Polizei, FachzeitSchrift für die Öffentliche Sicherheit mit Beiträgen aus der Deutschen Hochschule der Polizei*, 2009/3. 100. Jahrgang, Carl Heymanns Verlag, Seite 71–84.
- 20 A tartományi törvények bemutatásához felhasználtam az alábbi cikket: Hartmut Brenneisen – Dr. Christopher Sievers: Hat das BayVersG Modellcharakter? i. m. 71–84.
- 21 Brenneisen–Sievers: i. m. 72. o.
- 22 Természetesen vannak védett helyek ezeken kívül is, pl. a tartományi törvényhozó gyűlések (Landtag) épülete körüli terület ilyenként van nevesítve a törvényben.
- 23 A törvény 2. cikke, <http://gesetz-bayern.de/Content/Document/BayVersG08?AspxAutoDetectCookieSupport=1>
- 24 Art. 4 Leitungsrechte und –pflichten.
- 25 A törvény a zárt térben tartandó gyűléseknél mondja ki ezt a rendelkezést, vagyis megkülönbözteti a szabad ég alatt tartott és a zárt térben tartott gyűléseket, de az itt leírt szabályok nagy része mindkét gyűlésre irányadó.
- 26 Art. 13 Anzeige- und Mitteilungspflicht, <http://www.gesetze-bayern.de/Content/Document/BayVersG08-13-2016-február>
- 27 A szászországi javaslatban viszont az szerepelt, hogy egy héttel a gyűlés tervezett időpontja előtt a rendezvény betiltható, ha legalább 3 héttel korábban bejelentették.
- 28 Azt viszont igen, hogy több szervet is értesíteni kell a nem helyi gyűlések esetén, pl. a Belügyminisztériumot és a közlekedési ügyekkel foglalkozó minisztériumot, az illetékes közigazgatási hatóságokat és a tartományi kormányt.
- 29 Art. 7 Uniformierungs- und Militanzverbot.
- 30 Hitler korlátozta több más joggal együtt a gyülekezési jogot is. Részlet a birodalmi elnök rendeletéből a nép és az állam védelmére: (1933. február 28.) „...1.§ Meghatározatlan időre hatályon kívül helyezük a Német Birodalom alkotmányának 114., 115., 117., 118., 123., 124., és 152. cikkelyeit. Ezért korlátozzuk a személyi szabadságot, a véleménynyilvánítás szabadságát, beleértve a sajtó-, egyesülési és gyülekezési szabadságot, a levél-posta-, táviró- és távolsági beszélgetési titkot, megengedtem a házkutatási parancs és elközbás, valamint a személyi tulajdon korlátozása a meghatározott törvényi határokon kívül is. Lásd Lehotay Veronika: jogkar.uni-miskolc.hu/download.php?.../joggyenlosejogkorlatozasjog...ppt.
- 31 Hartmut Brenneisen-Dr. Christopher Sievers: i. m. 79. o.
- 32 http://wiki.vorratsdatenspeicherung.de/Einschr%C3%A4nkung_der_Versammlungsfreiheit#Weitere_Einschr.C3.A4nkungen

- 33 Lásd a Szászország-Anhalti gyülekezési törvényt: <http://www.landesrecht.sachsen-anhalt.de/jportal/?quelle=jlink&query=VersammlG+ST&psml=bssahprod.psm1&max=true&aiz=true#jlr-VersammlGST2009pG1>
- 34 Art. 16 Schutzwaffen- und Vermummungsverbot.
- 35 A törvény tartalmazza a 32. §-ban, hogy az eljáró hatóság a tartományi kerületi rendőrség. Amennyiben több rendőrség illetékességét érinti a gyülekezés, az jogosult eljárni, amelyik illetékességi területén a gyülekezés elkezdődött. Amennyiben több kerületet is érint több gyülekezés egy adott időpontban, és ezen gyülekezéseknek egy közös végpontja van, vagyis egyetlen helyen érnek véget, az a rendőrség illetékes, melynek területén véget érnek a gyülekezések.
- 36 „1945. február 13-án éjjel indította meg bombázóit a brit légierő a szászországi Drezda városa ellen, melyet a következő 24 órában a szövetséges pilóták a földdel tettek egyenlővé.” In: 1945. február 13. – A szövetségesek elpusztítják Drezda városát, Szerző: Tarján M. Tamás, Rubiconline, http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1945_februar_13_a_szovetssegesek_elpusztitjak_drezda_varosat-2016.02.
- 37 A törvény 16. §-a.
- 38 A 7430/1913. számú rendelet még ismerte nálunk is a szabad ég alatt tartott gyűlés fogalmát.
- 39 Rendbiztost kell kijelölni minden olyan esetben, amikor a szervezők a rend fenntartásához a rendőrség közreműködését kérték, 15/1990. (V. 14.) BM rendelet, a rendezvények rendjének biztosításával kapcsolatos rendőri feladatokról.
- 40 „Nem a tüntetések miatt”, de hozzányúlna a gyülekezési törvényhez is a Fidesz, http://hvg.hu/itthon/20141231_Nem_a_tuntetesek_miatt_de_hozzanyulna_a_g-2016.03.

Néhány, a történész Szekfű megítélését befolyásoló történettudományi téma napirenden maradása

(„Nemzeti-függetlenségi küzdelmek” („szabadságharcok”) avagy „rendi–nemesi felkelések” a 17. században? Országegyesítő kísérletek?) A kérdés megválaszolásának tétje nem csekély, ugyanis történelemszemléletünk egyik fontos elemét, alkotó részét érinti. S nagy, feszült érzelmi erőt is mozgósíthat: a „harcos”, kurucos függetlenségi gondolatot (Szekfű szerint – többek között – egy „kismagyar” utat és állapotot), vagy inkább az *elképzelten* helyesebb, a jobb, a védettség illúzióját (esetleg tényleges létét) biztosító birodalmi betagozódás érzetét (ez az egyik „nagy magyar út” képlet), legalábbis a lehetőleg folytonos *kiegyezéssel* állapot politikai és gazdasági hasznosságának elismerését. Szekfű árnyalt válaszait erre a rendkívül érzékeny kérdéskörre korábban¹ (könyvünk második fejezetében) láthattuk. Láttuk, ahogyan a Bocskai-felkelést *jogos védelmi harc*nak mutatja be, amely egyaránt folyt a nemesi rend és az alacsonyabb néposztályok *vagyon- és életbiztonságáért*. Bocskai rájött a két nagyhatalmi birodalom közötti egyensúlyozás taktikai hasznosságára is. Bethlen Gábor egész működését szigorúbban ítéli meg Szekfű, konklúziója az, hogy Bethlen a maga hatalmas tehetségét és erejét nem a „nagy magyar” eszmény megvalósulásának irányában kamatoztatta.²

Most röviden pillantsunk rá az 1945 (vagy még inkább az 1948) utáni magyar politikai (és hosszú ideig csak másodsorban történeti) gondolkodás néhány emlékezetesen fontos, ezzel kapcsolatos megállapításaira: vajon a *központi gondolkodás*, illetve a szaktörténetírás hogyan vélekedett erről, életszerűnek tekintette-e a szekfűi nézőpontot, avagy éppen ellenkezőleg?

A politikai főirányt ebben a szakkérdésben is (nem függetlenül Révai József és Mód Aladár korábbi dolgozataitól) Rákosi Mátyás jelölte ki. A következőképpen. „Mindannyian tudjuk az utolsó 400 esztendő történetéből, hogy milyen hősiességgel harcoltak a német elnyomók és rablóik ellen Bocskay hajdúi, Bethlen Gábor katonái, Thököly és Rákóczi kurucjai, Kossuth honvédei.”³ Rákosi itt éppen Mód Aladárnak az először 1943-ban (majd utána még számos alkalommal) megjelent *400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért* című könyvére utal, melyet szerzője eredetileg a német fasizmus és „magyar cinkosai” elleni kommunista küzdelem demonstrálásának szánt, s később is ekként tekintett művére. E könyve – teszi még hozzá Mód – „fontos szerepet töltött be a Habsburg-párti történelemhamisítók leleplezésében is”⁴ (Magyarán: Szekfű ellen is szólt, szól.) A történelmi képlet roppant egyszerű és az akkori mához szóló: a *nemzeti függetlenségi küzdelmek* a Habsburg elnyomás ellen folytak, vezetőik a protestáns nemesség köréből kerültek ki, tömegbázisukat pedig az antifeudális törekvéseket is képviselő, de a haza függetlensége érdekében együttműködő, a *nemzeti egységet megteremtő* alsóbb osztályok alkották. A korszak valamennyi történelemkönyve ezt a leegyszerűsített képletet tartalmazta.⁵ Ez a szemlélet a korabeli irodalomtörténet-írást is áthatotta. Klaniczay Tibor Zrínyi-monográfiájának bevezetőjében például azt írja (azon túl, hogy – még mindig – Sztálin-idézettel nyitja a könyvet), hogy Zrínyi Miklós az erdélyi győztes szabadságharcos fejedelmek (Bocskai, Bethlen) egyenes örököse.⁶ Ez a protestáns szabadságharcos hagyomány a nem marxista történetírást is erősen megérintette. Többek között Szekfű egyik

kitűnő tanítványát, a protestáns Benda Kálmánt is, aki hosszú évtizedeken át foglalkozott a nagy témával. Az első *életrajza* Bocskairól 1942-ben jelent meg a „Magyar életrajzok” sorozatban: a sorozatszerkesztő Szekfű Gyula volt (aki nem hitt Benda koncepciójában, ám támogatta munkájában). Bendának ebben a nemzeti érzelmű életrajzában erőteljes a Habsburg-kritika.⁷ Az először 1952-ben napvilágot látott *Bocskai-szabadságharcról* írt kötetében a kor uralkodó eszméjének a lenyomata is megtalálható. Azt írja ugyanis, hogy ez volt „a németek elleni első nemzeti szabadságharc”; továbbá: „A Bocskai szabadságharc messze világító fáklyaként mutatta az utat a későbbi nemzedékek számára: az elkövetkező századok szabadságát és függetlenségét a nemzet csak úgy vívhatja ki, ha minden osztálya összefog a nagy cél érdekében [...]”.⁸

A hatvanas évek súlyos mozzanata a szóban forgó téma tekintetében a „Molnár Erik-vita” (és a körülötte kibontakozó – mesterségesen is szított – szakmai diskurzus) revíziót (vagy fél revíziót) jelentő évtizede (melynek lényege a „nacionalizmus” ürügyén a nemzeti érzés visszaszorítása), mely fordulatot Király István ideológiai ellenoffenzívája sem tudott semlegesíteni a hetvenes években. (Erről ld. készülő könyvünk tizenegyedik fejezetét.) Mindez – mint láttuk – a Szekfű-féle felfogásnak kedvezett.

A hatvanas évek elején a két elkészült magyar történeti szintézis óvatos, illetve helyelközzel „romantikus” megközelítést mutat az értékelések tekintetében. Az egyetemi tankönyv II. kötetében (Sinkovics István a szerző) a Bocskai-felkelés jellegéről az olvasható, hogy a szerencsi országgyűlés (1605) után „a hajdúk és a jobbágyok Habsburg-ellenes és feudalizmussellenes harca a nemeseket is magával ragadó, felszabadító küzdelemmé alakult”.⁹ Erdély „különválasztása történeti szükségszerűség volt egész Magyarország számára”.¹⁰ Ugyanitt az összefoglaló (már Wittman Tibor) azt írja, hogy Bethlen Gábor legnagyobb álma „az ország szabadságának mindkét ellenséggel szemben való megvédése” volt, „ami őt Zrínyi Miklóssal együtt a 17. századi függetlenségi politika legnagyobb alakjává teszi”.¹¹

A Molnár Erik szerkesztette „kétkötetes”-ben R. Várkonyi Ágnes írja a korszak-összefoglalót, már közelebb Molnár felfogásához, de mégis a *nemzeti* tényezők és szempontok figyelembe vételével. A témakör alcíme: „Harcok a rendi magyar állam megteremtésért”. Véggökvetkeztetésében nem emeli diadalra a Bocskai-felkelést, sőt inkább annak „elmentmondásos” céljait és „a felkelő osztályok érdekellentéit” emeli ki. Bethlen Gáborról a következő részcímmel ír a szerző: „A magyar rendiség ellenállása a Habsburg és az erdélyi centralizációs törekvésekkel szemben”. Ennek lényege az, hogy az *európai minták* (modern fejedelmi abszolútizmus) alapján gondolkodó Bethlen virágzó Erdélye szembe ment az ottani rendi törekvésekkel.¹²

A Szekfű-féle felfogáshoz inkább közel álló nézetek a történészek körében a hatvanas évek végén jelentek meg, s a hetvenes évektől kezdődően éledtek fel. Makkai László már 1968-ban fölhívta a figyelmet egy *árnyaltabb Habsburg-kép* szükségességére (láthatóan Szekfű és Kosáry szellemében). Természetesen ez a birodalom a 18. században korántsem volt „ideális államalakulat” – mondja –, ám a *magyar rendiség* szerepét is újra kell gondolni. „A Habsburg-abszolútizmusnak már Szekfű által elismert s azóta – más éllel – sokat emlegetett tökéletlenségei nyilván összefüggésben állnak a magyar rendi ellenállással is”, mely ellenállás az általános magyar fejlődést is nehezítette.¹³

A fő hangsúlyt e kérdésben – mint oly sok más vitás szakmai kérdésben – ezúttal is Kosáry Domokos helyezi el a hetvenes évek elején. Nincs rá hivatkozás, de érvelésében Szekfű Gyula ítéletét eleveníti fel a *liberális történetírással* szemben. Azzal a beidegződéssel julesül, „amely szerint Magyarország történetének 1526–1918 közti hosszú időszakát, így a XVI–XVII. századot is, fő pozitív meghatározóként a Habsburg-ellenes szabadságharcok sorozata jellemezte. [...] A történelem, lássuk be, nem ilyen egyszerű.

S e leszűkítésem az sem segít, ha a Habsburg-ellenes harcokban már nem az »alkotmányosság« védelmét, hanem a központosított, független, nemzeti abszolutista monarchia létrehozására irányuló törekvést próbálják felfedezni. Hiszen a feudális birtokos osztály elsősorban mégis a rendi »szabadságokhoz« ragaszkodott.¹⁴ Kosáry hangsúlyozza, hogy a történelmi *teljesség* szenved csorbát, ha a kornak csak az egyik – jóllehet fontos – összetevőjét emeljük ki, nagyítjuk fel. Később azt is nyomatékosítja, hogy a 17. századot mint a kompromisszumok és egyensúlyok *nélküli* magyar történelmi időszakot emlegetni nem más, mint az „utóbb romantikusá színezett nemesi rendi fikciók egyike”.¹⁵ Hiszen az Erdélyből kiinduló felkelések befejeződéseit folyamatos *kompromisszumkötések* jellemezték. Szakály Ferenc pedig szembeszáll azon állításokkal és feltételezésekkel, amelyek szerint a Habsburg-ellenes küzdelmek országegyesítő perspektívával is kecsegtettek. Csakis török segítséggel lett volna ennek realitása, állítja.¹⁶ Alapos tanulmányában Péter Katalin megerősíti, hogy sem Bocskai, sem Bethlen vezetésének idején a történelem tényleges menete nem vetette fel az országegyesítés kérdését.¹⁷

A történetírói szakmunkákban már egyre kevésbé esik szó „nemzeti” vagy „osztály” törekvésekről – a „Molnár Erik-vita” és a „Király István-vita” azt is megmutatta, hogy az ideologizált történetírás tudományosan és praktikusán nem vezet előbbre –; ellenben elmélyült kutatások értelmezték az erdélyi *rendi* berendezkedés hasznosságát.¹⁸ Makkai László ezzel összefüggésben fejti ki, hogy Bocskai szeme előtt nem a társadalom demokratizálása lebegett, hanem „egyszerűen a magyar rendiség társadalmi bázisának mérsékelt kiszélesítésére törekedett”, éppen ennek a rendiségnek és a rendi ellenállásnak a védelmében.¹⁹ Az ő végrendeletét követve Bethlen teljesítette ki a kisembert is védő, ezáltal az egész Erdélyt védő politikát.²⁰ Fontos megjegyezni, hogy a „tízketetes”-nek ebben a kötetében már nem „függetlenségi harcok”-ként tárgyalatik a téma, hanem „Habsburg-ellenes küzdelmek”, illetve „országegyesítő kísérletek” szerepelnek leíró-értékelő fogalmakként.

Markáns irányváltást hozott a magyar „hosszú 17. század” érzékeny témakörének megítélésében az 1990-ben megjelent „Magyarok Európában” könyvsorozat három kötete (Glatz Ferenc szerkesztésében).²¹ A szerzők: Engel Pál, Szakály Ferenc és Kosáry Domokos voltak.²² Radikálisan felléptek a függetlenségi sémák ellen, éppúgy, mint a nemzeti kommunista reflexek ellen, egyértelműen európai kitekintéssel: a *Nyugat-Európához való újrakapcsolódás* történelmi lehetőségei váltak a fő kérdéssé. Szakály a „függetlenségi mozgalmak” terminus technicus helyett eleve Habsburg-ellenes felkelésekről beszél, s bár nem kicsinyíti Erdély szerepét, rámutat arra, hogy „a királyi Magyarország politikusainak Zrínyi Miklóson kívül is komoly érdemei vannak a magyar érdekek átmentésében [...]”.²³ Egy másik írásában²⁴ – Kosáryval összhangban – azt mondja, hogy nincs szó arról, hogy 17. századi történelmünket „Bocskaitól II. Rákóczi Ferencig nemzeti szabadságharcok szüntelen sorozata” töltené ki: a szóban forgó „felkelések” ugyanis *különböző típusokba tartoznak*.

Történetírásunk legújabb kori „labanc” korszakának – s ezzel párhuzamosan a Szekfű-féle nagy ívű koncepció, illetve szemlélet megerősödésének – a virágkora Pálffy Géza fellépésével következett be a 2000-es évek második felétől. Egyik monográfiájának bevezető áttekintésében konkrétan is érinti Szekfű álláspontját, amely szerint – írja – „a Habsburgok magyarországi berendezkedését nem lehet sematikusán elítélni. [...] úgy vélte, a Habsburgok a Magyar Királyság törökellenes védelmében a magyar nagybirtokos arisztokratákkal együtt alapvető szerepet játszottak. Azaz a bécsi udvar szerinte nem gyarmatnak és nem is ütközőállamnak tekintette Magyarországot.”²⁵ Bocskai mozgalma – írja másutt Pálffy – nem szabadságharc volt. „A Habsburg-ellenes felkeléssé vált sokrétű mozgalom [...] soha nem lett sem »magyar nemzeti felkelés«, sem rendi keretek

között megvalósuló »nemzeti összefogás«. [...] Bocskai mozgalma magyar *rendi és országos polgárháborúvá* vált”.²⁶ Pálffy egyik téma-összefoglaló tanulmánya került be az Akadémiai Kiadó kézikönyvek sorozatának történelemkötetébe a következő gondolati lényeggel: a Bocskai-mozgalom igazi nyertesei a magyar rendek voltak, s Bethlen Gábor sem gondolkodott országegyesítésben, sem függetlenségben, sem magyar nemzeti királyságban. Az viszont tény, hogy Erdély a virágkorát élte.²⁷

Pálffy Géza később új értelmezést kínál: a 17. század mint a szakítások és kompromisszumok évszázada a Magyar Királyságban.²⁸ A fő problémát abban ragadja meg, hogy a teljes *magyar történelemnek* ezt a korszakát csaknem kizárólagosan a 16. században létrejött *Erdélyi Fejedelemség* szemszögéből vizsgálták a kutatók, amely fejedelemséget „a 19. századi nemzeti romantikus történetírás jegyében a magyar nemzeti függetlenség bástyájának és az önálló magyar államiság szimbólumának tekintették”.²⁹ Pálffy szerint a három részre szakadt ország egyszersmind *háromfajta történelem* is, mely történelmeket azonban egymással összefüggéseikben lehet megérteni. Különösen a királyi Magyarország és Erdély tekintetében. A Magyar Királyság története például a folytonos *szakítások és kiegyezések* története volt az említett időszakban. (Láthatólag itt is előtérbe került Kosáry felfogása.) Ezek a kompromisszumos rendszerek egyaránt érintették – összességében előnyösen – mind az Erdélyi Fejedelemséget, mind a Magyar Királyságot, mind a Habsburg udvart. A hosszú 17. században (beleértve a Rákóczi-szabadságharcot is) *öt* ilyen fontos *békekötés*, illetve *államközi megegyezés és kiegyezés* született. Ezek a kiegyezések mindig pozitív változások kiinduló pontjai lettek mindkét magyar államegységre nézve. Ilyen körülmények között tehát méltányos és hiteles képet a Habsburg-rendszer működéséről a szabadságharcos retorika helyett inkább a *kölcsönös előnyök* politikájának a vizsgálatával lehet megtalálni. A Magyar Királyságban például „kölcsönös engedmények és lemondások segítségével össze lehetett egyeztetni a Habsburg-udvarral kötött kompromisszumokat a magyar rendi állam legalapvetőbb érdekeivel”³⁰.

S ezzel a jelenkori aspektussal újra közel jutottunk Szekfű Gyula szemléletéhez.

(*A Rákóczi-szabadságharc és a magyar 18. század megítélése*) Láthattuk korábban (könyvünk második fejezetében) Szekfű Rákóczi-képét, pontosabban szólva Rákóczi-képeit, hiszen – ezt is érintettük – pályájának különböző pontjain (1913: *A száműzött Rákóczi*; 1918: *A magyar állam életrajza*, 1931: *Magyar történet*; 1939: *Rövid magyar történet*, 1940: akadémiai székfoglaló) tért vissza ehhez a nagy témához: mégpedig úgy, hogy többértelmű, több színű képet festett a fejedelemről és *megosztó* jellegű politikájáról. A két szélső pólus: Rákóczi mint Széchenyi előfutára (Szent Istvánnal és Mária Teréziával együtt), másfelől olyan hős, aki az önálló erdélyi fejedelemség illúzióját kergette, s aki már nem osztozhatott – mivelhogy sem a monarchiának, sem a magyar nemzetnek nem volt rá szüksége – az általa vezetett felkelés, majd a nélküle lezajlott kiegyezés (szatmári béke) hosszabb távú pozitív hatásaiban.

A dogmatikus időkben – a fentebb idézett ekkor keletkezett munkák Rákóczi-értékeléseiben – egyértelműen a „kurucos” vonal erősödött fel szigorúan osztályharcos mezben: a nemzeti összefogás tette lehetővé a függetlenségi harc sikereit, melyeket azonban a nemesi osztály következetlensége, illetve nyílt árulások (Károlyi Sándor) megtorpedóztak. A tudományos értékelések a hatvanas években jelentek meg (nem nélkülözve a kurucos, nemzeti felfogást), Köpeczi Béla (akadémikus 1967-től [rendes tag 1976]), illetve R. Várkonyi Ágnes (akadémikus 2007[!]-től [r. tag 2013]) föllépésével, majd sokáig az ő szakmai véleményük számított mérvadónak. Ezek az ábrázolások mindazonáltal sokkal szélesebb összefüggésrendszert és komplexebb szemléletet jelenítettek meg.³¹ Például föl-

vetették a nemzetközi vonatkozásokat, Erdély önállóságának értelmezéseit, a szabadságharc tényleges eredményeit, a jobbagyszabadság szándékának körülményeit stb. Köpeczi itteni álláspontja szerint például az önálló Erdély-gondolat „a Bocskai-felfogás továbbélését jelentette: Erdély önállósága – Rákóczi véleménye szerint is – feltétlenül korlátozta volna a császári gyarmatosító törekvéseket Magyarországon”.³² R. Várkonyi – a Molnár Erik-féle „kétkötetesben” – a fejedelmi centralizáció kontra rendi konföderáció feszültséget tartja a szabadságharc majdani hanyatlása egyik fő okának. A szatmári béke az uralkodó osztályok érdekeit valóban szolgálta, ám az elnyomott osztályok sorsa még rosszabb lett.³³ Elítélőleg szól – Szekfűvel szöges ellentétben – Károlyi Sándor szerepéről, aki egyéni és rendi érdekeket képviselt, s „a szatmári megegyezésben a rendi, földesúri érdek teljesedett be. Eldőlt, hogy hosszú történelmi szakaszra a Habsburg-dinasztia örökös uralma alá kerül az ország”.³⁴ A szerző később arra mutatott rá, hogy az 1648-as vesztfáliai békébe annak idején belefoglalták az erdélyi fejedelemséget is; ennél fogva a szabadságharc ezt az alapelvet is érvényesíteni kívánta: a nagyhatalmak mellett a kis országok szuverenitását.³⁵

Kosáry Domokos (akadémikus 1982-től [r. tag 1985]) véleménye ebben a kérdésben természetesen más. Ő is reális és érdemleges szabadságharcnak tekinti Rákóczi mozgalmát, ám a hangsúlyt arra helyezi, hogy az ország egyre romló 17. századi pozícióit a szatmári béke kompromisszumával korrigálni lehetett: az ország romlása után elkövetkezett az erőgyűjtés, majd az emelkedés korszaka.³⁶

Köpeczi Béla külön könyvet szentelt a „bujdosó Rákóczi” témakörnek, amelyben hosszasan polemizál Szekfű felfogásával.³⁷ Mégpedig több megközelítésben. Elmarasztalja azért, mert történész létére politikailag is állást foglalt: még 1913-ban sem látta az Osztrák–Magyar Monarchiában kialakult végletes ellentmondásokat, s miközben a tudományos kritika jogát hirdetve maga is elkövette az aktualizálás vétségét: ha áttételesen is, de vállalta egy adott államberendezkedés ideológiai és történeti legitimálását. A második fő probléma számára Szekfűnek az az „a priori megállapítása, amely az egész szemléletét befolyásolja, és pedig, hogy »minden száműzött élete a köznek hasztalan«.” De – szerinte – Szekfű még ennél is tovább megy: elveti azt az eszmét, melyet Rákóczi idehaza és az emigrációban is képviselt: „Magyarország és Erdély függetlenségének ügyét”. Köpeczi további ellenvetései: Szekfű pszichológiailag leegyszerűsítő, ironikus szellemessége nem bizonyító erő, s nem a források teljességének a felhasználásával írta meg könyvét. Melynek szellemén a későbbiekben korrigált ugyan, de Rákóczi-képe alapvetően nem változott.

Dénes Iván Zoltán több változatban, de ugyanazzal az értelmezéssel írta meg értékeléseit.³⁸ Ezekben felhívja a figyelmet arra, hogy Szekfű 1913 és 1940 között *összesen négy* (mi ötöt regisztráltunk) Rákócziról szóló felfogást dolgozott ki, melyeknek háttéréiben kitapinthatóan ott húzódnak a magyar bel- és külpolitika aktuálisan fontos, némelykor döntő eseményei. Ezekben az ábrázolásokban, habár fontos különbség van közöttük, a végeredményt tekintve „az értelmezés konstans eleme maradt [...] az ítélet, hogy Rákóczi törekvései anakronisztikusak, megalapozatlanok és irreálisak voltak”.³⁹

Némi korrekcióval (és a Köpeczi – R. Várkonyi felfogást bírálva) viszont ezt a szekfűi véleményt *erősíti* Pálffy Géza az Akadémiai Kiadó (Romsics Ignác [akadémikus 2001-től]) szerkesztette) *Magyarország története* című kézikönyvében, midőn azt mondja, hogy ennek az első ténylegesen függetlenségi küzdelemnek csak „a Habsburg Monarchia összeomlása esetén lett volna hosszabb távon reménye az önálló államépítésre. Szapolyaihoz hasonlóan ugyanis mind a kül-, mind a belpolitikában Rákóczi is többnyire illúziókat kergetett”.⁴⁰ A szatmári békéről viszont így vélekedik Pálffy: „A 17. század kétarcúsága 1711 tavaszán [...] véget ért: a romlás után beköszöntött a régóta várt megújulás.”⁴¹

A „Szekfű Gyula és a Rákóczi-vita” gondolatkört az újabb szakirodalomban – nyilván időlegesen – R. Várkonyi Ágnes két alapos értekezése zárja. Az egyik az Erdély- és Rákóczi-témákban tudományosan igen felkészült Angyal Dávid, Szekfű egyik mestere, valamint *A száműzött Rákóczit* megíró Szekfű Gyula eltérő nézeteit rekonstruálja⁴², a másik a szatmári béke fogadtatástörténetét, értelmezéseit dolgozza fel.⁴³ Az elsőben folytatódik R. Várkonyi Szekfű-kritikája, melynek lényege a következő: „Szekfű Gyula felfogásában [...] a száműzött Rákóczi célja az Erdélyi Fejedelemség visszaszerzése volt, s mivel ez már nem több, mint vágy és illúzió, maga a felkelés és az emigráns lét is történelmileg jelentéktelen. A fejedelmi cím, mint Rákóczi statikus létélménye, a maga elérhetetlenségével a könyv alapgondolatát hivatott szolgálni: Magyarország számára a fejlődés útja a Habsburg Birodalomban valósult meg, s Rákóczi egész politikája zsákutcának bizonyult. [...] Fel sem merül a különben rendkívül képzett szerzőben, hogy a Fejedelemség tágasabb európai kapcsolataira figyeljen. Nagy ívű és sodró lendületű leírásaiban később sem lesz szerves helye az európai hatalmi viszonyokban az Erdélyi Fejedelemségnek. Erdély Szekfű áttekintésében csak a Habsburg Birodalom és a magyar rendek vonatkozásában létezik.”⁴⁴

A szatmári béke Szekfű-féle értelmezéséről R. Várkonyi többek között azt írja – folytatván az előbb idézett gondolatát –, hogy (Szekfű szerint) azt azért nem fogadta el Rákóczi, mert ragaszkodott az Erdélyi Fejedelemséghez, esküjéhez s az öt illetéknéppen megillető címhez. R. Várkonyi szerint a Szekfű-féle *A száműzött Rákóczi a szatmári békéről is* szólt, amit már Domanovszky Sándor korabeli igényes és találó kritikája észrevételezett. Később – már Trianon után – a *Magyar történelemben* Szekfű „elsőként helyezte a szatmári békét és következményeit az abszolutista államrendszer és a magyar rendiség viszonylatában a történelem mérlegére [...] A szatmári béke megakadályozta az abszolutizmus győzelmét és ezzel a magyar közjogi viszonyoknak az európaiktól eltérő alakulását hozta magával. Magyarországon a rendiség megmerevedett. Az erőviszonyok – állapította meg Szekfű – nyugalmi állapotot teremtettek, de nem egyenlőt a két fél között. [...] 1913-ban Szekfű még úgy látta, hogy a szatmári béke utat nyitott a nemzetnek Európába és biztosította a jövőt. 1935-ben merőben másként vélekedett: elzárta az országot az európai fejlődéstől. Ennek ellenére a magyar rendiség győzelmét vélte felismerni a békében [...] Végül is a szatmári kompromisszumot sikernek fogta fel.” R. Várkonyi megállapítja, hogy Rákóczi alakjának Szekfű-féle megítélése nagyot változott az idők során: a korábban a politikai súlytalanságba süllyedt fejedelemnek ábrázolt Rákóczi a harmincas években Szekfűnél „európai méretű egyéniség” alakját öltötte fel. Az akadémiai székfoglalójában (1940) pedig „az erkölcsi magasságokba helyezett fejedelemben Zrínyi Miklós utódját és Széchenyi István előképét látta”.⁴⁵

Szekfű tehát a Rákóczi-témában is megkerülhetetlen, s mivel többször módosította ide vonatkozó nézeteit, az utókor is ekként követi, hangsúlyait ekként helyezi el.

Nem kevésbé izgalmas a magyar 18. századnak mint társadalom- és gazdaságtörténeti, szellemi-ideológiai (s e helyütt különösen indokolt: „szellemtörténeti”) korszaknak a megítélése az utóbbi évtizedeink során. Láthattuk, Szekfű korabeli értékeléseiben ez a korszak az egyik legnagyobb szerűbb fejezete a magyar történelemnek: a *kompromisszumokon nyugvó békés* építkezésé, mégpedig a magyar *barokknak a magyar lelket* tükröző szellemi aurájában.⁴⁶ Korábban (ld. a hatodik fejezetben) úgyszintén nyomon követtük a Szekfű Gyula és Mályusz Elemér közötti hosszú és fordulatos viták állomásait. Nem kétséges: e két egymással szemben álló értékelés mély történelemszemléleti és személyes elkötelezettségbeli különbségeket takar (illetőleg tár fel). Szekfűnél a barokk a Habsburg

udvar és a magyar rendek *kompromisszumokon nyugvó megbékélésének* talaján bontakozik ki, erős katolikus (ellenreformáció) és Habsburg közvetítéssel: az uralkodó és a rendek viszonylagos harmóniáját testesíti meg és fejezi ki. Mályusznál szintén erős politikai töltete van a származtatásnak: viszont ő *a 17. századra* tett barokkot úgy értelmezi, hogy azt a magyar nemzet *mint modern európai szellemi áramlatot önerőből* vette át és tette magyarrá. Ezt a folyamatot Bécs gátolta és összezavarta.

Mindkét felfogásnak megvoltak a maga hívei a továbbiakban. Szekfü koncepcióját legteljesebben Csapodi Csaba képviselte: bár a katolikus restauráció a 17. században kiterjesztette a barokk kultúrát Magyarországon, a magyar művelődés még nem egységes, a barokk majd a 18. században formálja át „a magyar nemzet nagy többségének gondolatvilágát”. A 18. századi magyar barokk alaphangulata „az optimizmus és a békevág”. Állameszménye a feltétlen hódolat a királyi méltóság előtt, ugyanakkor „a nemesi szabadságjogok örökérvényűségének érzete. A magyar barokk állameszmény tehát nem a korlátlan abszolutizmus, hanem a rendek és uralkodó hatalmának egyensúlya.” *Ez volt a magyar 18. század – Szekfü szerint is, tehetjük hozzá.*⁴⁷ A Mályusz-féle felfogás hatása a Domanovszky Sándor szerkesztette *Magyar művelődéstörténet* Wellmann Imre által írt fejezetében bukkan fel. A szerző szerint „A XVII. század a barokk tulajdonképpeni korszaka”, a 18. század közepe már a felvilágosodás az uralkodó eszmény.⁴⁸ A későbbi idők magyar barokk kutatásai igyekeztek kikapcsolni a szaktörténelmi vizsgálódásból mind a Szekfü-, mind a Mályusz-féle elfogultságokat, ezért kevésbé kötődtek történetpolitikai megfontolásokhoz, továbbá igyekeztek szélesíteni a korszak határait. Az álláspontokat az egyik jeles kutató, Klaniczay Tibor a nyolcvanas években úgy összegezte, hogy a barokk kor a legintenzívebben és legkiterjedtebben a 17. század elejétől-közepétől a 18. század közepéig tartott.⁴⁹ Mint látható: ebben az értékelésben – némi megszorításokkal – az időpontot és az időtartamot tekintve mind Szekfü, mind Mályusz álláspontja helyet találhat magának. De csak részben, hiszen a Szekfü-féle „Regnum Marianum”-korszak időben már kívül esik ezeken a határokon, s Mályusz teóriája is időbeli csorbát szenved. Kosáry Domokos a magyar barokk korszakát kronologizálva a következőket írta a „tízkettes” *Magyarország története* vonatkozó kötetében. „Újabbán úgy látjuk, [...] hogy a késő barokk időszaka művelődésünkben a 17. század végétől számítható.” 1711 után e késő barokkon belül kezdődik új fejezet.⁵⁰ (Nehéz eldönteni, hogy Szekfü avagy Mályusz álláspontja igazolódik-e. Talán inkább a Szekfüé. A valóság azonban az, hogy egy ekkora kiterjedésű és ily nagy horderejű szellemi és azon túl társadalmi és politikai jelenségnek megítélni az elejét a szakaszok közötti mélységét, a társadalmi rétegek közötti elterjedését, a beágyazottságát, a mindennapi működését, majd az átalakulását és a végét, aligha lehetséges efféle numerikus mérőeszközzel.)

A 18. századi magyar történelem legfontosabb kérdései Kosáry Domokos hosszú kutatómunkák alapján és viszontagságos történelmi idők során megszületett tanulmányaiban és monográfiáiban jutottak el egyfajta szakmai közmegegyezésnek tekintett vagy tekinthető összképig. A már említett, 1943-ban megjelent monográfiájában a helyzet viszonylag konfliktusmentesnek érzetett változatát fogalmazta meg: a Rákóczi-szabadságharc demonstrációi és eredményei, valamint a bécsi udvar európai gondjai miatt létrejött „*a megegyezés korszaka* a küzdelmeké után. E megegyezést a felkelés reménye elmúltán szívesen fogadták a magyar rendek is.”⁵¹

Nevezetes magyar történelmi bibliográfiai összeállításában (1954-ben jelent meg) Kosáry a hazai korszaklem szorításában hűvös érzelmekkel és kritikai hangokkal tárgyalja Szekfü 18. század koncepcióját, megállapítva, hogy „nem csak azt hangsúlyozza, hogy a korszakot hanyatlás helyett a felépülés jellemzi, hanem pozitív vonásokkal, ideális kép-

ben valóságos nemzeti értéknek festi azt a bécsi uralommal, a nagybirtokos arisztokrácia és a feudális egyház uralmával együtt⁵². Ezzel szemben a magyar marxista irodalom éppen ezt: a gyarmati és feudális elnyomást helyezi a 18. század magyar problematikájának központjába. Elítéli a bécsi udvar gyarmatosító, feudális abszolutizmusát és az azzal szövetséges „hazai reakciót”, és pozitív módon értékeli „a bécsi uralom elleni nemzeti mozgalmakat”.⁵³ Ugyanennek a hatalmas, sok helyütt annotált bibliográfiai munkájának egy másik helyén Kosáry a „gyarmatosítás” kérdéskörében arra hivatkozik, hogy maga Szekfű (a *Magyar történet* IV. kötetében) is használta ezt a fogalmat, és elítélte a folyamatot.⁵⁴ Bírálja viszont Szekfűt a II. József felvilágosult reformjainak, a felvilágosult racionalizmusnak az elítélése miatt.⁵⁵

Magisztrális művelődéstörténeti munkájának elején Kosáry – korábbi írását is beépítve – sorra veszi a magyar 18. századot valamely téren bíráló, „nemzeti” alapú nézeteket, illetve műveket. Három típusú ellenvetést regisztrál. 1. Nemzeti–irodalmi szint (lásd Toldy Ferenc: „nemzetietlen kor”⁵⁶), 2. gazdasági szint (pl. Eckhart Ferenc munkája⁵⁷), valamint 3.: Szekfű Gyulának a felvilágosodást mint *erkölcsi hanyatlást* bemutató teóriája (például a „Hóman – Szekfű” 18. századról szóló kötetében). Kosáry mindhárom nézetet elveti. Rámutat arra, hogy a szekfűi koncepció lényege a 18. századról sok tekintetben helyes (nem helytálló ítélet vele szemben az, hogy Habsburg-barát nézőpontból értékelte a korszakot, sőt még Eckhart nézeteit is osztotta, amennyiben „nagyobb mértékben tette felelőssé a bécsi kormányzatot Magyarország elmaradottsága miatt, mint ahogy az az újabb kutatások szerint indokolt”). Kosáry szerint Szekfű nem a Habsburg-kérdés megítélésében tévedett, hanem abban, hogy a felvilágosodás ellen foglalt állást. Egyébiránt Szekfűnél „a XVIII. század már az előző időszakban tönkrement, elpusztult ország újjáépülésének, magához térésének, a lassú erőgyűjtésnek a százada”.⁵⁸ Még erőteljesebben hangsúlyozza később ezt a történeti képet – és ezzel egyben Szekfű Gyula álláspontját is megerősíti. „Ami az állítólagos hanyatlást illeti – írja tíz évvel később – arról kiderült, hogy az ellenkezője áll, és hogy a XVIII. század a rommá lett ország fokozatos felemelkedésének, regenerálódásának időszaka volt. [...] A diagramot tehát éppen fordítva kell megrajzolnunk, hiszen a XVII. század – a kortárs Zrínyi szavával – a romlásnak volt a százada”.⁵⁹ A függőségi viszony nem okozott gazdasági visszaesést (az ország eleve elmaradott volt gazdasági téren), ellenkezőleg: (féloldalas) növekedés állt be, s *nem lehet beszélni „gyarmati helyzet”-ről*.⁶⁰

Az azóta elkészült szintézisek lényegük szerint a Szekfű- és Kosáry-féle megítélési vonalat képviselik. Katus László a már többször idézett, az akadémiai kiadó által megjelentetett összefoglaló kézikönyvben név szerint is (többször) hivatkozik rájuk, megerősítve a 18. század *felívelést hozó korszak* történelmi érvényességét, mely korszak a Habsburg-ház engedékenyebb és a magyar rendek rugalmasabb politikai magatartásán (valamint számos külpolitikai és szellemi befolyáson) nyugodott. Az összkép: „Az előző két évszázad szüntelen háborúi, az emberek, az anyagi és kulturális értékek mérhetetlen pusztulása után a Magyar Korona országaiban 1711-től beköszöntötték a tartós belső béke, az újjáépítés évtizedei.”⁶¹ A „huszonnégykötetes”, szintén Romsics Ignác főszerkesztőségével fémjelzett (ugyancsak *Magyarország története* sorozatcímmel) kiadott könyvfolyam vonatkozó kötete (Poór János munkája) már a címével is jelzi a tartalmát: *Megbékélés és újjáépítés 1711–1790*.⁶²

(Az 1867-es kiegészítés. *Magyarország a Monarchiában*) Diószegi István hívta fel a figyelmet arra, hogy a Molnár Erik-vita nyomán a „nacionalista”, *nemzetközpontú* történelem-szemlélet *mint általános tendencia* háttérbe szorult, s ez a kiegészítésről és a Habsburg-együttélés problémáiról szóló gondolkodásra is hatott: inkább a *gazdasági* és kevésbé a

nemzeti szuverenitást érintő problémák kerültek előtérbe.⁶³ Valóban: a hatvanas évektől kibontakozó kutatások jó részét gazdaságtörténészek (Ránki György, Berend T. Iván, részben Hanák Péter, majd Katus László, Vörös Antal) végezték.⁶⁴ Ezen kutatások lényege szerint (lásd pl. Ránki György álláspontját) annyi bizonyos, hogy a kiegyezés több gazdasági előnyt jelentett, mint hátrányt. A téma, a témák szakirodalma – még ha csak a Szekfűt közvetlenül érintő munkákat számítjuk is – rendkívül terjedelmes, e miatt itt a maga teljességében fölédzhetetlen. (Ez a terebélyesség nagyon is érthető, hiszen az egyik legdöntőbb magyar történelmi sorskérdésről van szó.) Így tehát azt a módszertani megközelítést választjuk, hogy a témafeldolgozásokban vezető *nevek*, másfelől – már letisztult – közelmúltbeli összefoglalók, szintézisszerű szakmai tömörítvények előtérbe hozásával vágunk rendet a szakirodalomban. Ez a két gyűjtővonal ugyanis együtt alkalmas a releváns vélemények magába foglalására és rendszerezésére. A legújabb (politikai) korból hat csomópontot jelöltünk ki szakmai képviselői „nevek”-re, illetve összegező véleményekként. 1. Révai József, 2. Hanák Péter (akadémikus 1990-től, r. tag 1995-től), 3. Szabad György (akadémikus 1982-től, r. tag 1998-től), 4. Kosáry Domokos, 5. az időben legutóbbi tömörítvények, recepciótörténeti összefoglalások. 6. Bibó István megítélésének hullámverései.

1. Révai József történeti tanulmányaiban, cikkeiben sokszor foglalkozott a kiegyezéssel. Alapképlete úgy szól, hogy ha „szükségszerű” volt is, hatása *alapvetően negatívnak* bizonyult, s a helyzet végül az első világháborúba torkollott. Mindenesetre siettetta a Monarchia nyelését, ám ez után a Horthy-korszak következett. A magyar népnek a bukott 1848-as forradalom mutatta meg a demokratikus és nemzeti szabadság útját, amely 1918 októberéhez vezetett, s ott folytatódott.⁶⁵ Andics Erzsébet (akadémikus 1949-től, r. tag 1950-től) még éleesebben szól a témáról, bár azt elismeri, hogy „a magyar ipar és kereskedelem fejlődésének az 1867-es kiegyezés hatalmas lökést adott”.⁶⁶ Sztálinra és Révaira hivatkozva – természetesen – Mód Aladár is élesen bírálja a kiegyezést.⁶⁷ Az ötvenes évek elején többször kiadott *A magyar nép története* című vaskos hivatalos összefoglaló áruulásnak és az uralkodó osztályok győzelmének állítja be az eseményeket: „a magyar uralkodó osztályok [...] elárulták a nemzeti függetlenséget [...], hogy ennek fejében Ausztriára támaszkodva biztosítsák uralmukat a magyar és a nemzetiségi dolgozók milliói felett”. A magyar gazdasági fejlődés is korlátok közé került.⁶⁸ Sztálini hivatkozásokkal színezi összefoglalóját Pach Zsigmond Pál (1963-tól akadémikus [r. tag 1970]): a kiegyezés az uralkodó osztályok érdekeit szolgálta, Magyarország a Monarchián belül félgymarmati helyzetbe került. Pach egyben bírálja a polgári történetírást (név szerint Beksics Gusztávot, Gratz Gusztávot és Szekfű Gyulát) amiért a kiegyezés előnyeit is hangsúlyozták.⁶⁹

2. A hatvanas évek valamelyest konszolidációs, a Monarchia-kutatásra (benne a gazdasági előnyök tisztázására) most már jobban figyelő politikai légkörében⁷⁰ Hanák Péter fellépésével jelentős változás következett be.⁷¹ Hanák egy szakmai vitán – formálisan legalább is – Révaitól indul, amennyiben hangsúlyozza a kiegyezés elkerülhetetlenségét, de hozzáteszi, hogy „reális kompromisszum” volt. Viszont a kiegyezés „realitását nem elkerülhetetlensége adja meg, hanem az, hogy a rossz lehetőségek közül a *legkevésbé rosszat* választotta, amelynek viszonylagos, korlátozott létjogosultságát Marx és Engels és Lenin is elismerte”. (Egyben vitázik Szabad György felfogásával az 1848 utáni ellenállás folytathatóságáról).⁷² Később – többször is – az uralkodó osztályok kiegyezésbeli kompromisszumos, esetleg „felemás, reakciós” megoldásáról szól, amely megoldás viszont a nemzeti és hazai erőviszonyokból szükségszerűen következett.⁷³ A kiegyezés centenáriumán akár politikailag is legitimálnak mondható összefoglalót írt Hanák a *Népszabadságban*. Többek között elhatárolódik azon nézettől (s ez nyilvánvaló utalás Szekfű Gyula felfogására), amely „egyenlőségjelet tett 48 és 67 közé, és a kiegyezést

»a gyakorlatilag lehetővé tett, végrehajtó 48«-nak tüntette fel». Ám a marxista álláspont – vagyis ő maga – bírálja azokat a nézeteket is, amelyek teljesen negatívan értékelték a folyamatot. Például a Magyarország „félgyarmati” helyzetéről szóló tétel hamis, viszont az osztrák tőke beáramlása haszonnal járt, sőt még az alkotmányos rend is működött. Mindazonáltal téves álláspont idealizálni a Monarchia-beli viszonyokat, összességében a rendszer antidemokratikus volt, s „nem békét, de elnyomást hozott, s a viszályok mérgét árasztotta e táj népeire, egy majdani – a szocializmus szellemében megvalósuló – megbékélés letéteményeseire”.⁷⁴ A maga nemében Hanák ezen újságcikke bravúros teljesítmény, mindenestre menlevelet nyújtóan segítette a további Monarchia-kutatásokat. A Történettudományi Intézet egyik vitáján (1969. október 10.) közös referátumot terjesztett elő a Hanák–Lackó–Ránki (utóbbi akadémikus 1976-tól [r. tag 1982]) szerzőhármas. Ebben megállapítják, hogy finomodott a kiegyezést megítélő történelmi felfogás. Leszögeznek továbbá, hogy a kiegyezésből nem lehet levezetni a Monarchia túlélésének legfőbb segítő eszközét, sem az 1918-as forradalom elsődleges okát.

Hanák Péter kiegyezés-, illetve Monarchia-kutatásai a hetvenes években mélyültek el. Erről tanúskodik az 1975-ben megjelent *Magyarország a Monarchiában* című tanulmánykötete. Szempontunk szerint ennek a könyvnek a legérdekesebb tanulmánya (korábban a *Valóságban* napvilágot látott kétrészes írás), a *Historizálás és történetiség a kiegyezés vitájában*. Ebben a munkájában Hanák mind Szekfű, mind Németh László szerinte „historizáló” nézetét vetli. Azt mondja, hogy Szekfű – a *Három nemzedékben* – a historizálás mestermunkáját produkálta: mindenféle elemet összeválogatott, amelyek „a kapitalizmust és liberalizmust támadták, anélkül, hogy a kiegyezés művét magát érintették volna”. Az 1918-as felbomlás nem tekinthető a már a kiegyezés megkötésekor eleve elrendelt fejleménynek, miként 1848 bukásából sem következett automatikusan a kiegyezés elindította polgári átalakulás. Ezt a polgári átalakulást 1848 alapozta meg; 1867 viszont felgyorsította. Mindehhez hozzájárult a Kossuth Lajos képviselte emigrációs erő is. Nem indokolt tehát 1848 és 1867 merev szétválasztása és szembeállítás, de nem indokolt e két történelmi fejlemény közötti kontinuitás igazolása sem. A kiegyezés ugyanis „egy más irányú történelmi fejlődés társadalmi és politikai erőinek kedvezett”.⁷⁵ Az egyik késői összefoglalásában „európai térben és időben” vizsgálja 1867-et. Szekfű értékelését „velejjég politikai-ideológiai oknyomozás”-nak, továbbá megoldhatatlan önellentmondásnak tartja. Ilyeténképpen: „Tehát: a kiegyezés, az alapszerződés, amely vitathatatlanul a magyar liberalizmus szülője – és győzelme – volt, dicséretes, nemzetmentő cselekedet volt, de a belőle sarjadt rendszer, a liberalizmus a romlás fő okozója – ez a két állítás nyilvánvalóan *contradictio in adjecto*, vagyis olyan önellentmondás, amelyet történelmi bizonyítványokkal nem lehet kimagyarázni.” Nem tartja relevánsnak sem Németh László, sem Bibó István kritikáit. Bírálja Révai József nézeteit is. Szabad György – szerinte – túlságosan Kossuthra támaszkodott vitái során. Hanák költői kérdése: „ha az egész korabeli európai szituáció a nyugalmi egyensúly fenntartásán alapult, s ha a korszellem vagy a birodalmi vagy a nemzetállami koncepciókat sugallta, akkor miért és mennyiben volt az 1867. évi kiegyezés megalkotóival és híveivel együtt felelős a 20. század katasztrófáiért, a világháborúért, a felbomlásért?”⁷⁶

3. Szabad György úgyszintén a hatvanas évek elején tűnik fel a téma vitaszínpadán. 1960-ban, a történettudományi bizottság már idézett vitáján többek között azzal érvel – s ez marad az egyik fő argumentuma a továbbiakban is –, hogy a dualizmus gazdasági felívelése elsősorban 1848 alaptörvényeinek (például a jobbágyfelszabadításnak) köszönhető: már az abszolutizmus idején elindult a tőkés fejlődés. A magyar államiság részleges visszaszerzése nagyon korlátozott előrelépés, ráadásul „fő vonalában az abszolutizmust

védelfő gyakorlati tevékenységben konkretizálódott és kompromittálódott”.⁷⁷ A kiegyezés valóban kompromisszum volt, s valóban „realis”. De nem volt *sem* „szükségszerű”, *sem* „elkerülhetetlen”. A Molnár Erik szerkesztette „kétkötetes”-ben – a téma szerzőjeként – Kossuth Cassandra-levelét idézi mint hiábavaló figyelmeztetést. Szabad megismétli a kiegyezés jelentőségét csökkentő egyik döntő érvét, amely szerint az „nem terelte új utakra a hazai gazdasági–társadalmi fejlődést, csak előre lendítette azon a pályán, amelyre a jobbagyrendszert felszámoló, a tőkés viszonyokat uralkodóvá tevő forradalom ereje vitte [...]”⁷⁸ Nevezetes könyvében⁷⁹ Szabad ugyanígy képviseli álláspontját: a kiegyezés a gazdasági és társadalmi fejlődésből és a nemzeti önrendelkezési törekvésekből adódó problémák jó részét nem oldotta meg, hanem a mélybe szorította. *Nem jött létre Magyarországon a nemzeti önrendelkezés és a gazdasági fejlődés összhangja*. Magát a Habsburg birodalmat viszont tovább élte még hosszú ideig. Nagyon téved – figyelmeztet Szabad –, aki a végeredmény ismeretében „a történelmi szükségszerűséggel ütközőnek tekint minden más irányú tendenciát”. Az abszolutizmus körülményei között a tisztán látók nem tudták megakadályozni, hogy „végül is »illúzióvá« ne a korszerű váljék és »realitássá« az idejét múlt”. Az egyetemi tankönyvsorozat (Hanák Péter szerkesztette) vonatkozó kötetében Szabad szembeesíti Kossuth és Deák álláspontját, nem meglepő módon Kossuth igazát éreztetve.⁸⁰ A „tíz-kötetesben” újra Szabad György jut szóhoz a téma előadásában. Az állapotok tárgyilagos leírása mellett kifejti kétségeit: a kiegyező felek nem gondoskodtak a rendszer *korrekciós* lehetőségeiről, ez lehetetlenné tette, hogy Magyarország érdemben és saját érdekei szerint követhesse az *európai hatalmi helyzet* átalakulását, különös tekintettel a velünk együtt élő *nemzetiségekkel* való meggyezésre.⁸¹ Az akadémiai levelező tagsági székfoglalóján a polgári átalakulás kori Magyarország önálló államiságának kérdéseivel foglalkozik Szabad György. Hangsúlyozza, hogy a kiegyezéssel egy „új államjogi fikció” kerekedett felül, amely oda vezetett, hogy tényleges hatalmi eszközök hiányában a dualizmus végső válságában „csak mohó ellenfelekre talált, s hiába sikoltott magára maradvá igazságért”.⁸²

4. Kosáry Domokos már pályája kezdetén – a már érintett összefoglaló magyar történelmi munkájában – szembeesült a kiegyezés nagy történelmi kérdéseivel.⁸³ Nem csodálható, hogy ítéletei a kiegyezésről ez időben teljesen azonosak mesterének (és folyamatos támogatójának) álláspontjával; kijelenti, hogy a kiegyezés „nem volt más, mint az 1848 áprilisi törvények rendszere, kiegészítve olyan, a »közös ügyeket« szabályozó rendelkezésekkel, melyek megalkotására 1848 siető eseményei közt már nem kerülhetett sor.” Ez volt az egyetlen szóba jöhető jó döntés, a hátrányok ellenére is. Úgyzintén egyezik a megítélés a Szekfüével minden más lényeges kérdésben (kapitalizálódás, liberalizmus, a pártok rövidlátása, a társadalmi reformok elmaradása, a nemzetiségi kérdés megoldatlansága, a tömeges bevándorlás és a zsidókérdés összefüggései, a rövidlátó radikalizmus stb.). Kosáry könyve a módszer (komplexitás), a stílus és a színesség tekintetében is a Szekfüéhez hasonló. 1945-ben újra előadta nézetét,⁸⁴ aztán hosszú idő telt el újra színre lépéséig ebben az ügyben, míg az 1969-es (októberi) intézeti vitanapon ő is felszólt. Itt elmondja többek között, hogy rossz érv a kiegyezést bírálók részéről, hogy az meghosszabbította a Habsburg-monarchia életét, s hogy a mi országunk is hatalmasat bukott. Hiszen hol volt a biztosíték arra, hogy a *kiegyezés nélkül* „inkább és tovább fennmaradhatott volna?”⁸⁵ A nyolcvanas évek elején újra előtérbe hozza a kiegyezés problémakörét, hangsúlyozva, hogy a nemzetközi erőviszonyok mellett a magyar nemesi osztály belső erőviszonyai is közrejátszottak a döntésben. Azonban mindössze csak két szempont volt fontos a számukra: a közjogi viszonyok és az ország önállósága. Az összes többi gazdasági, társadalmi, nemzetiségi stb. nagy kérdéskör elhalványult, eljelentéktelenedett.

A lehetőségeink igen tágasak lettek, a kihasználtság foka – a továbbra is nemesi vezetés mellett – azonban alacsony és rossz volt.⁸⁶ Szekfű Gyula történetírói érdemeit is méltatva akadémiai székfoglalójában a legfontosabb kérdésnek ugyancsak azt tartja Kosáry, hogy a kiegyezéssel megvalósuló, *Mohács óta példátlan* nagy lehetőséggel nem tudott élni a magyar politikai elit; másfelől pedig – hangoztatja újra – értelmetlen dolog a kiegyezéstől a háborús összeomlásig húzódó ok-okozati vonalat húzni.⁸⁷ Ezt az állásfoglalását ismétli meg – olykor szó szerint – az 1990-ben kiadott *Újjászületés és polgárosodás 1711–1867* című „rendszerátváltó” reformkönyvében.⁸⁸

Kosáry idős korában is többször tért vissza ehhez a nagy, a legújabb kori magyar történelmet döntően alakító témához, de ezek a megszólalásai már nem tartalmaznak relevánsan új elemeket.⁸⁹

5. A „rendszerátváltás” körüli időkben *új fénytörésben*, új tételként az *európai integráció* nagy lehetőségére várva lehetett ismét rápillantani az 1867-es kiegyezés és a Monarchia igen bonyolult témáira. Ezen kívül nagy várakozás előzte meg a *belső politikai kiegyezés* lehetőségét, várható eredményét, valamint az új integrációval elérhető *közép-európai szemlélet*, gondolkodás és politikai gyakorlat eredményeit.⁹⁰ Számos új tanulmány született, majd az értékelések értékelései is elkezdődtek. Szekfű Gyula megítélésének értelmezései, ennek nyomán történetírói tekintélyének pozíciói viszont nem változtak lényegesen. Abból következően, hogy annak idején ő maga is erősen hangoztatta a kiegyezés aktusának óriási jelentősége és lehetőségei *mellett* a gyakorlati-politikai megvalósítás, végrehajtás erős hiányosságait. A modern magyar történetírói kar többsége – különböző arányokban persze – a viszonylag letisztult hazai és nemzetközi politikai viszonyok között Szabad György és iskolája kivételével a kiegyezés *végző soron pozitív* mérlegéről beszél.

Az ezredforduló környékén még nagyobb a történetírói rálátás és még jobbak a politikai feltételek egy efféle tudományos vita áttekintésére, értelmezésére és összefoglalására. Új hangot azonban csak a Szabad György iskoláját képviselő Csorba László üt meg. Azt írja, hogy a kiegyezés „központi, nagy alternatívája”, hogy ti. nagyhatalmi függésben élve, avagy a térségben egymással együttműködve élnek-e jobban a nemzetek, „a mai napig nem dőlt el véglegesen”.⁹¹ Máshol – Szabad György nyomán haladva – azt mondja, hogy a 19. század második felének prosperitása nem perdöntő érv, hiszen csak részben köszönhető a kiegyezésnek: a konjunktúrát 1848 alapozta meg, s már az önkényuralom korában elkezdődött.⁹²

A kiegyezés historiográfiai bemutatásai, forrásválogatásai, illusztrációi stb. úgyszintén az ezredforduló után szaporodtak meg⁹³, s nagyrészt (a Deák Ferenc bicentenárium sürgetésének is köszönhetően, bár arról lekésvé) a „Nemzet és emlékezet” sorozatban napvilágot látott óriás kötetben szerkesztődtek össze.⁹⁴ A számos kitűnő írás⁹⁵ közül historiográfiai összefoglalásként kiemelkedik Gyáni Gábor tanulmánya: *A Habsburg-múlt emlékezeti kánonjai*.⁹⁶ Itt többek szembeesít Szekfű liberalizmuskritikáját Gratz Gusztáv liberalizmus utáni nosztalgijával, felvillantja Németh László és Bibó István Szekfű-bírálatait, szól a Révai-féle nemzeti kommunista vonulatról, Hanák Péter és a gazdaságtörténészek színre lépéséről, Szabad Györgynek Bibó nyomán kialakított nézeteiről, Szűcs Jenő közép-Európa koncepciójának korabeli (de mint aktualitás már megkopott) jelentőségéről. (Nem szól viszont Kosáry Domokos ide vonatkozó munkásságáról.) A tanulmány szerzője mindvégig *történetírói kánonokról* beszél, s nem látja még „milyen új értékelési szempontok fogják megszabni e múlt jövőben esedékes szemléletmódját”.⁹⁷

A Romsics Ignác főszerkesztésével megjelent két összefoglaló nagy munka, a már említett akadémiai kiadói kézikönyv (2007, fejezetszerző Katus László), s a szintén ismert

„huszonnegykötetes” Kossuth Kiadó-féle sorozat 16. kötete (2009, Kozári Monika munkája) feltűnően tartózkodik a kiegyezés különböző típusú minősítésétől, ellenben ragaszkodnak a szakszerű leíráshoz, a szakmai pontossághoz és hitelességhez.⁹⁸

Nem maradt ki az összefoglalók sorából Szekfü Gyula a témával kapcsolatos állásfoglalásainak elemzése sem. Ifj. Bertényi Iván alapos historiográfiai tanulmányban vette elő újra a jelentőségéből mit sem veszített (hiszen *napi aktuális* kérdéssé vált az utóbbi évtizedek magyar politikai és társadalmi életében) történelmi témát. Arra a következtetésre jut, hogy a kiegyezést az ország számára valamennyi megnyilatkozásában *hasznos* történelmi fejleménynek tekintő Szekfü ezzel a hangsúlyával is – mint valamennyi megnyilatkozásával – „a reális politika felé kívánta terelni nemzetét”.⁹⁹

Gerő András általános érvényűen fogalmaz egyik előadásában¹⁰⁰ a kiegyezésről: „A történettudományban [...] egyesek jó, mások rossz kompromisszumnak tartják a kiegyezést. Az eltérő ítéletek mögött nem mindig tudatosul, hogy a politika természetes létformája a kompromisszum – ha csak nem akarunk permanens forradalomban élni.”

6. Az erőteljes Bibó-kultusz, valamint a nyers vagy finomabb Bibó-opponálás egyaránt végigkísérhető a nyolcvanas évektől egészen a születési centenáriumig (2011).¹⁰¹ Nem meglepő, hiszen rendkívüli idők rendkívüli *értelmisségi jelensége* volt ő, s elsősorban mint *morális indíttatású* ideológiai-politikai kérdéseket vizsgáló gondolkodóról ítélt róla az utókor.¹⁰² Az az utókor, amelynek értelmisége a liberalizmus *különféle válfajaiban* és a demokráciában látta a kiutat a „rendszerátalakozás” előtt (és részben utána is). Bibó munkásságában is ezeket az értékeket kereste elsősorban. Viszonyítási pontokként rendre beúsztak a Németh László-inspirációk, valamint a Szekfü Gyula-ellenesség is. Az előbbi általában elutasító recepciós hangulat övezte, az utóbbit nem feltétlenül. Bibó nem volt szaktörténész, a történelem hatalmas példatár volt a számára. A kiegyezés is. Láthattuk, *minden ízében hazugságra épült, reménytelen* és esélytelen képződménynek tartotta, s Szekfűt is mélyen elítélte (később már megvetette). A *Bibó-émlékkönyv*beli kitűnő tanulmányában Kovács András vetette föl léletszerűen a kiegyezés történelmi és „jelenpolitikai” összefüggéseit, azt például, hogy már a hatvanas évek végi *gazdasági* növekedés lehetőségei és szempontjai *hátterbe szorították a nemzeti, a szociális és a morális* szempontokat. A hazai politikában is, meg a kiegyezésről való disputákban is.¹⁰³ Ezek a szempontok a Bibóról szóló kritikákban is nyomot hagytak.

Szabad György – a nemzeti liberális oldalról – egy szegedi konferencia zárszavában viszont megerősíti, hogy Bibó azt a „*lényeglátót*” kereste, aki „az általa felismert, sőt nagyon is elismert *nemzeti és demokratikus* értékek érvényesítésére törekszik”, *mégpedig realista*, azaz pragmatista módon.¹⁰⁴ Gergely András finoman disztingváló szakmai elemzésében arra mutat rá, hogy a nagyrészt jogos bibói kiegyezés kritika bizonyos pontjain differenciálatlan: például nem méltányolja a rendszerben ténylegesen jelen volt liberális elemeket, másrészt túlságosan merev struktúráként írja le a dualizmust.¹⁰⁵

A Dénes Iván Zoltán által alapított és irányított Bibó István Szellemi Műhely törekvéseit tükröző Bibó-kultusszal és recepcióval *szemben* – korántsem oly szervezetten és összehangoltan – (az előbbivel párhuzamosan) megjelentek a „Bibó-mítosszal” szembe forduló és Bibó egyes nagy esszéit, valamint a kommunistákat 1945 után túlzóan jóhiszeműen megítélő álláspontját bíráló hangok és személyiségek. Németh G. Béla irodalomtörténész akadémikus (1982, r. tag 1990) például Bibónak az 1947-ben megjelent *Válság után – választás előtt* című politikai esszejét „fatálisan téves és naiv helyzetértékelésű és megítélésű cikknek” nevezi, bírálja a Németh László-i szellemi indíttatást, valamint kiegyezés kritikáját, megállapítva, hogy Bibó „*nem a tények pragmatikus embere*”.¹⁰⁶

A szaktörténészek körében különösen elterjedt a Bibó-bírálat. Hanák Péter konzekvensen védi a kiegyezést, szemben Bibó állításával: ez nem volt hazugságra épülő rendszer,

hanem józan kompromisszum. Másfelől Bibó – nevezetes esszéjében – nem valóságos társadalomtörténeti okokkal magyarázza a „torzulást”, hanem „a politikai köztudat és közérzület szubjektív mozzanataival akarja e tudat és lelkiület eltorzulását magyarázni”: hiányzik a „történelmi mozgás” bemutatása. (Magyarán: nem szaktörténészként vizsgálódott.)¹⁰⁷ Tökéczki László – *Az európai kis államok nyomorúságával kapcsolatban* – úgy színtén éles kritikát fogalmaz meg a látható Bibó-kanonizációról, továbbá elutasítja Bibó „idealizált demokrácia” felfogását, „elit-ideológiai” alapvetését, „szekularizált valláspótlását”, „sematizáló történelemszemléletét”.¹⁰⁸ Bibó 1945 utáni illúzióiról – különösen a kommunistákkal kapcsolatban – fogalmaz meg negatív véleményt Ungváry Krisztián¹⁰⁹, s egy harmadik történész, Gerő András újra visszatér Bibó kiegyezés kritikájának – éles – bírálatához.¹¹⁰ Azt mondja, hogy a „fordított kiválasztás” tézise „aránytévesztett szűk látókörű történeti értelmezés”, mivel Bibó a dualizmus egész vezető garnitúráját ahistorikus módon minősíti hamis realistának, s a másik oldalon a kívül rekedteket, a túlfeszült lényeglátókat különccé vagy „ádáz prófétává” emeli. Gerő itteni befejező mondata: „minden tisztelet Bibónak, a demokratának, és minden kritika Bibónak, az amatőr történésznek”. Hasonló nyomvonalon halad egy nyilvános beszélgetésen Kosáry Domokos. Mint rokonszenves, nagy tudású, igen értékes emberről beszél Bibóról, viszont hozzát teszi: „De értsük meg, én történész vagyok. A szakmám az, hogy megállapítsa[m], hogy mi volt, mi történt. Bibó viszont politikus volt, tehát az ő számára az egész múlt, a XIX. század, s [a] kiegyezés olyan elemekből állt, amelyeket a jelen politika érdekében így vagy úgy lehet hasznosítani.”¹¹¹ A centenáriumi évében jelent meg Láncki András esszéje, amelyben kemény kritikával utasítja el Bibó István „mitoszát”.¹¹²

Összegezésképpen megállapíthatjuk, hogy a kiegyezésről gondolkodó Szekfű Gyula, valamint vele szemben Németh László, majd Bibó István recepciótörténeti képe, képei egymáshoz viszonyítva több kombinációban léteztek, léteznek. Leginkább Gergely András filológiaiilag is kiváló elemzései voltak azok, amelyek mindhárom főszereplő álláspontjában találtak érvényes, illetve problematikus elemeket, s Hanák Péter volt a leginkább elutasító, mondhatni intoleráns: nemcsak Szekfűt utasította el határozottan, de a másik két gondolkodóval szemben is fellépett. Dénes Iván Zoltán szereposztása – korábban láhattuk – sajátos: Szekfű a „hamis realista”, Németh az „ádáz próféta”, Bibó viszont – szinte sebezhetetlenül – a „lényeglátó realista”. Kosárynak Szekfűt követő vonalát jól ismerjük, s láthattuk, Bibót tulajdonképpen becsülte, de szaktörténeti kérdésekben nem vette komolyan. (Németh László mint szépíró elismerte, ám történelmi megnyilatkozásait indulatosan és mélyen alulértékelté.)¹¹³

Létezett viszont – az emigrációban – olyan felfogás is, amely *mindhárom* szóban forgó szellemi kiválóság munkásságában elsősorban *a nemzet számára hasznos* erők működését figyelte, s tartotta igen nagyra. A legendás Szabó Zoltánról van szó, aki mind Szekfű, mind Németh, mind Bibó életművének fő vonalait, gondolatait, szellemi értékeit a virtuális *nemzeti értéktárban* helyezte el.¹¹⁴

(*Újra a szellemtörténetről*) Utolsó recepciótörténeti dossziénkat a különösen a harmincas évek elején pezsgő szakmai vita megcsendesült (és alaposan lerövidült), mindazonáltal Szekfű hitelességét, értékeit alighanem újra megemelő kései változatának bemutatásával hajtjuk be.

A háború utáni évtizedekben a marxista ideológia teljes erővel ostromozta ezt az európai jelentőségű és a magyar kultúra történetében is fontos szerepet játszó gondolkodói, magatartásbeli és metodikai szellemi irányzatot. Még a hetvenes évek politikai–ideológia légköre sem méltányolta – még részlegesen sem – az általa oly sokszor ledorongolt, elma-

rasztalt, mert veszedelmesnek tartott „idealista”, sőt torz, „retrográd”, kártékony szellemi irányzatot és alkotói módszert. (Szekfű Gyula megítélésének története során erre számos példát vonultattunk fel.) Sándor Pál marxista magyar filozófiatörténete például a szokásos fellengzős, leegyszerűsítő és lekezelő frázisokkal szól Szekfű munkásságáról, aláhúzva benne a szellemtörténeti attitűdből következő ideológiai tévelygéseket és vétségeket.¹¹⁵ Ugyanez vonatkozott a párhuzamos irodalomtörténeti jelenségekre.¹¹⁶ Szerb Antalról szóló monográfiájában még az oly kiváló Poszler György is éles elmarasztalással írt erről a filozófia irányzatról. Könyvében Szekfűt *rendkívül káros* szellemi jelenségnek tekinti, aki megkérdőjelezte nemcsak a magyar *liberalizmus* vívmányait, de a „konzervatív nacionalizmus” jegyében elítélt „minden haladó tendenciát”. Hosszasan taglalja a szellemtörténet irracionalista, idealista, „életfilozófiai” indíttatását és elemeit, a „korszellem” fogalmát (melynek segítségével Szekfű például megteremtette a magyar barokk sajátos képét, mítoszát), továbbá történetírásának fő irányait és tartalmait, melyek mind egyfelé: „retrográd” irányba mutatnak. (Poszler viszont arra is utal ugyanitt, hogy Szekfű európai tájékozódása inspirálta a korabeli irodalomtörténet-írást.¹¹⁷)

Évtizedek elteltével – már jóval a „rendszerváltozás” után – került sor a szellemtörténet *újszerű* megközelítésére, valódi gyökereinek, lényegének, értékeinek föltárására. Láncki András az egyik fontos tanulmányában¹¹⁸ rámutat arra, hogy a szellemtudomány (szellemtörténet) „nem pusztán tudományos–módszertani törekvés volt, hanem egy mélységes erkölcsi meggyőződésen alapuló világnézet is”. Módszertanában egyesíti a pozitívizmus minden előnyét, de több is annál. Szekfű „*a külső és a belső*” egymásra hatását, szembenállását figyelte saját munkássága során, például a klasszikusan tiszta szellemtörténeti tanulmányában, az 1922-ben írt *A magyar bortermelő lelki alkata* című munkájában. Ő maga írja, hogy itteni célja: „bemutatni azon hatást, melyet lelki tényezők, faji öröklött sajátságok gyakorolnak a gazdasági életre”. Láncki hozzáfűzi, hogy ebből a „belső”–„külső” szembeállításból, ebből a magyarázó elvből „nőtt ki a *Három nemzedék* vagy a *Mi a magyar?* című kötet ötlete és tartalmi mondanivalója”. A *lelki, szellemi tényezők meghatározó szerepe* végigvonul Szekfű történetírói munkásságának egészén. Láncki esszéje végén sajnálkozva állapítja meg: „A szellemtudományi irányzat háború utáni tudatos feledésre ítéltése talán a legnagyobb vesztesége a 20. századi magyar tudománynak, ami a látótér és az erkölcsi gondolkodás beszűküléséhez, következésképpen cselekvési alternatívák elvesztéséhez vezetett.”

A „bortermelő lelki alkata” tartalmú téma népszerű maradt. Hatos Pál tanulságos párhuzamokat mutat be Szekfű ezen esszéje, valamint az európai „bor központú” gondolkodás irányai között.¹¹⁹ Kevéssel később Szekfű említett, nevezetes munkája önálló könyvként újra megjelent¹²⁰, majd „nemzetkarakterológiai” összefüggésben újabb szaktanulmány foglalkozott a művel.¹²¹ Csiki Tamás ugyanekkor nagy ívű elemzése egyik részében Szekfű és a szellemtörténeti iskola szerepéről szól a magyar történetírás megújításában.¹²²

Egyik vitáirátában Erős Vilmos kitér a *szellemtörténeti iskolák* európai jelentőségére, ide sorolva Szekfű történetírását is. Ennek az irányzatnak a nagy érdeme – emlékeztet Erős –, hogy „az alapvetően politikai és politikai eseménytörténet centrikus 19. századi (nálunk dualizmuskori) történetíráshoz képest egyfajta historiográfiai forradalmat jelentett a maga lényegesen elemzőbb, a szintetikus történetírást megvalósítani kívánó szempontjaival [...] Ebben a tekintetben – teszi hozzá ironikusan a szerző –, még az is kiderülhet, hogy Szekfű európai jelenség [...]”.¹²³ Erős módszeres historiográfiai kutatásai során (láthatóan szintézisalkotó folyamat részeként) több helyen, többször foglalkozott ezzel a nagy témával¹²⁴, beleértve Szekfű Gyula történetírói munkásságát is. A korábban már említett (vö. az előző fejezetet) *Szekfű historiográfiai koncepciója* című világos

vonalvezetésű és átlátható tanulmányában¹²⁵ Erős a szakmai összefoglalást emeli ki: „a szellemtörténetnek (s így a magyarnak is) általában igen pozitív helye és szerepe van”. S Szekfű életművében igazából *nem* a magyar jellem (így a nemzetkarakterológia) kérdése, *nem* a magyar bortermelő lelki alkata, *s nem* a nemzeti bűnök emlegetése a súlyponti, a valódi kérdés (egyben a válasz is), *hanem fő történeti műve*, a *Magyar történet* kötetének „szellemtörténeti” korszakolása, s azon belül a komplex, az addig *ily módon nem létező*, a teljességre törekvő történetírói teljesítmény példátlan gazdagsága.

Záró mondatként hozzáfűzhetjük: alighanem mindmáig leginkább e miatt a szakmai teljesítménye miatt tarthatjuk, tartjuk számon Szekfű Gyulát a 20. század legjelentősebb magyar szellemei között.

JEGYZETEK

- 1 Jelen írás részlet egy készülő könyvből. A fejezetekre való utalások e könyv fejezeteire vonatkoznak.
- 2 Kosáry Domokos – sok tekintetben mindvégig Szekfű követője – a háborús években, 1941-ben, 43-ban (s 1945-ben még inkább) pozitív és könnyen átlátható képet rajzolt Bocskairól és Bethlenről. Míg Nyugat fenntartotta az állami és területi egység gondolatát – mondja –, a két kiváló fejedelem a magyarság végső romlását akadályozta meg azzal, hogy – ha csak csorbult formában is – átvette a magyar önálló politikát. (Vö. Kosáry: *Magyarország története*. Bp., 1943. Országos Közoktatási Tanács. Elsősorban: 110–115.) Ezt a hangot erősíti fel Kosáry – a Habsburgokat „német imperializmus”-nak nevezve – az 1945-ben napvilágot látott tankönyvében. (Uő: *Magyarország története az őskortól a szatmári békéig. A gimnáziumok VII., a líceumok és gazdasági iskolák III. osztálya számára*. Bp., 1945. Szikra. Elsősorban: 117–124. Egy másik Szekfű-tanítvány, Benda Kálmán 1942-ben – lásd lejjebb – kifejezetten „kurucos” szemszögből értékelte ugyanezt a nyugtalanító kérdést.
- 3 Rákosi Mátyás: *A magyar honvéd „hősiessége”*. In uő: *A magyar jövőért*. 3. kiad. Bp., 1947. Szikra. 51–52.
- 4 Mőd Aladár: i. m. 7., átdolg., bőv., kiad. Bp., 1954. Szikra. 4.
- 5 Csak két példa rövid idézetekben. 1. „Bocskay István [...] vállalta az összes nemzeti erők tömörítését és vezetését a magyar nép életének a megmentésére.” (Wittman Tibor: *Történelmünk haladó hagyományai 1604–1918*. Bp., 1951. Közoktatásügyi Kiadó. 6–7. Kiemelés az eredeti szövegben.) 2. „Az erdélyi fejedelmek vezette nemzeti függetlenségi küzdelmek sikereiket nem kis részben a Habsburg elnyomás ellen védekező parasztság támogatásának köszönhették.” (In *A magyar nép története. Rövid áttekintés*. 2., jav. kiad. Szerk. Márkus László. Bp., 1953. Művelt Nép. 150.)
- 6 Klaniczay Tibor: *Zrínyi Miklós*. Bp., 1954. Akadémiai.
- 7 Benda Kálmán: *Bocskai István. 1557–1606*. Bp., 1942. Franklin. A könyvet fél évszázad után 1993-ban újra kiadta az Osiris. Benda itt (a záró fejezetben) kommentálja az első kiadás körülményeit. Szekfű szerint – írja – ő (már a doktori értekezésében is) túlértékeli Erdély és Bocskai történelmi jelentőségét, ugyanis a magyar történelmi jövő alakulását nem Erdély – ez csak epizód volt –, hanem a királyság hordozta. Benda válasza: a történelem Bocskait igazolta, hiszen Erdély mentette át a magyarság nyelvét és kultúráját. A Szekfű-afférről, illetve a *Bocskai István függetlenségi harca* című művével (1952 és 1955) kapcsolatos ideológiai és politikai nehézségeiről ld. még az 1986-ban készült beszélgetését Glatz Ferencsel. (In *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*. Szerk. Glatz Ferenc. Bp., 1993. MTA Tört. tud. Int. 397–413.) Lásd még Benda Kálmán: *Bocskai István 1557–1606*. [1982] = *Rubicon*, 1999/7. 30–33.
- 8 Benda Kálmán: *Bocskai István függetlenségi harca*. Bp., 1952. 18., 92.
- 9 *Magyarország története. Egyetemi tankönyv*. II. köt. Szerk. H. Balázs Éva, Makkai László. Bp., 1962. 152. Radikálisan régies véleményyt fogalmaz meg a hadtörténet Nagy László: a Bocskai-szabadságharcban „létrejött a nemzeti összefogás a fennálló osztályellentétek dacára, és tömöríteni tudta az ország lakosságát az idegen elnyomók elleni szabadságharc”. (Uő: *A Bocskai-szabadságharc katonai története*. Bp., 1961. Akadémiai. 379.) Nagy később revidálta ezt az álláspontját (Vö. uő: *A magyarországi Habsburg-uralom a török hódoltság idején. = Hadtörténeti Közlemények*, 1992/2. 3–29.), sőt Szekfű *A száműzött Rákóczi*-ját igen reális munkának nevezi. (I. h. 24–25.) A hetvenes évek végén a szintén Szekfű-monográfiát, a *Bethlen Gábort* a „mindmáig a legteljesebb, a történeti valóság-

- got leginkább megközelítő Bethlen-életrajz"-ként tárgyalja. Vö. *Bethlen Gábor a magyar történelemben*. In *Bethlen Gábor állama és kora. Bethlen-bibliográfia 1613–1980*. Szerk. Kovács Kálmán. [Bp.] (1980) ELTE Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszéke. 3–18. Idézet: 7. Egy másik helyen Nagy arról szól, hogy „Szekfi elévülhetetlen érdeme, hogy Bethlen alakját, történelmi szerepét a hungarocentrizmus és a provincializmus korlátai közül kiemelve vizsgálta és értékelte.” (Uő: *Erdélyi boszorkányperek*. Bp., 1988. Kossuth. 226.) Tanulmány-összeállítással emlékezett a 400 éve született nagy fejedelemre a *Századok* folyóirat. (*Bethlen Gábor és kora*. 1981/4. 659–753.)
- 10 *Magyarország története. Egyetemi tankönyv. II. köt.* 163.
- 11 Uo. 190.
- 12 *Magyarország története*. I. köt. Főszerk. Molnár Erik. Bp., 1964. Gondolat. 230., 246.
- 13 Makkai László: *A kései feudalizmus korának története a magyar történelem egyetemi tankönyvében és „rövid összefoglalásá”-ban*. = *Történelmi Szemle*, 1968/1–2. 125–132. Idézet: 132.
- 14 Kosáry Domokos: *Magyarország és Kelet-Európa a 16–17. század nemzetközi politikájában*. = *Valóság*, 1973/9. 23–34. Kötetben uő: *A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról*. Bp., 1987. Magvető. 20–62. Idézet: 40.
- 15 Uő: *Realitások és mitológiák. Néhány megjegyzés a történelem és nemzeti tudat kérdéséhez*. = *Valóság*, 1982/12. 26.
- 16 Szakály Ferenc: *A mohácsi csata*. Bp., 1981. Akadémiai.
- 17 Péter Katalin: *Bethlen Gábor magyar királysága, az országegyesítés és a porta*. = *Századok*, 1983/5. 1028–1060.
- 18 Vö. Illik Péter: *A Molnár Erik-vita kora újkortörténeti vonatkozásai*. In uő: *Történeszek, viták a 16–17. századi magyar történelemről*. [Bp.] 2011. L'Harmattan. 17–27.
- 19 Makkai László: *A Bocskai-felkelés*. In *Magyarország története 1526–1866*. I. köt. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp., 1985. Akadémiai. 761. Vö. még Illik Péter: i. m. 67–89.
- 20 Ld. in *Magyarország története 1526–1686*. I. köt. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. 709–773. és 777–929. Ld. még Illik Péter: *Történeszek, viták...* 91–119.
- 21 Engel Pál: *Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig*. Szakály Ferenc: *Virágkor és hanyatlás 1440–1711*. Kosáry Domokos: *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867*. (A sorozatot a Háttér Lap- és Könyvkiadó jelentette meg.)
- 22 Romsics Ignác szerint: e három kötettel „a 67-es »labanc« történetírás olyan 20. század végi, modern és »európai« változata született meg, amely az 1945 után rögzült, s nyomaiban a Kádár-korszakban is továbbélő függetlenségi, »kuruc« gyökerű nemzeti kommunista történetiszemlélet minden fontos tézisére cáfolni igyekezett.” Uő: *Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Bp., 2011. Osiris. 480.
- 23 Szakály: *Virágkor és hanyatlás...* 13.
- 24 Uő: *1664–1683. Két elvesztegetett évtized*. = *Rubicon*, 2000/5. 17–21.
- 25 Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Bp., 2010. História – MTA TTI. 15.
- 26 Uő: *Szabadságharc volt-e Bocskai István mozgalma?* = *História*, 2008/1. 7–10. Kiemelés az eredeti szövegben. Pálffy e cikkét éles polémia követte: Óze Sándor – politikai-ideológiai szempontokat sem mellőzve – szállt szembe Pálffyval. A többlépcsős vitát ld *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio philosophica. Tomus XIII. Fasciculus 2*. Miskolc, 2008. 205–242. Lásd továbbá Pálffy Géza: *Győztes szabadságharc vagy egy sokféle sikert hozó felkelés? A magyar királyi rendek és Bocskai István mozgalma (1604–1608)*. Bp., 2009. Magyar Történelmi Társulat.
- 27 Uő: *Magyarország két világbíródalom határán. (1526–1711)*. In *Magyarország története*. Főszerk. Romsics Ignác. Bp., 2007. Akadémiai. 307–476.
- 28 Uő: *A szakítások és kiegyezések évszázada: a Magyar Királyság 17. századi története új megvilágításban*. = *Történelmi Szemle*, 2015/1. 51–65. Vö. még uő: *A hosszú 17. század új megvilágításban – a kiegyezések és kompromisszumok évszázada?* In *Kompromisszumok a közép-európai politikai kultúrában*. Szerk. Gerő András. Bp., 2014. Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány – Habsburg Történeti Intézet. 11–19.
- 29 Pálffy: *A szakítások és...* 55.
- 30 I. h. 64. Vö. még Pálffy Géza: *Romlás és megújulás. 1606–1703. Magyarország története*. 10. köt. Főszerk. Romsics Ignác. Bp., 2009. Kossuth.
- 31 Közös munkájuk, a *II. Rákóczi Ferenc 1955-ben* jelent meg (Művelt Nép), ám – bővítésekkel és korrekciókkal – fontosnak tartották kiadni 1976-ban (Gondolat) és 2004-ben (uo.) is. Ezen túl mind Köpeczi, mind R. Várkonyi külön-külön is írtak monográfiát II. Rákóczi Ferencről.
- 32 Köpeczi – R. Várkonyi: i. m. (1955) 323.
- 33 *Magyarország története*. Szerk. Molnár Erik. Bp., 1964. I. köt. 316.
- 34 R. Várkonyi Ágnes: *Rákóczi szabadságharc történelmi fejlődésünkben és a szatmári béke értékelése*. In *A Rákóczi-szabadságharc vitás kérdései. Tudományos emlékülés. 1976. január 29–30. Vaja – Nyiregyháza, 1976*. TIT Szabolcs-Szatmári Szervezete – Szabolcs-Szatmári Megyei Múzeumok Igazgatósága. 25–41. Idézet: 40. R. Várkonyi – következetesen – elsődleges fejlődési tényezőt lát az állami önállóságban, melynek meg-

- léte esetén az ország teherbíróbban léphetett volna a polgári fejlődés útjára. (Vö. uő: *Társadalmi fejlődés és állami önállóság. Habsburg-abszolútizmus és független Magyarország.* = *Századok*, 1976/6. 1018–1051. Ugyanebben a számában – 1009–1017 – közli a folyóirat Kőpeczi Béla tanulmányát: *A Rákóczi-szabadságharc és Európa.*)
- 35 R. Várkonyi Ágnes: *Magyarország az új kihívások korában. (1648–1711).* = *Valóság*, 1998/6. 55–61. A Kőpeczi Béla főszerkesztésével készült *Erdély története három kötetben* (1986, Akadémiai, szerk. Makkai László, Szász Zoltán) – Szekfűvel szemben – ugyancsak a Rákóczi szorgalmazta nemzetközi szerződéseknél mint az önálló fejedelemség garanciájának fontosságát húzza alá. Szekfű – e garanciatörékvéseket figyelmen kívül hagyva – többször is a fejedelemség ideájának kergetésében marasztalta el Rákóczit. (Vö. i. m. II. köt. 1165.)
- 36 Vö. Kosáry Domokos: *Magyarország a 16–17. századi nemzetközi politikában.* In uő: *A történelem veszedelmei.* 53.
- 37 Kőpeczi Béla: *A bujdosó Rákóczi.* Bp., 1991. Akadémiai. Elsősorban: 14–17. Ld. még uő: *A bujdosó Rákóczi.* = *Rubicon*, 1992/1. 4–5.
- 38 Dénes Iván Zoltán: *Megkettőzött „európai mintakövetés” és „nemzeti öncélúság”. Szekfű Gyula Rákóczi-képe és magyar liberalizmusábrázolása.* = *Világosság*, 2002/7. 168–178. Uő: *Szekfű Gyula Rákóczi-képe.* = *Rubicon*, 2004/1. 56–63. Uő: *Szabadság – közönség. Programok és értelmezések.* Bp., 2008. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely. Elsősorban: 96–101. Ez utóbbi munkájában arról ír, hogy Szekfű kísérleteket tesz „a magyar közönségi skizofrenia konzervatív realista feloldására”. Ez azonban „maga is illúzió, az egyszer s mindenkorra adottnak tekintett erőviszonyok »realpolitikai« dogmáján, a »realitás« illúzióján, az »európai mintakövetés« Habsburg Birodalomra szűkített változatán és a nemzetközi nagyhatalmi adottságok kimerevítésének legendáján nyugodott.” (101.) Kiemelés az eredeti szövegben.
- 39 Uő: *Megkettőzött... 169.*
- 40 Pálffy Géza: *Magyarország két világbirodalom határán (1526–1711)* In *Magyarország története.* 480.
- 41 I. m. 486.
- 42 R. Várkonyi Ágnes: *Az Erdélyi Fejedelemségről Angyal Dávid és Szekfű Gyula levelezése alapján.* In *Emlékkönyv Benkő Samu születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Kolozsvár, 2008. Erdélyi Múzeum-Egyesület. 323–341.
- 43 R. Várkonyi Ágnes: *Végig nem vitt viták. A szatmári béke a történetírásban.* = *Századok*, 2012/ 4. 763–797.
- 44 Uő: *Az Erdélyi Fejedelemségről... 330–332.*
- 45 Uő: *Végig nem vitt... 782., 786–788.*
- 46 Kitűnő, forrásértékű tanulmányt (és bibliográfiai összeállítást) adott közre a magyar barokkról mint komplex jelenségről Erdősi Péter, amely munkában összeköti és értelmezi a témakör különös jelentőségéről szóló, igen eltérő időpontokban keletkezett, tartalmaiban is különböző, de durván két pólus körül csoportosítható szakmai álláspontokat. Ld. Erdősi Péter: *Barokk és neobarokk. Két fogalom kölcsönhatása Magyarországon.* = *Korall*, 2006. 23. sz. 155–186. Bibl. 183–186. Szekfűre vonatkozóan jól használható a korábban már hivatkozott angol nyelvű Várdy Béla munka ide vágó része is. (Steven Bela Vardy: *Modern Hungarian Historiography.* New York, 1976. Columbia University Press. Elsősorban: 85–87.)
- 47 Csapódi Csaba: *A magyar barokk.* Bp., 1942. Magyar Szemle Társaság. Idézetek: 19., 60. Bibl. 74–76. Lásd még Ember Győző (szintén Szekfű-tanítvány): *A barokk rendi társadalom.* In *Magyar művelődéstörténet.* IV. köt. Szerk. Domanovszky Sándor. Bp., [1941] Magyar Történelmi Társulat. 134–165.
- 48 Wellmann Imre: *Barokk és felvilágosodás.* I. m. 5–107. Idézet: 7.
- 49 Klaniczay Tibor: *A barokk kutatás Magyarországon.* In uő: *Pallas magyar ivadéka.* Bp., 1985. Szépirodalmi. 270–278.
- 50 Kosáry Domokos: *A művelődés késő barokk változatai.* In *Magyarország története 1686–1790.* 4/1. Főszerk. Ember Győző, Heckenast Gusztáv. Bp., 1989. Akadémiai. 763–824. Idézet: 765.
- 51 Uő: *Magyarország története.* Bp., 1943. 139. Kiemelés az eredeti szövegben.
- 52 Uő: *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. II. köt. 1711–1825.* Bp., 1954. Művelt Nép. 27. Kosáry ezen összeállítás első része a „Magyarország gyarmatosítása” témáját és szakirodalmát tárgyalja az alábbi fejezetcímek alatt: „A gyarmati rendszer alapvetése”. „Magyarország gyarmatosítása”. „Kísérlet Magyarország beolvadására”. Azaz a marxista tartalmi megjelölést használva tájékoztat. Az összekötő szövegekben szemléletesen, elválasztva egymástól mutatja be a marxista és a polgári felfogásokat, időnként éreztetve az előbbi fölényét az utóbbival szemben.
- 53 I. m. 28. Kosáry itteni hivatkozásai: Rákosi, Révai, Andics, Molnár, Mód, Pach.
- 54 Vö. i. m. 159.
- 55 Vö. i. m. 245.
- 56 Ezzel kapcsolatban ld. Tarnai Andor korábban már bemutatott tanulmányát: *Szekfű és a „nemzetietlen kor” irodalomtörténete.* = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1960/ 2. 189–198.
- 57 Eckhart Ferenc: *A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában.* Bp., 1922. Budavári Tudományos Társaság. A kitűnő szerző jóval később, 1958-ban megjelentetett kötetében – időben is – folytatja a bécsi udvar Magyarországgal szembeni gyarmatosító politikája teóriájának kifejtését. (Vö. uő: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780–1815.* Bp., 1958. Akadémiai.) Benda Kálmán össze-

- foglaló tanulmánya (*Mária Terézia királynő a magyar történetírásban.* = *Történelmi Szemle*, 1981/3. 485–492.) viszont elveti Eckhart vonatkozó könyvének főbb állításait, nyomatékositva, hogy Szekfű új koncepciót hozott a korszak és a királynő megítélésében.
- 58 Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Bp., 1980. Akadémiai. 34–37. Kosárynak ezek az érvelései és hivatkozásai már korábban is napvilágot láttak. Vö. *Magyarország a XVIII. században. Növekedés vagy hanyatlás?* = *Valóság*, 1975/1. 13–22.
- 59 Uő: *Ujjáépítés és polgárosodás 1711–1867.* Bp., 1990. Háttér. 30–31. Kiemelés az eredeti szövegben.
- 60 I. m. 81.
- 61 Katus László: *Magyarország a Habsburg Monarchiában (1711–1918)* In *Magyarország története.* 2007. 538.
- 62 Bp., 2009. Kossuth.
- 63 Diószegi István: *Elméleti és módszertani problémák a Habsburg-monarchia történetének kutatásában.* [1971] In uő: *A magyar külpolitika útjai. Tanulmányok.* Bp., 1984. Gondolat. 375–390.
- 64 Vö. pl. Ránki György: *Az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági fejlődésének néhány kérdéséhez.* = *Valóság*, 1968/5. 28–37. uő: *A Monarchia gazdasági fejlődésének kérdései.* = *Világosság*, 1974/6. 333–341. Berend T. Iván – Ránki György: *A magyar gazdaság 100 éve.* Bp., 1972. Kossuth – Közgazd. és Jogi. Katus László – Vörös Antal: *Magyarország gazdasági fejlődése. (1890–1914).* In *Magyarország története 1890–1918.* I. köt. Főszerk. Hanák Péter. Szerk. Mucsi Ferenc. Bp., 1978. 263–401.
- 65 Vö. Révai József: *1848 – 1867 és Magyarország nemzeti jövője.* [1937] In uő: *Válogatott történelmi írások.* Vál. jegyz. Majláth Augustza. I. köt. Bp., 1966. MTA Irod. tud. Int. 271–280. Ide vonatkozóan Révaitól ld. továbbá: *Kossuth Lajos.* [1944] 2. kiad. Bp., 1945. Szikra. 9–45. Uő: *Száz esztendő – három év távlatából.* = *Szabad Nép*, 1947. dec. 25. Uő: *Irányelvek az 1848 centenárium megünneplésére.* In uő: *48 útján.* Bp., 1948. Szikra.
- 66 Andics Erzsébet: *Magyarország az 1867-es „kiegyezés” után.* In *Demokrácia és köznevelés.* Bp., 1945. Országos Köznevelési Tanács. 398.
- 67 Mód Aladár: *400 év... 299.*
- 68 *A magyar nép története. Rövid áttekintés.* Szerk. Márkus László. 2. kiad. Bp., 1953. Művelt Nép. 371.
- 69 Pach Zsigmond Pál: *A dualizmus rendszerének első évei Magyarországon.* Bp., 1955. Magyar Történelmi Társulat. [Részlet az egyetemi tankönyv kötetéből.]
- 70 Vö. *A felszabadulás utáni évtizedek magyar történetírása. Rövid áttekintés.* Szász Zoltán: *A világosi fegyverletételtől az őszirózsás forradalomig.* = *Századok*, 1980/3. 404–439. A történelmileg tartó narratíva megfogalmazását a közelgő centenárium is ösztönözte.
- 71 Hanák ez irányú munkásságának értékelését lásd *A „Kert és a Múhegy”. Körkérdés történészekhez.* = *Limes*, 2008/1. 93–100. [Katus László, Gerő András, Gyáni Gábor válasza]
- 72 *A történettudományi bizottság vitája a dualizmus kora történetének egyes kérdéseiről.* Hanák Péter felszólalása. [1960. dec. 10.] = *Századok*, 1962/1–2. 210. Kiemelés: M. I.
- 73 Pach Zsigmond Pál – Hanák Péter: *Magyarország története az abszolutizmus és a dualizmus korában.* [Egyetemi jegyzet] 2. füzet. 1867–1880. Bp., 1966. Tankönyvkiadó. Ld. még Hanák Péter: *A polgári átalakulás feltételei és a kiegyezés.* = *Kritika*, 1967/10. 11–21.
- 74 Uő: *A kiegyezés történelmi helye.* = *Népszabadság*, 1967. máj. 27.
- 75 Hanák Péter: *Historizálás és történetiség a kiegyezés vitájában.* In uő: *Magyarország a Monarchiában. Tanulmányok.* Bp., 1975. Gondolat. 157–221. Elsősorban: 160–161., 193., 208–209. Kiemelés az eredeti szövegben. Uő: *Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchiában: túlsúly és függőség?* = *Századok*, 1971/5. 903–931. Hanák írt először a magyarul 1982-ben megjelent *A Habsburg-Monarchia felbomlása* című (Bp., Gondolat) Jászi Oszkár-mű (1929) bevezetéseként. Jászi a kötetben (egy lábjegyzetben) bírálja Szekfű *Három nemzedékét* elsősorban liberalizmusellenessége miatt. (I. m. 326.) Hanák itt szintén kritikusan szól Szekfű nézeteiről. (I. m. 15.) A dualizmus korának felfutó szakaszát Hanák is 1848 vívmányaihoz köti, ám ezek már nem tudták ellensúlyozni az 1890 körül megforduló trendet: az Osztrák–Magyar Monarchia minden szempontból válságba került. (Tisza Kálmán 1890-ben történt bukása nem oka, hanem tünete volt a trend megfordulásának.) Vö. uő: *Bevezetés.* In *Magyarország története 1890–1918.* I. köt. Főszerk. Hanák Péter, szerk. Mucsi Ferenc. Bp., 1978. Akadémiai. 25–51.
- 76 Hanák Péter: *1867 – európai térben és időben.* In uő: *1867 – európai térben és időben.* Vál., s. a. r., bev. Somogyi Éva. Bp., 2001. Historia – MTA Történettud. Int. Idézetek: 184., 192.
- 77 Szabad György hozzászólása. In *A történettudományi bizottság...226.*
- 78 Uő: *Magyarország története.* Szerk. Molnár Erik. II. köt. Bp., 1964. Gondolat. 98.
- 79 Uő: *Forradalom és kiegyezés választóján. (1860–61)* [1964] Bp., 1967. Akadémiai. Elsősorban: 571–611. Idézetek: 5., 611.
- 80 Uő: in *Magyarország története.* IV. köt. *1849–1918. Az abszolutizmus és a dualizmus kora.* Szerk. Hanák Péter. Bp., 1972. Tankönyvkiadó. 130.
- 81 Uő: in *Magyarország története 1848–1890.* II. köt. Főszerk. Kovács Endre, szerk. Katus László. Bp., 1979. Akadémiai. Elsősorban 767–768.

- 82 Uő: *Magyarország önálló államiségának kérdése a polgári átalakulás korában. Akadémiai székfoglaló 1983. március 4. Bp., 1986. Akadémiai. 49–50.* Szabad álláspontjához áll közel Gergely András véleménye, amelyben a kiegyezéssel rendszer fejlődésképességét hangsúlyozza. (Vö. uő: *Az 1867-es kiegyezés. = Rubicon, 1996/1–2. 26–30.*)
- 83 Kosáry Domokos: *Magyarország története. 1943. Idézet: 257. Kiemelés az eredeti szövegben.*
- 84 Uő: *Abszolutizmus és kiegyezés. In: Demokrácia és köznevelés. Bp., 1945. Országos Köznevelési Tanács. Elsősorban: 387.*
- 85 Kosáry Domokos felszólalása. 1969. ok. 10. In *Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről. Bp., 1971. Akadémiai. Idézet: 133.*
- 86 Uő: *Realitások és mitológiák. Néhány megjegyzés a történelem és a nemzettudat kérdéséhez. = Valóság, 1982/12. 23–33. Elsősorban: 26–27.*
- 87 Uő: *Magyarország Európa újabb kori nemzetközi rendszerében. Akadémiai székfoglaló 1983. április 14. Bp., 1985. Akadémiai. Elsősorban: 45–47.*
- 88 Bp., Háttér Kiadó. Elsősorban: 431–433.
- 89 Vö. uő: *A kiegyezéssel időt nyerhetett az ország. = Magyar Nemzet, 1992. febr. 17. Görgey Gábor: Beszélgetés a magyar Toscanában [1992] In uő: *Öt arckép. Bp., 2011. Corvina. 9–24. Negyvenyolc és hatvanhét. Kosáry Domokos történelmünk nagy fordulatóról, az új Magyarország megszületéséről. = Népszabadság, 1993. márc. 13. A kiegyezés, 1867. Fejezet Kosáry Domokos Újjászületés és polgárosodás c. könyvéből. = História, 2001/4. 24–26. Kosáry Domokos: Magyarország Európában. Bp., 2003. Nemzeti Tankönyvkiadó. 103. Glatz Ferenc szintén a kiegyezés és a Monarchiabeli lét előnyeit emeli ki tanulmányában. Vö. *A Monarchia sorsa a történetírásban. = uő: Történetírás korszakváltásban. Tanulmányok. Bp., 1990. Gondolat. 185–190.* Uő: *Polgári fejlődés, nacionalizmus, asszimiláció a 20. században. In uő: Nemzeti kultúra, kultúrált nemzet 1867–1987. Bp., 1988. Kossuth. 36–52.***
- 90 Vö. pl. Hanák Péter: *Közép-Európa mint történelmi régió az újkorban. [1986] In uő: Ragaszkodás az utópiához. [Bp.] [1993] Liget. 136–155. „Az Osztrák–Magyar Monarchia volt és maradt is a világháborúig az európai liberális alkotmányosság keleti határa.” Hibái és torzulásai ellenére „megtartotta az európai humanizmus, felvilágosodás és liberalizmus örökségét: a pluralizmust és a toleranciát is”. I. m. 154. Tehát: a dualista rendszer – Hanák szerint – mint a pluralizmus és a tolerancia működési terepe. (Kiemelések az eredeti szövegben.) Vö. még uő: *Modernizáció és antiliberalizmus Magyarországon. = Mozgó Világ, 1996/7. 3–13.**
- 91 Csorba László: *A tizenkilencedik század története. Bp., 2000. Pannonica. 185.*
- 92 Uő: *Az önkényuralom kora. (1849–1867). In Magyarország története a 19. században. Szerk. Gergely András. Bp., 2005. Osiris. 325–326. Ld. még: 384.*
- 93 Az első között Mazsu János: *A kiegyezés megítélésének változásai a magyar történetírásban. = Debreceni Szemle, 2002/4. 570–583.*
- 94 *A kiegyezés. Szerk. Cieger András. Bp., 2004. Osiris.*
- 95 Például Kövér György: *Kiegyezés. Egy újraírt forgatókönyv. Historizáló sémák a magyar átalakulásban. [1994] 385–391.*
- 96 Eredetileg: *A Habsburg-múlt emlékezete. = Élet és Irodalom, 2003. jan. 24. 6. Idézeteink innen.*
- 97 A téma napi politikai aktualitásáról lásd pl. a *Magyar Nemzetben* kibontakozó vitát, elsősorban Hermann Róbert cikkét: *Habsburgok és Magyarország – egy évszázados vita. = Magyar Nemzet, 2013. szept. 7.*
- 98 Maga Romsics a „reális kompromisszum” elvet, megállapítást vallja. Vö. uő: *Magyarország története a XX. században. Bp., 1999. Osiris. 14–15.*
- 99 Ifj. Bertényi Iván: *Szekfű Gyula a kiegyezésről. In A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében. Szerk. Ujváry Gábor. Bp., 2011. Ráció. 170.*
- 100 Gerő András: *1867 kiegyezés. In Kompromisszumok a közép-európai politikai kultúrában. 31–47. Idézet: 47.*
- 101 A Bibó-kultuszról átlátható tájékoztatást elsősorban az alábbi összefoglalók adnak. *Bibó-emlékkönyv. I–II. [Bp., 1984. Magyar Október – ABC Független Kiad.] Bern – Budapest, 1991. Századvég – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Bp., 1999. Osiris. Bibó István. Vál., s. a. r., bev., jegyz. Szilágyi Sándor. Bp., 2001. Új Mandátum. Bibl. (1945–1999, Székely Beáta): 426–463. Kortársak Bibó Istvánról. Előadások a Bibó István Szakkollégiumban. Szerk. Gyarmati György, Kukorelli István. Bp., 2009. ELTE Bibó István Szakkollégium. Balog Iván: *Bibó István recepciója. Politikai áttértelemzések. Bp., 2010. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely. Bibó 100. Recepciók, értelmezések, alkalmazási kísérletek. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Bp., 2012. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely. Lásd még: Gróh Gáspár: *Bibó-tanulás? = Magyar Szemle, 2011/9–10. 21–50.* Ideológiatörténeti és jelenpolitikai megközelítést adja a kérdéskörnek Óze Sándor figyelmet alig kapott tanulmánya: *Nemzeti helyzetértékelések Németh László és Bibó István gondolkodásában. In uő: Nemzetstudat és historiográfia. [Bp.] 2009. Hamvas Intézet. 35–60.***
- 102 *Szekfű-ellenes nagy esszéjét a kiegyezésről (Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem) kötetünk kilencedik fejezetében mutattuk be.*
- 103 Kovács András: *Két kiegyezés. In Bibó-emlékkönyv. II. köt. 118–139.*
- 104 Szabad György: *Zárszó. In Bibó István életművének aktualitása. Szerk. Takáts József. [H. n.] 1993. Friedrich Ebert Alapítvány. 312. Kiemelés: M. I.*
- 105 Gergely András: *Bibó István a kiegyezésről és a dualizmus rendszeréről. In A szabadság kis körei. 65–76. Lásd még továbbá Kósa László: A magyar*

- nemzettudat változásai.* = *Európai Utas*, 2000/4. 56–61. Gyáni Gábor: *Bibó István kiegyezés-kritikája.* In *A szabadság felelőssége. Írások a 65 éves Dénes Iván Zoltán tiszteletére.* Debrecen, 2011. Debreceni Egyet. Kiad. 88–97. Balog Iván: *Bibó a dualizmusról.* Uo. 98–107.
- 106 Németh G. Béla: *A „megátalkodott jóhiszeműség”.* *Vonások a Bibó-képhez.* In uő: *Írók, művek, emberek.* Bp., 1998. Krónika Nova. 155–165. Idézet: 164. Kiemelés az eredeti szövegben.
- 107 Hanák Péter: *Alkat és történelem.* = *Világosság*, 1994/5–6. 3–37. Idézet: 6.
- 108 Tökéczki László: *A racionalizmus problémái.* In uő: *Történelem, eszmék, politika.* [Szentendre] 1999. Kairosz. 256–266.
- 109 Ungváry Krisztián: *Gyötrő illúziók. Bibó és 1945 eseményei.* = *Beszélő*, 2000/1. 40–48. Ezt a gondolatmenetet folytatja Bibóval szemben igen elutasítón – a centenáriumi évében – Láncki András. (Lásd lejjebb.)
- 110 Gerő András: *A szimbolikus politika fogalmi fogságában: a zsákutcás Bibó.* [2001] In uő: *Képzelt történelem. Fejezetek a szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből.* Bp., 2004. Eötvös – PolgART 247–264. Idézetek: 260., 264. (Gerővel szemben ld. Öze: *Nemzettudat és historiográfia.* 57–60.)
- 111 „*Én történész vagyok, ő politikus volt.* Kosáry Domokos előadása. [1999] In *Kortársak Bibó Istvánról.* 21–30. Idézet: 24.
- 112 Láncki András: *Már csak egy értelmiségi mítosz menthet meg bennünket? A száz éve született Bibó Istvánról.* = *Kommentár*, 2011/4. 1–7.
- 113 „*Én történész vagyok...*” 26. Vö. még uő: *A chilloni fogoly.* Olvasónapló 1958. Bp., 1997. Magyar Írószövetség – Belvárosi. 43.
- 114 Vö. Szabó Zoltán: *A historikus halálhírére.* (*Székfű Gyuláról*) (1955) In uő: *Ősök és társak.* Bern, 1984. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem 125–132. Uő: Bibó István: *A harmadik út. Politikai és történelmi tanulmányok.* S. a. r. és bev. Szabó Zoltán. London, 1960. Magyar Könyves Céh. 7–30. Uő: *Búcsúzó Bibó Istvántól.* (*Naplójegyzetek*) In *Ősök és társak.* 241–249. Uő: *A tusakodó ember.* (Németh Lászlóról) I. *Collage* (1971) II. *A la recherche.* (1975) Uo. 207–240.
- 115 Sándor Pál: *A magyar filozófia története 1900–1945.* I. köt. Bp., 1972. Magvető. 209–224.
- 116 Vö. H. Lukács Borbála: *Szellemtörténet és irodalomtudomány. Vázlatok a Minerva köréből.* Bp., 1971. Akadémiai. 167.
- 117 Poszler György: *Szerb Antal.* Bp., 1973. Akadémiai. Elsősorban 51., 99., 161., 167–168.
- 118 Láncki András: *Álomhüvelyezés. A magyar szellemtudományok a két világháború között.* = *Világosság*, 1998/3. 27–47. Idézetek: 27., 44., 45.
- 119 Hatos Pál: *A genfi bortermelő lelkialkata.* = *Aetas*, 1998/4. 89–98.
- 120 Székfű Gyula: *A magyar bortermelő lelki alkata. Történelmi tanulmány.* Szerk. és utószó: Kupa László. Bp., 2002. Mundus. Kupa László utószava (*Történettudomány és/vagy történetpolitika. [Szélfjegyzetek egy majdnem elfelejtett Székfű-tanulmány margójára.]*): 99–123.
- 121 Beck Tibor: *A magyar bortermelő lelki alkata.* = *Rubicon*, 2003/1–2. 94–97.
- 122 Csíki Tamás: *Társadalomábrázolások és értelmezések a magyar történelmi irodalomban.* Debrecen, 2002. Debreceni Egyetem.
- 123 Erős Vilmos: *Látomás és indulat a székfűlőgiában.* (*Válasz Miskolczi Ambrusnak*). = *Aetas*, 2004/3–4. 312–321. Idézet: 319.
- 124 Vö. pl. uő: *A szellemtörténet.* = *Valóság*, 2008/5. 20–35.
- 125 Uő: *Székfű historiográfiai koncepciója.* In *A negyedik nemzedék és ami utána következik.* 101–111. Idézet: 104.

Megjegyzések a szovjetológiai kutatások lengyelországi hagyományához

A lengyel szovjetológiai kutatások hagyományairól, valamint a kelet-európai és orientális nyelvek lengyelországi, szovjetológiai és keleti kutatásokkal foglalkozó intézményekben való oktatásáról értekezve két központról érdemes szólni, melyek az első világháború után minden kétséget kizáróan a legfontosabbaknak tekinthetők. Az első közülük az 1926 és 1939 között fennálló Varsói Keleti Intézet, a második pedig az 1930 és 1939 között működő Vilnusi Keleti Intézet (teljes nevén a Vilnusi Kelet-Európai Tudományos Kutatóintézet). A két központ tevékenységének végét jelző dátum mindkét esetben ugyanaz. Ennek oka egyértelműen a Lengyelországot 1939-ben ért német (szeptember 1.) és szovjet (szeptember 17.) támadás, illetve Lengyelország felosztása a két támadó hatalom között. Most röviden bemutatom az említett intézeteket.

Varsói Keleti Intézet (1926–1939)

A világon az egyik legelső, szovjetológiai kutatások céljából létrehozott intézet. A politikai jellegű, Szovjetunió-ellenes Prométheusz-mozgalom kulcsfontosságú elemeként tartották számon. Az intézet alapításával kapcsolatos érdemi munkálatok 1925 nyarán-őszén kezdődtek – pontosan 90 évvel ezelőtt! A hivatalos megnyitásra viszont csak 1926 tavaszán került sor.

Az intézetet tekinthetjük korábban létező kezdeményezések folytatásának, különös tekintettel a „Összefogás az Elnyomott Népek Közeledésért” elnevezésű szervezetre, melyet 1921-ben alapított a Lengyelország függetlenségéért folytatott harcokban tevékenyen résztvevő Stanisław Siedlecki. E szervezet „Przymierze” („Szövetség”) címen kiadott lapja értékes írásairól ismert. E kezdeményezések nem bizonyultak hosszú életűnek, de a keleti kérdésekkel foglalkozó szakembergárda, valamint az ez ügyeket szívükön viselőik, ha más formában is, de tovább folytatták tevékenységüket.

Arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy az éppen csak újjászületett Lengyelországban nem volt hiány olyan emberekből, akik az ország feldarabolása, az oroszellenes felkelések, a több tízezer lengyel családot érintő szibériai száműzetések után az Orosz Birodalom messzi vidékein születtek meg és csak Lengyelország újjászületése után tértek vissza megálmodott hazájukba. E témáról már akkor számos publicisztika, tudományos munka, irodalmi mű és visszaemlékezés jelent meg, köztük a lengyel irodalom egyik legjelentősebb alkotása, Stefan Żeromski „Koratavas” című regénye. A „Koratavas” egy ilyen visszatéréről szól. Bakuban élő lengyelekről, akik a bolsevik pusztítás és gattettek elől menekülve, vonaton, lóháton, gyalog indultak el az újjászületett Lengyelországba. De régi-új hazájukban nem csak az alapoktól történő államépítés nehézségei vártak rájuk. 1920-ban egy új háború kellős közepén találták magukat, ugyanis a bolsevik Oroszország egész Európában kommunista rendet kívánt teremteni, és mint az Lenin mondta „a Vörös Hadsereg útja az Atlanti-óceánig Lengyelország holttestén át fog vezetni”. A lengyel–bolsevik háború 1920-ban Lengyelország győzelmével végződött. A Vörös Hadsereg visszavonulásra kényszerült. A fiatal lengyel állam megvédte függetlenségét. Ezzel kapcsolatban ki kell hangsúlyozni, hogy a Varsó mellett halálos küzdelmet vívó lengyel haderő sorsdöntő segítséget kapott Magyarországról – több ezer kézi lőfegyvert és több millió lőszeret a csepeli gyárakból.

A fennálló helyzet nemcsak fenntartotta a keleti ügyek iránti érdeklődést Lengyelországban, de el is mélyítette azt. Ezt jelezte a már említett Prométheusz-mozgalom fejlődése is, melynek egyik nagy támogatója a lengyel–bolsevik háború hőse, Józef Piłsudski tábornagy volt. A mozgalom fő célja a Szovjetunió nemzeti vonalak mentén való felbomlasztása volt. Józef Piłsudski, aki politikai tevékenységét még a cári Oroszország idején kezdte, oroszellenességéről ismert politikai fogoly, szibériai száműzött volt. Tökéletesen ismerte Oroszországot annak minden gyengeségével együtt – nemcsak az ország politikai rendszerét, de etnikai összetételét is. Nem csoda hát, hogy a Prométheusz-mozgalom hívei a nemzeti mozgalmakban, a patriotizmusban, a saját független államuk létrehozására törekvő népek nacionalizmusában és patriotizmusában láttak esélyt a bolsevik Oroszország szétzúzására. Főleg azért, mert közvetlenül az 1917-es februári forradalom és a cári rendszer bukása után, a cári Oroszország romjain létrejöttek olyan független nemzetállamok, mint Turkesztán, a Volga-Ural Állam, az észak-kaukázusi Hegyi Köztársaság, Azerbajdzsán, Örményország, Grúzia, a Kubányi Népköztársaság, Észtország, Lettország, Litvánia, Fehéroroszország, Ukrajna, vagy a Krími Népköztársaság. A szovjethatalom megerősödése, valamint a bolsevik haderők támadásainak következtében a felsorolt államalakulatok közül csak a három balti állam tudta megőrizni a függetlenségét (de végül őket is bekebelezte a Szovjetunió 1941-ben).

Ahogy az már említésre került, a prométheuszi eszmék jelenthettek esélyt e népek számára a kommunista és az orosz iga alól való felszabadulásra. Különösen az ukrán és a kaukázusi népek nemzeti mozgalmi adtak reményt a geopolitikai térkép megváltoztatására. Az említett új államok általában rövid függetlenségének elvesztése után azok politikusai, közéleti szereplői, időnként egész kormányok és katonai vezérkarok (például Grúzia esetében) az emigrációt választották, melynek helye kezdetben Törökország vagy Franciaország volt. Miután azonban 1926-ban Piłsudski tábornagy másodszor is hatalomra került Lengyelországban, a Prométheusz-mozgalom határozott állami támogatást élvezett, és Varsó a prométheuszi és szovjetellenes tevékenységek legfontosabb központjává vált.

A mozgalom fő célja a Szovjetunió azon népei függetlenedésének elősegítését tűzte ki célul, melyekre 1918 és 1921 között felülről ráerőszakolták a szovjet rendszert. Az elnyomott népeket egyesítő legfontosabb célkitűzés a szovjet agresszorral szembeni közös védekezés kellett legyen.

Ez volt az a pillanat, amikor a Varsói Keleti Intézet létrejött. Alapítói és támogatói között találjuk azokat, akik korábban az „Összefogás az Elnyomott Népek Közeledésért” szervezet, a „Szövetség” folyóirat, vagy a Nemzetiségi Ügyek Kutatóintézet keretei között fejtették ki tevékenységüket. Az Intézet legkiemelkedőbb munkatársai között olyan személyeket találunk, mint Stanisław Siedlecki szenátor (igazgató, 1926–1939), Stanisław Korwin-Pawłowski (főtítkár) vagy Jan Kucharzewski (igazgató, 1939), a hétékötetes „A fehér cárságtól a vöröség” szerzője.

Az Intézet, mint tudományos kutatóintézmény, fő célja a fiatal generációk hozzáállásának, tudatosságának, tudásának ideológiai formálása, valamint a Prométheusz-mozgalom eszméinek népszerűsítése a lengyel társadalom, valamint az emigráció körében. A fiatalok, elsősorban az egyetemisták, aktivizálásának fő eszköze az Orientalisztikai Ifjúsági Kör volt. Az Intézet széleskörű felolvasó alkalmakon és kiadói tevékenységén túl olyan folyóiratokat is létrehozott, mint a „Wschód-Orient” („Kelet-Orient”), a „Biuletyn Polsko-Ukraiński” („Lengyel–Ukrán Közlöny”), majd később a „Problemy Europy Wschodniej” („Kelet-Európa Problémái”).

Az Intézet tevékenységei között fontos szerep jutott a Szovjetunió által leigázott államokból érkező fiatal, prométheuszi eszméket valló emigránsok fogadásának és képzésé-

nek, valamint az emigráns, menekült politikai szereplők részvételével zajló előadások és találkozók szervezésének.

Az Intézet legfontosabb munkatársai között érdemes megemlíteni Włodzimierz Bączkowskit. Az Orientalisztikai Ifjúsági Kör tevékeny tagja volt, nagyon tehetséges publicista, az előbb említett folyóiratok szerkesztője, melyek közül a „Kelet-Orient” tekinthető a legismertebbnek és a legelismertebbnek is.

Az intézet szűkebb értelemben vett didaktikai célja a hallgatók keleti diplomáciai szolgálatra való felkészítése volt. Az Intézet égisze alatt működő „Kelet-szakértők Iskolája” az egyetlen olyan oktatási intézmény volt Varsóban, mely komplex oktatási programot kínált a keleti kérdések és nyelvek iránt érdeklődő fiatalok, fiatal kutatók számára. A tudományos tevékenység alapja a forrásanyaggyűjtés, a tudományos publikációk kiadása, valamint keleti kutatóexpedíciók patronálása volt. Az intézményi bizottságok (bibliográfiai, biográfiai, észak-kaukázusi nyelvek és keleti elnevezések bizottsága) munkájának fontos eredménye volt a lengyelországi orientalisztikai katalógus, valamint a lengyel orientaliszták, néprajzkutatók és utazók életrajzainak összeállítása.

A Keleti Intézet teljes működése alatt 19 nyelvet oktattak. A tanulmányok befejezéséhez kötelező angolon és francián kívül arabot, fehéroroszt, kínait, horvátot, grúzot, hindit, japánt, litvánt, amharát, perzsát, oroszot, román, szerbet, tatár dialektusokat, törököt, ukránt és magyart lehetett az Intézetben tanulni.

Az előadók egytől egyig kiváló szakemberek voltak. Többek között Witold Jabłoński, Jan Jaworski, Stanisław Poniatowski és Ananiasz Zajączkowski nevét érdemes megemlíteni. A Kelet-szakértők Iskolájában diplomázott a nemrég elhunyt Wiesław Kotański, a Varsói Egyetem professzora, a legnagyobb lengyel és japán kitüntetések birtokosa, a lengyelországi japanológia létrehozója.

Vilniusi Kelet-Európai Tudományos Kutatóintézet

A Vilniusi Keleti Intézetet 1930-ban alapította a Vilniusi Báthory István Egyetem professzorainak egy csoportja. Az Intézet az ismert Wróblewski Könyvtár épületében kapott helyet.

Az Intézet alapítói között találjuk többek között Witold Abramowicz-ot (Vilnius egykori polgármestere), Franciszek Bujakot, Stefan Ehrenkreutz-ot, Cezaria Baudouin de Courtenay Ehrenkreutz-Jędrzejewiczowát, Iwo Jaworskit, Stanisław Mackiewicz-et, Teofil Emil Modelskit, Stanisław Swianiewicz-et és sokan másokat. A legfontosabb személy közülük Ehrenkreutz professzor, a Vilniusi Egyetem Jogi Karának akkori dékánja, aki *nota bene* a nagy lengyel király és korábbi erdélyi fejedelem, Báthory István keresztnevét viselte.

Az Intézet küldetése „a Fekete- és a Balti-tenger között fekvő területek és az azokon található államalakulatok és az e területeken élő népek kutatása történeti, földrajzi, gazdasági, kulturális és politikai szempontok alapján, és az így szerzett tudás terjesztése” volt. Az Intézet munkásságának alapja egyetemi tanulmányok szervezése volt, melynek legfontosabb részét hazai és külföldi szakértők felolvasásai és előadásai, tudományos szimpóziumok, tematikus publikációk kiadása, könyvtárak és archívumok létrehozása, valamint kutatók és tudósok találkozóinak szervezése tette ki.

Az Intézet legfontosabb, szakirányú tudományos osztályai közé sorolhatjuk a Stanisław Swianiewicz által irányított Gazdasági Osztályt (amely Lengyelország észak-keleti részei, valamint a Szovjetunió gazdasági kérdéseivel foglalkozott). Stanisław Swianiewicz lett később a katóni tömegszárlás egyetlen szemtanúja 1940-ben. A kozelszki koncentrációs rabja volt, ahonnan más tisztekkel együtt a Katyń melletti Gnyezdovó állomásra került, de ott hirtelen leszállították a vonatról és Moszkvába vitték, ahol a Lubjankán raboskodott

tovább. Végül túlélte a háborút, és később Angliában megírta híres, a „Katyn árnyékában” című könyvét (abban a megtiszteltetésben részesültem, hogy 1993-ban beszélhettem az akkor már több mint 90 éves Swianiewicz-csel).

Térjünk vissza a Vilniusi Intézethez! A következő részleg a Szovjetunió Politikai Rendszere Osztály, melyet Wiktor Sukiennicki docens vezetett. A harmadik, a Koschmieder professzor irányítása alatt álló „Balticoslavica” (mely régészeti, néprajzi és filológia anyagokat dolgozott fel publikációs céllal). A szovjet rendszerrel kapcsolatos tanulmányokat 3 kutatócsoport osztotta fel egymás között. Az első a gazdasági kérdéseket ölelte fel (Stanisław Swianiewicz docens hatásköre), a második jogi és a politikai rendszerrel kapcsolatos problémákkal foglalkozott (Wiktor Sukiennicki docens felügyelete alatt), a harmadik pedig a nemzetiségi témákat kutatta (Seweryn Wyslouch docens irányításával). Itt kell megemlítenünk dr. Władysław Wielhorskit is, az Intézet igazgatóját, aki egyben az Intézet által működtetett „Politikatudományi Iskola” igazgatója is volt.

A Politikatudományi Iskola elvégzéséhez szükséges tárgyak között, a tematikus tantárgyak mellett, ott voltak a keleti nyelvek is, az orosz, ukrán, finn, török, a balti és a kaukázusi nyelvek is. A tanulmányi program elvégzéséhez a hallgatónak két nyelvből is vizsgát kellett tenniük: egy szláv (orosz, ukrán, fehérorosz) és egy nem szláv (török, litván, lett, észt) nyelvből.

Az Intézet oktatói kara kiváló szakemberekből állt. A már korábban említetteken kívül még néhány professzor nevére szeretném felhívni a figyelmet: Adam Chełmońskiego (kereskedelmi jog), Iwo Jaworski (lengyel politikai jog), Bronisław Rydzewski (Oroszország európai részének földrajza), valamint még egyszer Wiktor Sukiennicki (nemzetközi jog) és Stefa Ehrenkreutz (a kelet-európai államok politikai rendszereinek története).

Fontos megjegyezni, hogy a Vilniusi Intézet nem foglalkozott kaukázusi problémákkal. Ez a kérdéskör ugyanakkor a Varsói Keleti Intézet kutatási területei között foglalt el fontos helyet.

Ily módon egy nagyon rövid ismertetőben sikerült felvázolni a háború előtti lengyelországi szovjetológiai kutatások rövid karcolatát. A második világháború kitérése után az említett intézetek kutatóinak egy része német vagy szovjet katonák áldozatául esett, másrészüik hitleri vagy szibériai koncentrációs táborokba került, harmadrészüik pedig emigrációba kényszerült. Azok a kutatók, akik a kommunista irányítás alá került Lengyelországban maradtak, érthető módon nem foglalkozhattak tovább tisztességesen szovjetológiai kutatásokkal.

Ily módon a független szovjetológia és keleti kutatások a kutatókkal együtt emigrációba kényszerültek és olyan intézmények körül koncentrálódtak, mint a londoni „Reduta” Keleti Intézet (többek között Stanisław Paprocki a Nemzetiségi Ügyek Kutatóintézetének háború előtti igazgatója, vagy Stanisław Swianiewicz és Władysław Wielhorski a Vilniusi Intézetből), a Szabad Európa Rádió müncheni lengyel szerkesztősége (Jan Nowak-Jeziorański igazgató), a Párizs melletti Maisons-Laffitte-ben található Irodalmi Intézet és a „Kultúra” („Kultúra”) folyóirat (a prométheuszi „Kelet-Orient” lap első szerkesztője, Jerzy Giedroyc irányítása alatt több mint 50 éven keresztül). Nem feledkezhetünk el persze azokról sem, akik amerikai emigrációban folytatták munkásságukat, a háború előtti Vilniusi Intézet munkatársairól, Jan Kucharzewskiről, Władysław Bączkowskiról vagy Wiktor Sukiennickiről.

A kommunista irányítás alatt álló Lengyelországban tisztességes szovjetológiai kutatásokat politikai okokból nem lehetett végezni. Igaz, a háború előtt nagy szovjetológusok és kommunizmus-szakértők közül csak Seweryn Wyslouch maradt, és ő is biztonsági okokból, tudományos munkásságának folytatása érdekében szakterületet váltott és a sziléziai nemzetiségi viszonyoknak, valamint jogi kérdéseknek szentelte további tevékenységét.

A kommunizmussal és a Szovjetunióval foglalkozó első független publikációk földalatti, szamizdat kiadványokként jelentek meg. A földalatti kiadómozgalom a kommunista Lengyelországban a 70-es évek közepén kezdett szerveződni, virágkorát pedig a „Szolidaritás” (1980–81) idején élte, különös tekintettel a hadiállapotra (1981. december 13. után). Ekkor rengeteg publikáció jelent meg, főleg nyugati kiadványok utánnomásai.

Megjelent néhány új folyóirat is, melyek kizárólag szovjetológiai témákkal foglalkoztak. Közöttük az első és legfontosabb az „Obóz” („Tábor”) volt. Erdemes persze olyan lapokról is szólni, mint a „Zona” („Zóna”), „ABC”, „Nowa koalicja” („Új koalíció”), vagy a „Biuletyn Informacyjny Obozu” („A Tábor Információs Közlönye”). Mindenképpen hozzá kell tenni, hogy a „Zónát” a „Tábor” szerkesztősége hozta létre, azzal a céllal, hogy azt a kommunista tábor országai számára adják ki az adott országok nyelvein. Mindössze két száma jelent meg. Az első, melyet a Szudétákon keresztül juttattak Prágába a cseh ellenzékkel együttműködve, cseh nyelven, a második pedig magyarul. Ezt a lengyel és magyar ellenzékiek körében jól ismert „Báthory” vonattal juttatták Magyarországra.

Szintén ekkor jelent meg egy folyamatosan, szervezett formában működő földalatti intézet koncepciója is. Ez volt az 1983-ban alapított Földalatti Kelet-Európa Intézet, mely letartóztatások következtében 1985-ben beszüntette rendszeres működését. Ez a Földalatti Kelet-Európa Intézet és a földalatti „Obóz” („Tábor”) folyóirat adta az intellektuális forrását és koncepcionális bázisát az 1990-ben alapított Kelet-Európai Tanulmányi Központnak a Varsói Egyetemen. Ennek a Központnak keretein belül 50 év kihagyás után, 1998-ban sikerült újra beindítani a rendszeres egyetemi „Keleti Tanulmányok” szakképzést.

A Varsói Egyetem Kelet-Európai Tanulmányi Központja

A Varsói Egyetem Kelet-Európai Tanulmányi Központja annak számos szervezeti és kiadói kezdeményezésével, valamint az ismét – „mint a háború előtt” – fiatal Kelet-Európa-szakértőket képző „Keleti Tanulmányokkal” együtt azon lengyel tudományos, felsőoktatási és elemző intézetek csoportjához tartozik, melyek létrejötté, fejlődése és működése a kommunizmus bukása és Lengyelország függetlenségének elnyerése után vált lehetővé. A Kelet-Európai Tanulmányi Központ szervezeti és intellektuális gyökerei az 1981-ben alapított földalatti „Obóz” („Tábor”) folyóiratból erednek, melyet a kezdetektől fogva, összhangban annak alcímével, „a kommunista tábor nemzeti problémáinak” szenteltek. A néhány földalatti folyóirat között ez volt az első, mely ezzel a témával foglalkozott, az első ilyen lap az Elba és a Csendes-óceán között, és az egyetlen, mely a mai napig létezik és rendszeresen megjelenik.

1990-ben először létrejött a „Szovjetunió és Kelet-Közép-Európa Nemzetiségi Problémái Tanulmányi Központ”, mellyel elkezdődött a jelenlegi Központ hivatalos egyetemi jelenléte. Kezdetben ennek csak évi rendszerességgel szervezett konzervatóriumok és nyílt előadásorozatok adtak keretet. E tevékenységek szolgáltattak alapot ahhoz, hogy az 1998/1999-es egyetemi tanévben beindulhasson a „Keleti Tanulmányok Szakképzés” (szakirányok: I. „Kelet-Európa”, II. „Oroszország – Közép-Ázsia – Kaukázus”, III. „Közép-Európa – Balkán”, 2000-től pedig a „Posztgraduális Keleti Tanulmányok” képzés is.

1992-óta szervezi a Központ a „Nyári Keleti Iskolát”, és „Tudományos Hallgatói Kört” is működtet, mely tudományos (hallgatói szemináriumok) területen és a volt Szovjetunió országaiba irányuló tanulmányi kirándulások szervezésében is jeleskedik.

A Központ másik tevékenységi köre a régió legfontosabb kérdéseinek szentelt tudományos konferenciák szervezése, melyek közül a legnagyobb és legfontosabb, az évente megszervezésre kerülő, angol nyelvű, nemzetközi „Warsaw East European Conference”.

Az idei, immáron a 12. nemzetközi konferencia az egész régió több száz szakértőjét, főleg fiatal kutatókat gyűjtött egybe.

1999 óta működik a Keleti Nyelvek Iskolája, mely elsősorban a Kelet-Európai Tanulmányi Központ igényeinek kielégítése céljából lett létrehozva, de minden érdeklődő számára nyitva áll. Az iskolában a volt Szovjetunió, valamint a volt szocialista tábor országainak nyelveit tanulhatják a hallgatók. Eddig a régió 27 nyelvének lektorátusa került megnyitásra: albán, arab, azeri, fehérorosz, bolgár, kínai, horvát, csecsen, cseh, észt, görög, grúz, japán, kazah, kirgiz, litván, lett, örmény, perzsa, orosz, román, szerb, szlovák, szlovén, török, ukrán és magyar.

Ily módon, rendkívül röviden igyekeztünk bemutatni a lengyel rendszeres szovjetológiai kutatások majdnem 90 éves történetét. Ez természetesen csak nagy rövidítésekkel és egyszerűsítésekkel lehetséges, de a cél, a legfontosabb kutatók, intézmények és szervezetek megnevezése volt. Hozzá kell tenni, hogy a lengyelországi tudományos kutatások legérdekesebb irányai közé tartozó keleti és szovjetológiai kutatások, mint láthattuk, nagy hagyományokkal és jelentős eredményekkel rendelkeznek. Természetesen a létrejöttükben, fejlődésükben és hosszú fennállásukban egyértelmű szerepet játszik a geopolitikai faktor. Ha ez a faktor nem létezne, ha Lengyelország nem Németország és Oroszország között helyezkedne el, ha nem létezne a lengyel nép cári Oroszországgal több évszázadon keresztül folytatott háborúinak, felkeléseinek és a Szovjet-Oroszországgal a függetlenségéért és biztonságáért folytatott harcainak keserű tapasztalata, akkor a lengyelországi szovjetológia, s a keleti tanulmányok sem léteznének a mai formájukban.

* A tanulmány Kiss Gy. Csaba irodalomtörténész, művelődéstörténész, a Varsói Egyetem tanárának 70. éves köszöntése alkalmából készült.

A természettudomány evolúciója

Hangay György idegen csillagok alatt kutatja a természetet. Az 1960-as években hagyta el Magyarországot – disszidált az akkori szóhasználat szerint. Előbb Svédországban, Németországban élt, majd egy rövid ideig az amerikai hadseregben szolgált, végül Ausztráliában telepedett le. A kenguruk földjén hamarosan saját preparátorműtermet nyitott és járta az ötödik kontinens vadonjait. 1972-től Ausztrália legrangosabb természetrajzi intézményében, a Sydney-i Australian Museum-ban dolgozott, ahonnan 1994-ben, főpreparátorként vonult nyugdíjba. Feleségével, Lányi Katalinnal, közösen vezették saját preparátorműtermüket, levelező preparátor tanfolyamokat szerveztek és járták Ausztrália, Új-Guinea és Délkelet-Ázsia vidékeit. Hangay György számos múzeumnak gyűjtött és preparált állatokat. A Dél-keresztje fényei alatt is megmaradt magyarnak. A budapesti Természettudományi Múzeumnak sok ezer preparált rovarot küldött. Munkájáról, utazásairól cikkeket, könyveket publikált *ittthon és ottthon* egyaránt.

A 2015 év végén megjelent, „A természettudomány úttörői. Arisztotelésztől napjainkig” c. legújabb könyve is útleírás. Ám ez nem gyűjtőutakról szól, hanem „Utazás az évezredekben át, a természettudomány, a természetábrázolás nyomában, Arisztotelész korától napjainkig.” (7. oldal.) Számos képpel illusztrált, tudományos igényességű, kalandos olvasmány. Elvezetlennel olvashatja az, aki érdeklődik az élővilág kutatásának története iránt. Ám hasznos összefoglaló azok számára is, akik e témakörben folytatnak tanulmányokat. Nemcsak jelentős tudósok életéről, munkásságáról, eredményeiről ír, hanem olyanokról is, akik csak saját korukban voltak elismertek. Szubjektív válogatását így indokolja: „... nem törekedhettem teljességre, még csak szigorú logikát követő rendszerességre sem. Egy egész könyvtárat lehetne megtölteni a tudósok, a természetábrázoló művészek, az áltudósok és sarlatánok históriájával. Csupán azokról írtam, akiket különösen érdekesnek vagy fontosnak találtam.” (7. o.)

Átfogó mű született, amely az ókortól napjainkig tárgyalja a természettudomány történetét. A kötet Arisztotelésszel indul, „Aki letette a modern tudomány alapkövét...” (9. o.) és aki Plátón tanítványa, később munkatársa és vitapartnere volt. A filozófus volt Nagy Sándor oktatója, majd a hódító bőkezű támogatásának köszönhetően, iskolát is alapított, „ahol a kor szellemét megelőzve, sokrétű kutatómunkát végeztek.” (11. o.) Arisztotelész természetfilozófiai nézeteit hatalmas könyvekben írta meg és közelítőleg 500 állatfajt rendszerezett. Őt követi a könyvben Plinius, akinek 37 kötete „az európai természettudomány leglényegesebb alapköve.” (20. o.) A következő évszázadok a „Tévelygések kora”, amikor a természet vizsgálói Arisztotelészig nyúltak vissza ímivalóért és „Leginkább a legnagyobb badarságokat kedvelték, s adták-vették kézzől kézre, alkalmanként megtoldva egy kicsit, hogy még izgalmasabb legyenek.” (22. o.) Aztán a XVI., a XVII. században és a felvilágosodás korában jelentkező tudományos feltalálásokról, új műszerekről, új kutatómódszerekről, a természettudomány fejlődéséről olvashatunk.

A holland, angol, svéd és francia tudósok után Hangay György a magyar úttörőknek szentelte a következő fejezetet. Nem véletlenül csak ekkor, hiszen „Évszázadokon át a fennmaradásért kellett küszködnünk, hol a tatár, hol a török ellen, egyik hadjárat a másikat érte – ilyenkor az emberek gondolatvilágát nem a szépen csicsérgő madárcikák vagy a bogárvilág rejtelmek töltik ki, hanem az életben maradás. Mégis, a XVII. század vége felé Magyarországon is ismertté váltak már a külföldi tudósok könyvei.” (58. o.) Apáczai

Csere János „Magyar Encyclopaedia”-ja volt az első magyar nyelvű, természettudomány-nyal is foglalkozó mű. Az 1700-as évek elején jelent meg Wolfgang Franz latin nyelvű természetrajzi, Miskolczi Csulyak Gáspár református lelképásztor által, „Egy jeles Vadkert” címmel magyarra fordított, sok tévhitet tartalmazó könyve. Röviden olvashatunk Benkő Józseftről, Grossinger Jánosról, Kralovánszky Andrásról, Gáti Istvánról, Földi Jánosról, Diószegi Sámuelről, Fazekas Mihályról, Emődy Istvánról, Erőss Gáborról, Szentgyörgyi Józseftről. „A Sárospataki Kollégium tanárai 1796 és 1825 között nem kevesebb, mint tizenhat magyar nyelvű tankönyvet írtak. Nagy jelentőségű lépés volt ez nemzeti kultúránk tudatosítása és fejlesztése érdekében.” (62. o.) Itt szerepel többek között a tudós botanikus Kitaibel Pál, a kiemelkedő zoológiai szakkönyv írója, Kisszánthói Pethe Ferenc, az állatok százainak magyar nevet adó, magyar–német emlőstani szótár készítője, Vajda Péter, az emlősöket és madarakat ismertető Hanák János, az egyik legkitűnőbb fiatalok számára írt természetrajzi könyv szerzője, Raff György, valamint a gerincesekről szóló kötet írója, aki számos állatfajt kereszttel el, Reisinger János.

A következő oldalakon a szerző távoli tájakra kalauzolja olvasóit. Humboldt és Bonpland kalandos expedícióin keresztül követhetjük nyomon a tudomány fejlődését. Ezután ismét egy magyar kutató, a XIX. században élt Xántus János életét és munkásságát ismerhetjük meg. A következő fejezetben arról a tudósról olvashatunk, „...aki hosszas tépelődés után ki mert állni a porondra, hogy nézeteivel megrendítse azt a világnézetet, amely civilizációnkat több ezer éve uralta. Elvei futótűzként terjedtek, de legalább annyi cáfolatot és megvetést, mint amennyi elismerést és tiszteletet hoztak. Szellemi öröksége, az evolúció elméletet a mai napig is vitaindító, bizonyos körök számára vérlázító, ám a legtöbb természetkutatónak mégis alapfogalom, a modern származástan kiindulópontja.” Charles Darwin az egyik legismertebb és talán a legtöbbet emlegetett természettudós. Ugyancsak a fajok keletkezését kutatta Alfred Russel Wallace, aki ugyan nem annyira híres, mint Darwin, de sokoldalú: „... természetbúvár, felfedező, földrajztudós, antropológus, biológus, szociológus – és spiritiszta! – hihetetlen kiterjedésű munkásságának köszönhetően mindmáig a természettudomány nagyjai között szerepel... az állatföldrajz atyja.” (114. o.)

Hangay György képzőművész is. Posztgraduális vizuális művészeti diplomát szerzett, majd letette a master fokozatot, végül az alkotóművészet doktora lett. Eletnagyságú gorillaszobrai a híres sydneyi Taronga Zoo nevezetességei. Ezért nem maradhattak ki a szubjektív válogatásból a természetet valóságáig ábrázoló művészek sem: John James Audubon, John Gould. Nem maradhatott ki az „állatvilág népszerűsítője”, Alfred Brehm és a „rovarvilág Homérosza”, Jean-Henri Fabre sem.

A könyv utolsó fejezeteit a szerző ismét a magyar tudósok megismertetésének szenteli. Megismerhetjük a zoológus, néprajzkutató, régész, politikus, az északi sarkkörön túlra is eljutott, a madarakat szerető és kutató Hermann Ottót. Új-Guinea első magyar kutatóját, Fenichel Sámuel, továbbá az őket követő Bíró Lajost, aki szakképzett természettudósként hat évet töltött Új-Guineában és akinek emlékére 150 faj neve őrzi. Hangay György – szubjektíven, ám nem véletlenül – a könyvét az ötödik földrész magyar tudósainak bemutatásával zárja. Megismerhetjük a fáradhatatlan terepmunkás, a több mint százezer példányból álló rovargyűjteményt összeállító, a Központi Entomológiai Intézetet megalapító Szent-Iványi Józsefet, valamint az ausztrál legelők megmentőjeként aposztrofált, dr. Bornemissza Györgyöt, akiről 20 rovarfajt neveztek el.

A szerző a bevezetőben megvallott célját elérte. Szubjektíven, ugyanakkor nagyon jól választott: a kötetben szereplők valamennyien valóban koruk úttörői voltak. Eredményeik és tévelygésük bemutatása révén nyomon követhetjük a természettudomány fejlődését, történetét. Közös bennük a természet tisztelete és szeretete – sokszor gyermekkoruk óta

érdeklődtek a növény- és állatvilág iránt –, a tudásszomj, a tehetség, az elhivatottság. Munkásságuk volt az életük. Kitartó és rendkívüli munkabírási, nagy tudásra szert tett kutatókat ismerhetünk meg. Többen közülük bátran vállalták a kalandot, a távoli ismeretlenbe vezető expedíciókban való részvételt. Néhányuk polihisztor volt és több tudományág területén is elért korszakalkotó felfedezést. Sokuk jelentősen befolyásolta saját kora és az utána következő évtizedek, évszázadok gondolkodását, sőt, némelyek hatása a mai napig tart.

Számos természettudós autodidakta módon tett szert tudásra és saját megfigyeléseire, terepmunkájára támaszkodva gyarapította a tudomány eredményeit. Közös vonása ez a könyvben szereplő valaha volt tudósoknak és a szerzőnek magának is. Hangay György természetkutató a rovartanban autodidakta módon szerzett ismereteket. Munkásságáért címzetes főiskolai tanárrá nevezte ki a szarvasi Tessedik Sámuel Főiskola, tagjai közé fogadta a Magyar Professzorok Világtanácsa, a Magyar Rovartani Társaság Frivaldszky Emlékplakettel tüntette ki. Borneóban kutatta Xántus János nyomait. Nevéhez fűződik a 2000-ben létrejött, dr. Endrődy Younga Sebestyén emlékének ajánlott, magyar rovász expedíció. Az entomológiában elért eredményeiért kollégái 8 újonnan felfedezett fajt neveztek el róla. Hangay György tehát maga is pionír.

Fontos érdeme a szerzőnek, hogy nemcsak a tudósok munkásságát, eredményeit ismereti a könyvben, hanem részletes életrajzokat is közöl. Így a híres *tudós* mellett, megismerhetjük az *embert* is. Továbbá: feltárja a kortársak egymás közötti (szakmai) kapcsolatait is. Többen barátok, egymás segítői voltak – mint például Humboldt és Forster – és persze akadtak olyanok, akik életre szóló ellenségeivé váltak egymásnak, mint például Lamarck és Cuvier.

Egy-egy expedícióról olyan átéléssel ír a szerző, hogy az olvasó maga is részesévé válik a kalandnak. A néhol humorral átszótt, tudományos ismeretterjesztő, kitűnő minőségű kötetet tisztelettel ajánlom a természet kedvelőinek és kutatóinak egyaránt.

(Hangay György: A természettudomány úttörői. Arisztoteléstől napjainkig. Budapest, 2015, EX-BB Kiadó, 192 p. – ISBN 978-963-325-012-9)

A második világháború legendás lengyel futára, Karski

1939 őszén, a német és a szovjet hadsereg szorításába került lengyel állam lassan felmorzsolódott, a kormány és a nemzetgyűlés külföldre – előbb Romániába, majd Franciaországba – menekült, az emigrációban újjászerveződött a hadsereg, a kormány és kiformalódott az a lengyel ellenállás, amely minden fronton ott volt a Németország ellen harcoló szövetségesek mellett. Lengyelország soha nem tette le a fegyvert Németország előtt, ezzel olyan erkölcsi fölénybe került ellenfelével szemben, ami a világ csodálatát vívta ki.

A világháború első heteiben a lengyel hadsereg sorsa megpecsételődött: jelentős létszám került német és szovjet fogságba, százezres nagyságrendben menekültek magyar és román területre, hogy onnan továbbmenjenek Franciaországba, a Közel-Keletre és Észak-Afrikába, hogy az ott szerveződő lengyel hadseregekhez csatlakozzanak. A szovjet fogságba kerültek éltek át a legnehezebb időket, vagy húszezer tisztet a szovjetek kivégeztek, szintén százezres nagyságban szállítottak fogoly lengyel katonákat és civileket szibériai táborokba, ahonnan – a szövetségesek és a szovjet kormány hosszas alkudozása után – egy hadseregnyi lengyel katonai erőt – Władysław Andres tábornok parancsnoksága alatt – Moszkva Iránon át kiengedett a Közel-Keletre, amely lengyel katonai erő később döntő szerepet játszott Észak-Afrikában a németek ellen vívott sivatagi harcokban. A londoni lengyel emigrációs kormány és főparancsnokság a Németország ellen harcoló szövetségesek fontos láncszeme lett, amely kormány egyben a hazai ellenállás irányító feladatát is teljesítette. A világ előtt nyitott lett a londoni kormány és lengyel főparancsnokság munkája, viszont alig ismerték a hazai lengyel ellenállás formáit, összefüggéseit, a „titkos lengyel államot”.

1939 őszén, nem mindegyik lengyel katona esett német vagy szovjet fogságba, nem menekült külföldre, hanem – az esetek többségében – fegyverével hazament. Ezek a katonák adták később a hazai fegyveres ellenállás katonai erejét, valamint azok az illegálisba vonult katonai vezetők, akik titkos katonai szervezetekben fogták össze a németellenes katonákat. Ez a katonai szervezet több központból szerveződött, egymástól eltérő politikai szemléletet képviseltek, eltérő módon ítélték meg az őszi katonai vereség okait, főleg az oda vezető lengyel belpolitikát. Természetesen keresték a kapcsolatot a londoni lengyel kormánnyal, a főparancsnoksággal, ami a távolság és a megszállás körülményei miatt nem volt egyszerű ügy. Lengyelország megszállásával megsemmisült a lengyel közigazgatás, bár egymástól merőben eltérő formák alakultak ki a németek és a szovjetek által megszállt területeken. A szovjetek egyszerűen – jogi formákat keresve – bekebelezték a lengyel vidékeket, szovjet igazgatási formák szerint irányították a helyi orosz nyelvű közigazgatást. A németek a volt lengyel területek egy részét beépítették a német közigazgatásba, annak megfelelően formálták ki a helyi közigazgatást. A Fő kormányzóság területén ugyan német közigazgatást vezettek be, de alsó szinten bizonyos engedményt tettek a lengyel nyelvű ügyintézésnek is. A lakosságot sújtó lengyelelles rendelkezések viszont azonosak lettek a német és a szovjet megszállási övezetekben, nyíltan üldöztek mindenféle ellenállást. A titkos katonai szervezetek nemcsak a fegyveres ellenállást alakították ki, hanem a titkos lengyel polgári közigazgatást, bár ezek zömében azonosak lettek a katonai formákkal.

Már a kezdetekben kitűnt, hogy a londoni lengyel kormány – amely lényegében a Sikorski tábornokot követő katonai és polgári erőkből és a háborús vereségért vádolt szanációs politika híveiből tevődött össze – kénytelen engedményeket tenni az ún. „pilsudskistákkal” szemben, hiszen a hazai földalatti mozgalmak szervezői a régi politikai irányvonalhoz tartoztak. A földalatti lengyel állam szervezése legalább másfél évig tartott, ami nem jelentette a németellenes harc feladását, kemény partizánháborúban formálódott ki az a fegyveres erő, ami Honi Hadseregként vonult be a lengyel történelembe. Moszkva, a kemény elnyomás mellett, szinte nem akart tudomást venni „valamiféle” a lengyelnek adandó engedményekről, a szovjeteknek is megfelelő forma kialakításáról. Erre csak akkor került sor, amikor a szovjet hadsereg 1943 közepén – a német hadsereget üldözve – ismét volt kelet-lengyel kerületeket foglalt el.

A második világháború talán legizgalmasabb fejezete a földalatti lengyel állam története, amelyet ugyan már több alkalommal feldolgoztak, de az eltérő politikai szemlélet miatt a „hangsúlyok” gyakran eltolódtak egymástól, illetve sok tényezőt elhallgattak vagy egészen más politikai megvilágításba helyeztek. Az első kísérlet 1944-ben jelent meg Bostonban Jan Karski tollából A titkos állam története (Story of a Secret State) címmel, amely 1939 és 1943 között tárja fel a lengyel földalatti állam történetét. A szerző Jan Koziellewski, a földalatti lengyel állam emisszáriusa volt Karski néven, aki a hazai ellenállás egyik szervezője, a londoni lengyel kormány jeles diplomatája volt.

Jan Koziellewski (Karski) 1914. április 22-én született Lódzban, ahol apjának szíj- és erszénykészítő üzeme volt. A családnak félig nemesi, félig polgári gyökerei voltak. Nyolcan voltak testvérek, de csak hatan érték meg a felnőtt kort. Karski és testvéreinek apja korán meghalt, így mindegyik gyereknek egyedül kellett boldogulni a világban. Jan Karskira a legnagyobb hatást Marian bátyja gyakorolta, aki – mint Pilsudski elkötelezett híve – a legnagyobb karriert futotta be a Lengyel Államrendőrségnél. Az sem volt elhanyagolható szempont, hogy bátyja mindenben támogatta. Mindegyik gyerek gimnáziumot végzett, Jan Karski két fivére még a háború előtt Dél-Amerikába távozott, a másik két fivér túlélte a háborút. Jan Karski a lwówi egyetemen jogtudományt végzett, majd diplomáciai szolgálatot vállalt, több külföldi állomáson volt gyakornok. Egyetemi és diplomáciai gyakorlata idején elvégezte a Tartalékos Tüzéradapród Iskolát, 1936-ban tartalékos tisztté avatták, 1939. január elsejével miniszteriumi titkárrá nevezték ki. A háború kitörésekor kelet-lengyel területekre mozgósították és a katyni mészárlásban elhíresült kozelski hadifogolytáborba került. Rangjelzéseitől megszabadulva azon szerencsések közé tartozott, akiket 1939 októberében a szovjetek átadtak a németeknek. Alig kétheti német fogság után megszökött, és Varsóba ment. Itt egy ideig a rendőrtiszt bátyjánál lakott, majd illegalitásba vonulva bekapcsolódott a földalatti ellenállásba. Előbb diplomáciai futárként működött Varsó és az emigrációs lengyel kormány között, többször megfordult Párizsban, majd Angierben és végül Londonban. Ezek az utak nem voltak veszélytelenek, az egyik alkalommal lebukott, csak az ellenállási mozgalom tudta nagy szerencséjével kimenteni a Gestapo börtönéből.

Más terepen és más névvel folytatta futárszolgálatát, miközben a legveszélyesebb helyeken – a varsói gettóban, a belzeci haláltáborokban is megfordult, személyesen meg tapasztalta a németek kegyetlenségeit, a lengyel zsidóság szenvedéseit. Mivel Karski nemcsak jó megfigyelő és elemző volt, de kiváló kommunikációs képességekkel is rendelkezett, a londoni lengyel kormány az Egyesült Államokba küldte, hogy beszámoljon Rooseveltnél a lengyel földalatti mozgalomról és a szovjet partizántevékenységről. Ugyan a lengyel kormány nem hatalmazta fel arra, hogy az amerikai elnöknek a lengyelországi zsidóság helyzetéről is beszámoljon, Karski mintegy „magánszorgalomból”

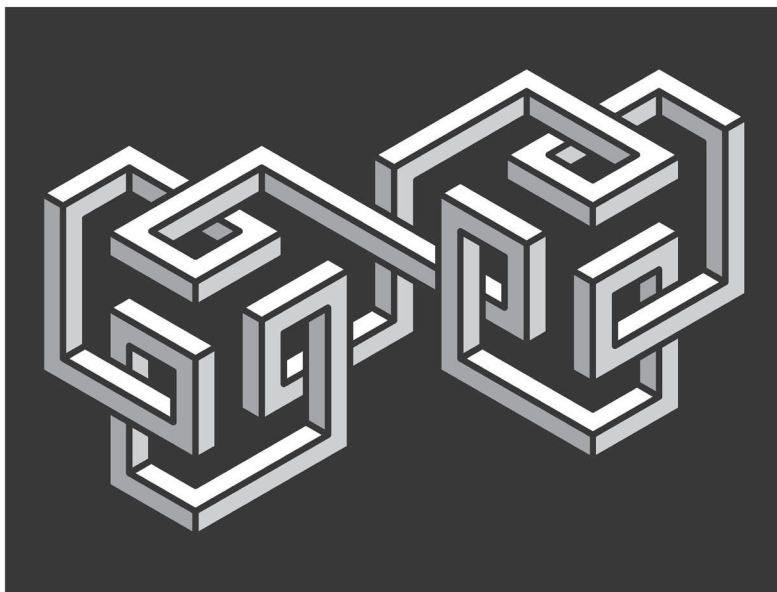
hosszasan beszámolt az amerikai elnöknek a lengyelországi zsidóság tömeges megsemmisítéséről, a varsói gettóban és a megsemmisítő táborban tapasztaltakról. Roosevelt elnök Karskitól, mint szemtanútól hallott először a lengyelországi borzalmakról, a náci tömeges kivégzéseiről. Karski hiába próbálta felnyitni a szövetségesek szemét, csak közönnel találkozott. Ekkor írta híressé vált *A titkos állam története* című, óriási sikert aratott könyvét.

A második világháború után az Egyesült Államokban maradt, a Georgetowni Egyetem tanára és külpolitikai elemzője lett, mint egyetemi tanár vonult nyugalomba. Csak ezután tért vissza a „közéletbe”, ekkor foglalkozott ismét intenzíven az európai zsidóság tragédiájával. Több alkalommal megfordult Lengyelországban is, 2000-ben hunyt el Washingtonban.

Andrzej Żbikowski *A hírnök. Karski, a világ igaza* című könyve nem „egyszerű” biográfiai feldolgozás, nem életrajzi regény, hanem – éppen az események pontosabb megértése miatt – a földalatti lengyel állam kialakulásának, történetének feldolgozása, s részletesen elbeszéli a londoni lengyel kormány megalakulását, belső ellentéteit, az emigráció és a hazai ellenállás – gyakran bonyolult – kapcsolatát stb. Ha csak az utóbbit tekintjük, alapos feldolgozását adja a második világháború németellenes lengyel ellenállási mozgalmainak.

Karskira méltán lehetnek büszkék a lengyelek, mert nemcsak hazafiságból, de emberiségből is példát mutatott korának. Nem véletlen, hogy a 2014-es esztendőt Karskinak szentelték Lengyelországban.

(Żbikowski, Andrzej: *A hírnök. Karski, a világ igaza*. Budapest, 2014, Kossuth Kiadó, 478 p.)

Portugália a huszadik században: realitás és illúziók között

(Szilágyi István: *Portugália a huszadik században* című
könyvéről)

Portugália huszadik századi története kevésbé ismert a történelem és a politika iránt érdeklődő magyar olvasó számára. Pedig lakóinak száma, területének nagysága, történelmi fejlődése alapján a Magyarországgal számos hasonlóságot mutató Portugália nagyobb figyelmet érdemel. Ezért is mindjárt a recenzió elején le kell szögeznem, hogy egy hiánypótló könyvet jelentetett meg Szilágyi István professzor úr.

Portugália történetét négy fejezetre tagolva tárgyalja a szerző. A tagolással egyetértetünk, mert azok alapján látható az egyes történelmi periódusok lényegi vonásainak bemutatása. Külön is ki kell emelni, hogy a szerző a történelmi folyamatokat nem izoláltan szemléli és nem pozitivistá módon ismerteti, hanem felhívja a figyelmet arra, hogy milyen összefüggés van az egyes periódusok között. Azaz, hogyan készítik elő egymást a történelmi időszakok; a gyökerekből milyen hajtás sarjad.

Az első fejezet az Első Köztársaság (1910–1926) megszületését mutatja be. Itt óhatatlanul ki kell térni a gyarmatbirodalom elemzésére. A szerző szerint Portugália dilemmáját sokáig az Európa felé való fordulás vagy a gyarmatbirodalom egybetartása jelentette. „A félszigeti rivalizálás [Spanyolországgal] a luzitánokat elzárta Európától. Portugália ezért az Atlanti térség felé fordult és hatalmas, az anyaországánál sokszorosan nagyobb és gazdagabb gyarmatbirodalmat épített ki.” (12. o.) Portugália Európától való elfordulásának biztosítéka, hogy Angliával erős, politikai szövetségi kapcsolatot épített ki. 1822-ben Portugália elvesztette legnagyobb gyarmatát, Brazíliát (Brazília 1822-ben független császárság lett). Következésképpen a portugál gyarmatbirodalom az afrikai kontinensre, a Portugál Indiákra és Kelet-Timorra „zsugorodott”. A 92 391 négyzet kilométeres területű Portugália még így is 2 092 290 négyzetkilométeres gyarmatbirodalommal rendelkezett a XX. század elején, azaz az ország területénél huszonkétszer nagyobb területeket mondhatott magáénak.

Afrikában a két legfontosabb gyarmata Angola és Mozambik volt. Portugáliában kidolgoztak egy olyan koncepciót, hogy a két ország közötti területeket (Zambia és Zimbabwe) megszerezve összekössék a két gyarmatot és egy portugál érdekeltségű övezetet hozzanak létre (Mapa cor-de-rosa). Ez a terv azonban illúzióknak bizonyult, mert Portugália fő európai szövetségeseivel, Angliával került volna szembe.

1910-ben fegyveres felkelés buktatta meg a monarchiát, és kikiáltották a köztársaságot. A köztársaság számos liberális intézkedést hozott (az állam laicizálása, a nemesi címek eltörlése, sajtószabadság, új nemzeti szimbólumok stb.). Elfogadta az új alkotmányt (1911), amely parlamentáris rendszert vezetett be. (A könyv egyik igen fontos erőssége az alkotmányok, a politikai intézmények alapos elemzése, amely rámutat a társadalom állapota, a társadalmi szükséglet és az alkotmányok közötti kölcsönhatásra, összefüggésekre.)

Az Első Köztársaságban állandósultak a politikai válságok, amelyek fő oka, a szerző szerint, a politikai pártok állandó átalakítása, fragmentálódása, a gazdasági és társadalmi problémák kiéleződése volt. Mindezeket a szerző olyan szempontból is vizsgálja, hogy ezek a tényezők mennyire segítették elő a későbbi diktatórikus átalakulásokat.

Bár Anglia arra kérte Portugáliát, hogy maradjon ki az I. világháborúból, Portugália mégis úgy döntött, hogy a németellenes erők oldalán belép a háborúba (1916). A háborúban való részvétele egyik fő oka az volt, hogy gyengítsék a portugál afrikai gyarmatokat fenyegető német császárságot.

A második fejezet a Második Portugál Köztársasággal (1932–1974) foglalkozik. A portugál történelem egyik mérföldkövének nevezi a szerző azt a pillanatot, amikor az addigi pénzügyminisztert, Antonio de Oliveira Salazart miniszterelnöknek nevezték ki (1932). „Salazar az *atipikus diktátor* [kiemelés H. Gy.] típusát testesíti meg. Hatalomra kerülésének időszakában nem állt mögötte egy erős, könnyen mobilizálható tömegmozgalom. Nem rendelkezett koherens, kidolgozott, a tömegek mozgósítására alkalmas, a válság sújtotta Európa államközpontú, diktatórikus rendszereire jellemző, radikálisan szélsőséges ideológiával... Nem alkotott és nem alakított ki faji alapon meghatározott, biológiaiilag determinált ellenségeképeket... Nevéhez fűződik az Új Állam korporatív, katolikus, tekintélyuralmi struktúrájának és az ehhez szükséges ideológia-rendszerének kialakítása. Országlása alatt Portugália Európa peremére szorult, befelé forduló diktatúra lett.” (53. o.) A szerző idézi Fernando Pessoa-t, aki szerint Salazar „intelligens, rugalmasság nélkül, vallásos, lelkeség nélkül, aszkéta, miszticizmus nélkül [...] katolikus materialista (sok ilyen van), született ateista, aki elismeri a hitet. Mint országot kormányzó vezér hiányoznak belőle egyebek mellett a vezérre közvetlenül jellemző tulajdonságok, kiváltképpen a képzelőerő [...] Salazar mindörökké materialista és kiskönyvelő marad. Nem álmodik, mert az álom nem jövedelmező.” (54. o.) A szerző megjegyzi, hogy Salazarnek, mint „atipikus” diktátornak követője akadt Brazíliában az 1930-as években Getulio Vargas elnök személyében. (104. o.) Valóban figyelemre méltó az a hasonlóság, amely a két elnök személyét, kormányzási módszerét jellemzi. (Vargas volt az egyik első latin-amerikai populista politikus.)

Az Új Állam (Estado Novo) és intézményeinek elemzése megint felmutatja a szerző összefüggéseket kereső és elemző képességét. Az Új Állam és annak alkotmánya erős államot és erős végrehajtó hatalmat hozott létre, amely jogi felhatalmazást adott arra, hogy a központ beavatkozhatson a gazdasági, politikai életbe. Az alkotmány szerint Portugália egységes és korporatív állam. „A diktátor nélküli diktatúra fokozatosan a miniszterelnök személyi hatalmára épülő tekintélyuralmi rendszerré alakult át.” (60. o.) Ebbe az „egységes Portugália” koncepcióba jól illett a Gyarmati okmány (1930), amely szerint a tengerentúli tartományok és az anyaország a portugál nemzet egymástól elválaszthatatlan részét alkotják. (A gyarmatok élére főkormányzókat neveztek ki, és a tevékenységüket a gyarmatügyi miniszter koordinálta.)

Salazar az 1930-as években – talán külföldi minták alapján is – érezte, hogy szükség van egy a kormány mögött álló politikai párt megteremtésére. „A Nemzeti Egység Párt (União Nacional – UN) létrehozásával megindult a pártállami rendszer kiépítése Portugáliában. A párt és az állam a közigazgatás valamennyi szintjén összefonódott.” (64. o.) Az UN 1932-ben megjelent statútuma szerint a mozgalom nem pártként, hanem független mozgalomként definiálta magát – de tulajdonképpen pártként működött. 1970-ben az UN-t a Népi Nemzeti Akció (Ação Nacional Popular – ANP) váltotta fel, de az új elnevezés nem jelentett lényeges változást a párt szerepében.

Salazar korporatív-keresztény állam megteremtését tűzte ki célul. (1940-ben született meg a konkordátum az egyházzal.) A rendszer öt fő értékben határozta meg a lényegét: Isten, Haza, Tekintély, Család, Munka. Az Új Állam ideológiájának propagandisztikus lényegét az ún. az Új Állam Tízparancsolata foglalta össze. Néhány tétel a „Tízparancsolatból”: „Az Új Állam egyetlen osztálynak sincs alárendelve. [...] Az Új

Államban az egyén társadalmilag, mint természetes (családok), a szakmai (korporációk) és területi (municipiumok) csoportok tagja létezik... [...] Nincs erős állam ott, ahol a Végrehajtó Hatalom gyenge. A parlamentarizmus a Kormányt a feltörekvő politikai pártok diktatúrája által alkotott politikai gyűlés felelőtlen önkényének veti alá. Az Új állam az államfői intézmény és a kormány állandóság, függetlensége és biztonsága révén biztosítja az Erős Állam létét. [...] Portugália Nagyhatalom akar lenni. [...] ...hatalmas Birodalma civilizációjának visszaállítását akarja. [...] Az Új Állam ellensége a Nemzet ellensége is.” (78. o.)

Salazar halála után (1968) Marcello Caetano lett a miniszterelnök, ami nem jelentett változást a rendszer ideológiájában és működésében. Hasonlóképpen az 1971-es alkotmánymódosítás sem jelentett lényegi változást a politikai életben.

A Salazar és Marcello Caetano éra alatt a gazdaságot a befelé forduló importhelyettesítő iparosítás és protekcionizmus jellemezte, vagyis egyfajta sajátos autarkiaóra való törekvés volt a fő cél.

Portugália egyik legnagyobb problémája 1930–1937 között a népességfogyás volt. A szerző három okra vezeti vissza a népesség fogyását: 1. a külföldön munkát vállalók száma megnőtt; 2. közel kétfélmillió portugál vándorolt ki Latin-Amerikába (1946–1973 között); 3. a gyarmati háború (az 1960-as évektől). Ráadásul felerősödött az előregezés folyamata is.

Az Új Államot illetően a szerző összegző véleménye, hogy „csökkentette az ország relatív elmaradottságát és lemaradását Európa centrumától. A gazdaság és társadalom alapvető mutatói szerint azonban Portugália továbbra is Nyugat-Európa legelmaradottabb országa volt.” (90. o.)

A portugál külpolitika három tengelyeként a szerző az alábbiakat sorolja fel: a Nagy-Britanniával való privilegizált kapcsolat, a Spanyolországgal való kényes kapcsolat és a gyarmati rendszer fenntartása. Ez utóbbi elsőbbséget élvezett. Az Új állam geopolitikai koncepciójában a birodalomépítő retorika nagy hangsúlyt kapott („A világ csak a portugál felfedezéseket követően létezik”, „Portugália nem kis ország”, „Portugália nem gyarmati hatalom, hanem Portugália többkontinensű hatalom”. 92–93. o.) A II. világháború után, mivel Portugália semleges volt, a gyarmatokat – azaz „a tengerentúli tartományokat” – is meg kívánta őrizni. Az új jelszó: „Integrálni, de nem feladni” volt. Ennek szellemében megszületett a „luso-trópusi civilizáció” gondolat.

A harmadik fejezet fő témája a Harmadik Köztársaság és a demokrácia győzelme. Ezen belül a fő hangsúlyt a szerző a Fegyveres Erők Mozgalmára, a „Szegfűk Forradalmára” teszi (1974. április 25.).

Részletesen tárgyalja a Fegyveres Erők Mozgalmának kialakulását, ideológiai diverzifikációját, a kormányzás problémáit. Elemzi a különböző pártok programját, tevékenységét, a választások eredményeit.

A szerző szerint az 1976-os Alkotmány fél-elnöki rendszert vezetett be. Részletesen elemzi a köztársasági intézményt a portugál demokráciában. Ebben a fejezetben is kiténik a szerző egyik legfontosabb erénye: az alkotmányok, programok, státútumok részletekbe menő elemzése, amely során tételesen rámutat a dokumentumok társadalmi-politikai megalapozottságára, illetve azok hiányára.

Külön alfejezetben tárgyalja a szerző a regionalizmus és a régióépítés problematikáját. 1969-től négy közigazgatási adminisztratív régióra tagozódott az ország (Északi, Középső, Lisszaboni, Déli Régió). Portugália így decentralizált unitárius szerkezetű állammá vált. Nem sikerült viszont az 1991-ben elfogadott – az EU-nak megfelelő – NUT-2-es régiók létrehozásának terve. (Nyolc adminisztratív régiót terveztek. A cél az volt,

hogy a fejlődésbeli különbségeket kiküszöböljék.) A referendumra bocsájtott tervezetet a népszavazás elvetette. Ennek oka főként az új régiós határoktól való idegenkedés volt.

Az utolsó fejezet fő témája az Európai Unió és Portugália kapcsolata. Ezen belül a szerző elemzi a csatlakozási folyamatot. A viszonylagos lassúság (a tárgyalások hét évig tartottak) egyik okaként említi, hogy Portugália sohasem definiálta magát csak európai érdekeltségű országnak. (1949 óta Portugália NATO-tag volt.) A szerző szerint Portugália (és Spanyolország) három ok miatt kérte felvételét a Közös Piacba. 1. Az európai országok közösségeinek tagja akart lenni. 2. Részt akart venni Európa problémáinak megoldásában. 3. Gazdasági hasznot reméltek. (Bár gondot jelentett – főleg a mezőgazdaság területén –, hogy Franciaország, valamint Görögország erős konkurenciát okozott.)

Portugália és Spanyolország 1986-ban nyert felvételt az EU-ba. A szerző bemutatja az uniós alapok portugáliai hatását. Néhány példa: „a közösségi kerettámogatások 1989–1993 között Portugáliában a befektetések 22%-át és a közfinanszírozás 83%-át tették ki, valamint 3%-kal járultak hozzá a bruttó hazai össztermék növekedéséhez.” (220. o.) Részletesen kitér a könyv a strukturális és területfejlesztő politikára és azok eredményességére. Hasonlóan fontosnak tartotta a mű írója, hogy a jelen állapotot is ismertesse (a 2014–2020 közötti időszakra vonatkozó pénzügyi keret számait, célkitűzéseit). A 2014–2020-as programozási időszakban az EU „legkevésbé fejlett régiói közé három portugál kontinentális régió és az Azori-szigetek tartoztak”. (233. o.)

A quo vadis Portugália? kérdésre adott válaszokat a szerző úgy summázza, hogy „Portugália a problémák ellenére biztosította helyét az európai fejlődés fő áramlatában, s bizonyítja, hogy az integrációs szervezetbe való bekerülés után új eszközök tárháza nyílt meg az adott ország előtt. [...] Portugália példája azt is bizonyítja, hogy az évszázados bezárkózás és elmaradottság leküzdése egyik napról a másikra nem történhet meg, és a nemzeti érdekek érvényesítéséért az európai integráció keretein belül is keményen meg kell küzdeni.” (243. o.)

A szerző egy brazil utazó szavait idézi azzal kapcsolatban, hogy utolérheti-e Portugália Európát: „Először Portugáliában voltam, azután Európába utaztam.” (228. o.)

A recenzió írója jó szívvvel ajánlja minden történelem, politika és egyáltalán, a Portugália iránt érdeklődő figyelmébe ezt az adatok sokasága ellenére is olvasmányos, elgondolkodtató és továbbgondolkodásra serkentő könyvet.

(Szilágyi István: Portugália a huszadik században. Budapest, 2015, L'Harmattan, 280 p.)

Katherine Kinzler

A szürkeállomány sokszínűsége

A kétnyelvű emberek jobb szociális készségei

A kétnyelvűségnek van néhány vitathatatlan előnye. Egnél több nyelv birtokában új lehetőségek nyílnak meg előttünk a beszélgetések és az élményszerzés terén. Az utóbbi években azonban a kétnyelvűség néhány kevésbé nyilvánvaló előnyére is rámutattak a pszichológia szakemberei. Például a kétnyelvű gyerekek bizonyos tekintetben jobb kognitív képességekkel rendelkeznek, így fejlettebb az ún. végrehajtó funkciójuk – melynek nagy szerepe van a problémamegoldásban és más szellemi erőfeszítést igénylő tevékenységekben. Két új tanulmányban most arról olvashatunk, hogy a többnyelvű közege nemcsak a gyerekek gondolkodáson alapuló képességeire van jó hatással, hanem szociális készségeikre is.

Egyik fejlődépszichológiai kísérletem – melyet közösen végeztünk Boaz Keysar, Zoe Liberman and Samantha Fan pszichológus kollégáimmal a Chicagói Egyetemen – kimutatja, hogy a többnyelvű gyerekek kommunikációs képességei jobbak lehetnek az egynyelvű gyerekekénél. A tanulmányt tavaly jelentettük meg a Psychological Science folyóiratban.

Az Egyesült Államokban 4 és 6 éves, különböző nyelvi háttérrel rendelkező gyerekek csoportját olyan helyzetben vizsgáltuk, amelyben valakinek a nézőpontját kellett figyelembe venniük, hogy megértsék, a másik mire gondol. Például egy felnőtt azt mondta a gyermeknek: „Nahát, egy kicsi autó! Ide tudod hozni nekem azt a kicsi autót?” A gyerekek három autót láttak – egy kicsit, egy közepes nagyságút és egy nagyot –, de a helyükről észrevehették, hogy a felnőtt nem látta a legkisebbet. Mivel a felnőtt csak a középnagyságú és a nagy autót láthatta, amikor „kicsi” autót

mondott, biztosan arra utalt, ami a gyermeknél a középnagyságúnak számított.

Úgy találtuk, hogy a kétnyelvű gyerekek ügyesebben végrehajtották a feladatot, mint az egynyelvű gyerekek. Ha belegondolunk, ez érthető az ösztönös megérzések szempontjából. Egy kijelentés értelmezése gyakran megkívánja, hogy ne csak annak tartalmára összpontosítsunk, hanem a körülményekre is. Vajon miről van vagy nincs tudomása a beszélőnek? Mit akart közölni? A többnyelvű környezetben felnövő gyerekek olyan szociális tapasztalattal rendelkeznek, mely bevált gyakorlatot jelent mások szempontjainak figyelembevételkor: tekintettel kell lenniük arra, hogy ki beszél milyen nyelven kivel, ki melyik tartalmat érti, illetve a hely- és időviszonyokra, melyek közt a különböző nyelveket beszélük.

Meglepő módon arra az eredményre jutottunk, hogy a ténylegesen egynyelvű gyerekek, akik rendszeresen találkoztak egy másik nyelvvel is – például, akiknek a nagyszülei más anyanyelvűek –, épp olyan jó érzékkel oldották meg a feladatot, mint a kétnyelvű gyerekek. A kiváltó tényezőnek a többnyelvű környezetben való nevelkedés tűnik, nem annyira a kétnyelvűség önmagában.

Talán elgondolkozik az olvasó, hogy kutatási eredményeink pusztán a kétnyelvű gyerekekénél már megfigyelt jobb kognitív képességek egy újabb példájának tudhatók-e be. Mi is elgondolkoztunk rajta. Majd alávettük az összes gyereket egy végrehajtó funkciót mérő kognitív szabványtesztnek. Kiderült, hogy a kétnyelvű gyerekek jobban teljesítettek, mint az egynyelvű gyerekek; nem úgy viszont azok a társaik, akik ténylegesen egynyelvűek voltak, bár rendszeresen találkoztak egy másik nyelvvel. Ezek a „nyelvi behatásnak kitett” gyerekek az egynyelvűekhez hasonlóan teljesítették a kognitív feladatot, míg a kétnyelvűekhez hasonlóan a kommunikációs feladatot. A kognitív készségekhez képest valami mással – szociálisabb jellegű készséggel – magyarázható az az

adottságuk, hogy egy másik ember nézőpontját magukévá tegyék.

Egy utókövetési tanulmányban, mely a *Developmental Science* című folyóiratban fog rövidesen megjelenni, kollégáimmal még fiatalabb gyerekeken vizsgáltuk a többnyelvű környezet hatásait: 14-16 hónapos babákon, akik szinte még egyáltalán nem beszélnek. Ebben a tanulmányban, melyet Zoe Liberman vezetett együttműködve Keysar professzorral és Amanda Woodward pszichológussal, ugyanabból a dologból (például egy banánból) mutattak kettőt a babáknak; az egyik látható volt mind a csecsemő, mind a felnőtt számára, a másikat csak a baba látta, viszont eltakarták a felnőttek szeme elől. Amikor a felnőtt kérte a babától a banánt, a baba bármelyik tárgyat odanyújthatta neki – végül is mindkettő banán volt –, mégis ha a baba megértette a szociális kontextust, akkor gyakrabban nyúlt az után a banán után, amit a felnőtt is látott. Úgy találtuk, hogy az egynyelvű környezetben élő csecsemők egyformán gyakran nyúltak a két banánhoz. A többnyelvű környezetben élő társaik, beleértve azokat is, akik csak egészen kis mértékben találkoztak egy második nyelvvel, már értették annak fontosságát, hogy a másik nézőpontját is elfogadják a kommunikáció során: gyakran nyúltak az után a banán után, amit a felnőtt is láthatott.

A többnyelvű környezet elősegíti a személyek közti megértés alapkészségeinek kialakítását. Természetesen nem mindig könnyű vagy lehetséges mindenki számára, hogy teljesen kétnyelvűvé váljék. A kísérleteinkben felismert szociális előnyök pusztán abból is származhatnak, hogy a felnövekvő gyermek több nyelvet tapasztal meg környezetében, nem pedig magából a kétnyelvűségből. Ez jó hír lehet azoknak a szülőknek, akik maguk nem kétnyelvűek, de mégis szeretnék, ha gyermekeik részesednének a többnyelvűség előnyeiből.

Katherine Kinzler egyetemi docens a Cornell Egyetem pszichológia és emberi fejlődés tanszékén.

(The New York Times)

Swapan Dasgupta

Valódi és a hivatalos nemzeti identitás Indiában

Némely gyermekkori emlék maradandó: egyik ilyen emlékem a köztársaság napjának megünneplése. Az 1960-as évek ünnepeinek egyes jelenetei örökre elkísérnek. Először is nagy izgalommal töltött el a zászló felvonása; gondosan oda volt kötve egy vasrúdhoz a teraszon. Ezt követte az autótú nagyapámmal, majd miután ő 1965-ben meghalt, apámmal a gyárkapuhoz. Ott egy takarosan összehajtogatott zászlót vontak fel a rúdjára. Aztán megrántották a kötelet, a zászló kibomlott, és rózsaszirmok hullottak ki belőle a „*Vandī Matārām*” (*‘Bók az anyának’*) hangjainak kíséretében. Mindig ugyanaz az ember kezdte el az éneklést, akiről később megtudtam, hogy az indiai nemzeti hadsereg második világháborús veteránja volt, és nagyapám nyilvánvalóan „hazafias” megfontolásokból kérte fel. Az egyenruhában feszítő örség vigyázban állt, felfelé tekintett, és tisztelgett a zászlónak. Ezt követően néhány hazafias dal hangzott el harmóniumon kísérve – szó sem volt színpadiasságról – majd a nemzeti himnusz eléneklése után mindenki kapott egy kis doboz finom bengáli édességet.

Egyik évben apám elvitt, hogy megnézzük a köztársaság-napi felvonulást Kalkuttában a Vörös úton. A delhi Rádzs Path („Király útja”) sugárút pazar díszszemléjéhez képest a kalkuttai esemény amatőr előadásnak tűnt. De az még a televízió előtti korszak volt, és bár a rádiós közvetítés – a legendás tudósító, Melville de Mellow hangjával – lebilincselő volt, a Brit Birodalomból megmaradt pompát mindössze a másnapi újságok néhány elmosódott fekete-fehér fényképe alapján képzelhettük el, vagy ha szerencsénk volt, akkor a rövidke indiai mozihíradóból, ami a főfilm előtt ment. Kalkuttában a legizgalmasabb eseménynek a lovasrendőrség parádéja és a kormányzó nyitott tetejű amerikai autója számított.

¹ India nemzeti dala, amit meg kell különböztetni India himnuszától, a „Dzsana Gana Manától”.

A hatvanas évek végére a politikai zavargások következtében hirtelen vége szakadt a kezdeti idők ártatlanságának – legalábbis Kalkuttában. Ünneplés zászlófelvonások elleni támadásokról olvastunk, melyek elkövetői ugyanazok a féktelen radikális elemek voltak, mint akik híres indiaiak szobrát csonkították meg, és idősebb rektorokat gyilkoltak meg az egyetemeken. Egyre kevesebb lett a Mahatma Gandhi és Netadzi Szubász képeit felvonultató rögtönzött utcai ünnepek száma. Egy olyan városban, mely falain mindenütt azt hirdette, hogy Kína elnöke az indiaiak elnöke is, nem sok hely maradt az indiai nemzettudat iránti elkötelezettségnek – anélkül, természetesen, hogy ez kiváltotta volna az „értelmiség” nemtetszését, aki addigra már fiatalok egy teljes nemzedékéből ágyútöltelékét csinált.

Azokról a zavaros napokról annyi emlékem maradt, hogy a főbb angol és bengáli lapok köztársaság-napi mellékleteinek lehangoló cikkeit olvastam. Az „India válaszüton” vagy a „Merre tart ma India?” típusú címek a közelgő végzetet vetítették előre: egy „vörössé” változó „zöld” forradalmat², egy életképtelen társadalmi réteget, egy ingtag politikai rendszert és a választójogra épülő demokrácia feleslegességét – emlékeztetőül szolgáljon, hogy Nyugat-Bengáliában (fővárosa Kalkutta) négy állami nemzetgyűlési választás volt öt éven belül 1967 és 1972 között. Olybá tűnt nekem, hogy a köztársaság napja egy félénként ismétlődő állapotfelméréshez volt hasonló a függetlenség napjával együtt, mikor is az arra hivatottak nyilatkoztak a nemzet állapotáról, és kivétel nélkül hiányosságokról számoltak be. Egyik évben nem kis izgalmat okozott, amikor egy nagy tekintélyű korábbi katonai vezető, K. M. Kariappa tábornok kijelentette, hogy Indiában diktatúrára lenne szükség (ezt követően hadseregtábornokká léptették elő). Sokan szívesen megfogadták volna tanácsát.

Élénken emlékszem, hogy a köztársaság napjával kapcsolatos viták az indiai demokrácia milyensége és a politikai helyzet

köré összpontosultak. Nem tudnám pontosan megmondani, hogy a köztársaság napjának hivatalos hindi fordítása Prádzsatantra Diwasz volt-e. A mindennapi szóhasználatban mindenestre a Gánatantra Diwasz, azaz demokrácia napja kifejezés élt, mely jelezte India átmenetét a teljes demokrácia felé. A függetlenség napját, annak a napnak az ünnepét, amikor a nemzeti önrendelkezésünket visszanyertük, mindig Szwadhináta Diwasznak hívtuk. Számomra mindig óriási jelentősége volt annak, hogy a köznyelvben január 26-át a demokráciával azonosították. A hangsúly az ideálisnak tartott népszuverenitáson, valamint a népakarat kifejezését biztosító intézményeken és eszközökön volt. Sokkal később történt – talán az 1980-as évek vége felé, elválaszthatatlanul hozzákötődve a Ráma templom³ miatti mozgósításhoz Ajodjában – hogy a „köztársaság” terminus és ezzel együtt az „alkotmány” az önrendelkezés, sőt szinte már a függetlenség vonatkozásában jelentek meg. Ez az eltolódás jószerével teljesen európai tapasztalatok alapján történt. Itt volt először is a franciák elfogultsága az 1789-es forradalom örökségét illetően. Továbbá a háború utáni Németország felfedezett valamit, amit alkotmányos patriotizmusnak hívtak. A kettő ötvözeze határozott célt szolgált szószólói számára: szeretnék volna elkülöníteni a nemzeti akaratot, különösen pedig a nacionalizmust az állam működésétől, még ha a politikai életből nem is sikerült volna teljesen eltávolítani.

A köztársaság istenítése két célt szolgált a francia értelmiség körében – most tekintsünk el attól a tényről, hogy Franciaországban legalább annyi köztársaság volt, mint ahány férje volt Gábor Zsazsának: működését nézve az állam és a vallás feltétlen és szigorú szétválasztására tette a hangsúlyt – ez „kemény szekularizmus” néven híresült el, melyet a burkha viselésének tilalma és a Charlie Hebdo-karikatúrák megvédése példáz. Hasonlóan fontos mintával szolgáltak a franciák a nemzeti identitás, illetve a változó és képlékeny köztársasági eszme ügyes szétválasztásában. Itt nem arról van szó, hogy a franciák mélyen gyökerező nemzettudat híján lennének

2 A fejlődő országokban az 1960-as évek közepétől az 1980-as évek közepéig lejátszódó gyors mezőgazdasági fejlődés. A termelési sikereket az új rizs- és búzafajták elterjesztésének, a műtrágyafelhasználás növekedésének és a növényvédőszer-kezelés körü alkalmazásának köszönhetők.

3 A hinduk szent helyén épült mecset körül kirobbant súlyos zavargásokra utal.

– ez teljesen eltér a meghatározhatatlan brit identitástól, mely ma annyira megnehezíti az életet az Egyesült Királyságban. Mindenesetre a francia nemzeti identitás inkább a zászló, a nyelv és a borok miatti büszkeség, a konyha, a divat, a művészet és a kultúra fogalmaiban fejeződik ki, semmint a létező köztársaság iránti érzelmi elköteleződésben. Röviden, a köztársaság lényegét elkülönítették a nemzeti szimbólumoktól – ez részben az 1940–1944-ben a németekkel kollaboráló Vichy-kormány időszaka emlékének köszönhető. Ebben a helyzetben szinte biztos, hogy az ún. „[Szajna-]balparti értelmiségi” körök megkeményítik álláspontjukat, amikor Marine Le Pen Nemzeti Frontja (FN) folyamatosan emelkedik a népszerűségi listán.

A német példa éppoly tanulságos. Az „alkotmányos patriotizmus” nemzeti eszmévé emelkedése egyenes következménye volt a második világháborúban elszenvedett német vereségnek és az ország megsemmisülésének. Hitler szörnyű tettei és a német nemzeti eszme náci általi eltorzítása arról győzte meg a háború utáni vezetést, hogy a nyílt államideológiából a háború előtti nemzeti hagyományoknak még az írmagját is ki kell irtani Bismarck porosz militarizmusáig visszamenőleg. A Bismarck előtti korszakból tudatosan felélesztették azt a – német szellemi hagyományban egyébként mélyen gyökerező – jelenséget, mely elválasztja a kultúrát a politikától, és az ország elkötelezte magát egy gazdasági növekedéssel járó európai kozmopolitizmus mellett. Kezdve a sort Willy Brandttal, aki elfogadta Németország Lengyelországgal közös keleti határait, egészen Angela Merkel kivételes nagylelkűségéig a szíriai menekültek iránt, az „alkotmányos patriotizmus” az 1945 előtti politikai múlt tudatos és majdnem teljes elutasítását jelenti Németországban.

Franciaországhoz hasonlóan ez nem vonja maga után azt, hogy a német nemzeti identitás megszűnne létezni vagy beolvadna egy nemzetek feletti európai identitásba, ahol a hangsúly a nemek közti esélyegyenlőségen, a környezetvédelmen és az állami pénzalapokból való részesedésen van. Mind a közéletnek, mind az egyéni életnek vannak vitathatatlan német jellegzetességei. Arra törekednek, hogy ezt a mentalitást

és örökséget a magánzférában tartsák, és ne lehessen befolyással a politikára és az állam jellegére. A liberális alkotmányosságra irányuló korábbi német kísérlet, melyet a weimari köztársaság (1918–1933) alatt zajlott, állítólag azért bukott meg, mert „köztársaság-pártiak nélküli köztársaság volt”. Hitler után a politikai-nemzeti közösség eszméjének tagadását kísérelték meg – többnyire sikeresen. A németektől most azt várják el, hogy ne a szent szülőföldnek, hanem az alkotmánynak esküdjenek hűséget.

David Miller oxfordi politológus *A nemzeti érzés* (*On Nationality*, 1995) című munkájában megjegyzi, hogy egy alkotmánnyal – a liberális demokráciák közös valutájával – való azonosulás legjobb esetben is csak azt szolgálja, hogy egy demokratát megkülönböztessen egy fasisztától vagy egy szélsőbaloldali forradalmártól „de nem nyújtja azt a fajta politikai identitást, mint amit a nemzeti érzés”. Miller kiemeli, hogy „ez arra sem ad magyarázatot, hogy a politikai közösség határai miért vannak pont ott, ahol vannak; továbbá nem teszi érthetővé számunkra a közösség történelmi identitástudatát sem, vagyis azokat az összefüggéseket, melyek a múltban hozott döntések és események, illetve a jelenkor politikája közt fennállnak”. Miller számára a nemzeti identitás tagadásának logikus következménye az a „beteges” szemlélet, mely a nemzetet egy szupermarketnek tekinti, ahol minden felülkerekedik a személyes ízlés és hajlandóság. Ez azzal jár, hogy „kulturális értékek egyéni készlete kerül azon közérthető kifejezések helyébe, melyek közösségi életünk megtartói”.

Volt idő, amikor a nemzeti lét effajta magánosított felfogása semmiféle fontossággal nem bírt volna egy olyan ország számára, mint India, mely a gyarmaturalom alatt elvesztett önállósága ellenére sem élt meg olyan zűrzavaros időszakokat, mint amelyeknek Franciaország és Németország volt tanúja az 1930-as és 1940-es években. Az 1947-es feldarabolástól eltekintve, mely – bár rengeteg szenvedést okozott és földönfutóvá tette az embereket – meglehetősen paradox módon, sokkal szorosabb politikai közösséget teremtett a jövő generációi számára. Indiában az alkotmány megszüvegezése a való-

ság és az ideák világának szerencsés ötvözetét jelentette. Az indiai alkotmány lényegét tekintve egy tág szabálygyűjtemény, mely körvonalazza a kormány hatáskörét, a politikai életet és az egyéni jogokat. Dzsaváharlál Nehru megpróbálta kitágítani az alkotmány hatókörét azáltal, hogy India „nemzeti filozófiájának” írta le – egy költőien vakmerő túlzás, melyet a Nehru-hívek eljövendő generációi készpénznek vettek. A végső dokumentum a kongresszuson belül egymásnak feszülő indulatok ésszerűen harmonikus egyensúlyát tükrözte. Az alkotmányban rejlő „nemzeti filozófia” hangsúlyozta az ideológiai pluralizmus, a társadalmi igazságosság érdekében történő egyeztetés és fellépés értékét. Ugyanakkor rendíthetetlen volt a nemzeti egységet fenyegető esetleges veszélyek láttán – vitathatatlanul ez volt a legnagyobb kihívás egy olyan hatalmat gyakorló réteg számára, mely nem sokkal előtte vallott kudarcot a muzulmán szeparatizmus megfékezésében – és valószínűleg tévedés áldozata lett, mikor is egy túlcentralizált állam létrejöttét segítette elő.

Az alkotmány, amelyről végül 1950. január 26-án döntött a nép, nem tükrözte a „nemzeti filozófiát” abban az értelemben, ahogy azt Nehru híveinek későbbi generációja értelmezte. Az alkotmányban a leginkább elvi alapon nyugvó részek Indira Gandhi nevéhez köthetők, aki kihasználva az általa elrendelt 1975–77-es szükségállapotok ellenzékétől mentes légkörét, átdolgozta a preambulomot, és bevezette a „szocialista” és a „világi” kifejezéseket. Később, a baloldali pártokat tömörítő Egyesült Haladó Szövetség (United Progressive Alliance, UPA) kormányzása alatt módosították az alkotmányt, hogy bekerülhessenek egyéb alapjogok is, mint például az oktatáshoz és az élelemhez való jog. Ennek a látszatintézkedésnek megvolt a maga logikája: a mai kor Nehru-követői ideológiai kényszerzubbonyra akarták változtatni az alkotmányt, mely biztosította volna, hogy az elkövetkező kormányok ne térjenek el a lefektetett kormányzati szabályoktól. Az alkotmányozó nemzetgyűlés vitái alatt B. R. Ambedkar igazságügy-miniszter például ellenezte a „szocialista” kifejezés használatát a bevezetőben, mivel úgy érezte, nem helyes a jövő kormányokat

egy ideológiai áramlathoz kötni. Nehru utódai nem szenvedtek effajta gátlásoktól, és megsértették az alkotmányozás konszenzusra vonatkozó alapelveit.

Ez az ideológiai nyomás azáltal okozta a legnagyobb kárt, hogy a demokratikus működés néhány alapvető értéke – melyeket nemigen lehet törvénybe iktatni – súlyosan sérült. A választás szabadsága egyrészt a választási eljárás szabályosságán, másrészt a jogerős eredmény megkérdőjelezhetetlenségén alapszik. Mára a választási jogalkotással ténylegesen megszilárdult és hitetlensé vált a választási rendszer. Ugyanakkor mintha eltűnőben lenne a vereség sportszerű elfogadásának eszméje, és a főlányban lévő ellenzék vétőjogával gyakorlatilag sarokba szorította a parlamentet. Mivel a parlament fokozatosan veszített hatalmi súlyából, sőt működésképtelenné vált, a döntéshozatal jelentős területei olyan ellenőrizhetetlen szervekre ruházták át, mint a hatóságok és a bírói testület. Hivatásos „aktivistákból” álló csoportok jelentek meg, akik nem ismerik el a szervezett keretek között működő politikát és egyfajta „alkotmányos” önbíráskodást gyakorolnak. Az okok abban keresendők, hogy meggyőződésük szerint a társadalmi reformokat is magukba foglaló, kívánatosnak tartott változásokat csak egy felvilágosult kisebbség valósíthatja meg a közigazgatás, a civil szerveződés és a jog területén. A demokrácia jelentős területei – nevezetesen a népszuverenitás gyakorlása képviselői intézmények útján – szorultak ki ténylegesen az alkotmányos kormányzásból, és kerültek olyan egyének kezébe, akiket társadalom felett állónak tekintenek – miközben gyakran mély megvetéssel vannak annak szokásai és hagyományai iránt.

Hála Istennek még mindig gyönyörködhetünk a hatalmas katonai díszfelvonulás pompájában, mely emlékeztet arra, hogy a köztársaság napja eredetileg a Ganatantra (demokrácia) megünneplését szolgálta. Ha választhatnának, az indiaiak biztosan a nemzeti identitást részesítenék előnyben a módfelett divatosá vált, de gyökértelen „alkotmányos patriotizmus” ellenében – már csak azért is, hogy ezzel is tiltakozzanak Narendra Modi miniszterelnök politikája ellen.

(Open India)

 Sean Yom

A segítség néha ártalmas lehet

A külföldről támogatott diktátorok hatalma ingatagabb

A nagyhatalmak mindig is támogattak sötét diktatúrákat, ha ez olyan stratégiai előnyökkel járt, mint a természeti erőforrások, a katonai biztonság vagy a pénzügyi nyereség. Egy ilyen viszony rendszerint hatásos ösztönzők egész sorára épül, beleértve az olyan diplomáciai mézesmadzagokat is, mint a nemzetközi egyezmények és a kétoldalú megállapodások; az anyagi és műszaki támogatás formájában érkező gazdasági segítség; valamint a képzési programok, fegyverszállítás és csapatbevetés terén nyújtott katonai segítség.

Az alapvető cél általában a politikai stabilitás megteremtése a támogatott zsarnokok hatalmának erősítésével és a gazdaság fellendítésével. Az Egyesült Államokban az elmélet és a gyakorlat szakemberei között régóta heves vita folyik azokról az erkölcsi dilemmákról, amelyet az effajta patronálás rejt magában. A liberális oldal arra az elmentmondásra hívja fel a figyelmet, hogy az Egyesült Államok a demokrácia fegyvertárát felhasználva segít diktátorokat népük elnyomásában. A valóság talaján állók pedig inkább támogatják a már ismert zsarnokokat, semmint hogy felvállalják esetleg még rosszabb ismeretlen önkényuralkodók kockázatát. Jobb egy Amerika-párti király, mondják, mint egy Nyugat-ellenes teokrácia.

Mindazonáltal a vita során elsikkad a kérdés, hogy vajon ténylegesen megtérül-e a diktatúrák támogatása. Másként fogalmazva: a diplomáciai, gazdasági és katonai segítség elősegíti-e a kiszolgáló rezsimek hosszú távú fennmaradását. A Közel-Keleten a történelem nem ezt bizonyítja. Az elmúlt évtizedek alatt számos esetben épp a visszás helyzetet előidéző külső segítség vált a túlélés akadályává.

Amikor a diktátorok egyszerre maguk mögött tudták a nagyhatalmakat, gyakran elszigetelték magukat saját társadalmuktól, nem

figyelve annak igényeire, és szövetségek kiépítése helyett az erőszakos elnyomást választották. S mikor végül eljött a súlyos válságok időszaka, a diktátorok hazai szövetségeseik és a nép támogatása nélkül találták magukat, mely ellensúlyozhatta volna az ellenzék fokozódó nyomását. A nyugati támogatók, mint például az Egyesült Királyság és az Egyesült Államok nem tudtak többet segíteni a távolból. Jó néhány példa akad arra, hogy kegyetlen diktatúrákat sodor el a forradalmak szele annak ellenére, hogy bőséges diplomáciai, gazdasági és katonai támogatást kapnak a nyugati fővárosokból.

Irakban az 1958-as államcsíny vetett véget a Hásimita dinasztia uralmának, melyet a britek iktattak hatalomba, és jelentős mértékben támogatták a megelőző négy évtizedben. Az 1979-es iráni forradalom a Pahlavi-dinasztiát döntötte meg, annak ellenére, hogy az Egyesült Államok egyik legközelebbi szövetségeseinek számítottak, és mind katonai hatalmukat mind politikai öntudatukat, sőt még a gazdasági fejlődést is amerikai segítségre alapozták. Itt van továbbá Egyiptom, ahol az „arab tavasz” 2011 februárjában kiűtötte a hatalomból az önkényesen uralkodó Mubarakot, annak dacára, hogy az 1981 óta közel 67 milliárd dollárt kapott Washingtontól gazdasági és katonai segítség formájában. Ezekben az esetekben a nagyhatalmak beavatkozása körülbelül egy évtizednyi kezdeti stabilitást hozott – majd bekövetkezett a széthullás.

Két fő oka van annak, hogy a segítség néha többet árt, mint használ. Először is, a diktátorok a többi politikushoz hasonlóan a túlélést érthető és mindent felülíró célként tekintik. A demokráciákban a választói többség törvényesít egy vezetőt, ezért a túlélés a következő választás megnyerését jelenti. A legtöbb tekintélyelvű államban azonban – választások nem lévén – a vezetők döntik el, mekkora legyen a támogatói bázisuk annak alapján, hogy mit tartanak szükségesnek hatalmuk megőrzéséhez.

Másodszor, a zsarnokok a legkevésbé sem keresnek szövetségeseiket. Elméletben tömegeket tudnak szövetségessé tenni azáltal, hogy az állampolgárokat érdekeltté teszik a rezsimek

fennmaradásában: ezt szolgálhatják a munkahelyek, a pártfogás és részreahlás jelei, a jólét, a képviseleti rendszer, illetve egyéb javak. Az ilyenfajta törvényesség biztosítása azonban elég költséges és megerőltető; felemészti az állami erőforrásokat, a hatalmon levőket pedig elszámolásra kényszeríti a társadalommal szemben. Ezért optimális esetben a diktátorok a lehető legkisebb még életképes koalíciót építik ki, jól tudván, hogy olcsóbb és könnyebb elnyomni a társadalmi erőket, semmint fáradtságos munkával megnyerni hűségüket alkudozások és tárgyalások útján.

A dolgok azonban sohasem alakulnak úgy, mint ahogy elképzeljük. Két szemléletes közel-keleti példa mutatja, hogy mi zajlik le akkor, amikor a diktatórikus politika alapigazságsái összetalálkoznak a romboló hatású nemzetközi segítséggel. 1930-tól 1950-ig a térség sok nemzeti vezetője tapasztalt szélesebb körű demokráciát és társadalmi igazságosságot követelő erősödő ellenzéki megmozdulásokat az egyetemisták, munkások, jogászok, üzletemberek és tanárok körében. Vegyük Kuvaitot és Iránt: az előbbiben az uralkodó Al-Szabah dinasztia az 1930-as évek végén visszahőkölt a nagyfokú kereskedői ellenzékétől; az utóbbiban pedig a sah hatalmát majdnem megdöntötte egy népi-nacionalista mozgalom. Ezeknek a válsághelyzeteknek a kezdetén a nagyhatalmak megjelenése, vagy távolmaradása igen különböző módon befolyásolta az eseményeket.

Kuvaitban az Al-Szabah rezsím hiába folyamodott a britekhez beavatkozásért, kérésük nem talált meghallgatásra, ugyanis London nem sok értelmét látta, hogy fegyvereket, csapatokat vagy pénzt küldjön az erejét vesztett uralkodónak, hogy az elnyomhassa a lázadó demokratákat. Abban az olaj előtti korszakban, Kuvait csak egy eldugott kis sejkység volt a Perzsa-öböl mélyén, mely csekély kereskedelmi vagy katonai jelentőséggel bírt. Számolván a csúfos bukás lehetőségével, a kuvaiti vezetés kénytelen volt egyezkedésbe bocsátkozni politikai riválisaival, és megtanulni nemcsak azt, hogyan vonjon be elégedetlen választókat, mint például a kereskedőket és az iparosokat, hanem hogy hogyan érjen el új csoportokat, mint például a síita kisebbséget további támogatásért.

Iránban azonban az angolok és az amerikaiak addig mesterkedtek, amíg 1953-ban helyre nem állították a sah hatalmát, és ezek után rezsímjét elárasztották az Egyesült Államokból érkező támogatással. Washington gazdasági segítsége fedezte az állami fizetéseket, továbbá kinevezte Iránt a nagy szovjetellenes szövetségnek, újraszervezte a hadsereget és a hírszerzést. A javakban dúskáló Pahlavi-monarchia nem sokat tett azért, hogy saját társadalmából támogatókat gyűjtsön, és figyelmen kívül hagyta vagy éppen elnyomta a lehetséges szövetségeseket, úgymint a síita papságot, a szakszervezeteket, boltosokat és a földtulajdonnal rendelkező gazdálkodókat.

E két ország sorsa nem is alakulhatott volna eltérőbben. Az 1977–79-es iráni forradalom idején a hangos tiltakozások és a megbénult gazdasági helyzet hozzájárultak a sah uralmának megdöntéséhez. Mivel a sah évtizedek óta elnyomásra és amerikai támogatásra alapozta rendszerét, akkora volt a szakadék közte és a társadalom között, hogy reformígéretei süket fülekre találtak. Végül iráni tiltakozók millióinak lemeszárlásán vagy az amerikai csapatok behívásán kívül a Pahlavidiktatúrának nem maradt más eszköze vagy politikai elképzelése, amivel békésen leszerelhette volna a tömeglázadásokat. Így 1979. február 11-én megpecsételődött a sorsa.

Ezzel szemben Kuvaitban az Al-Szabah-uralomnak sikerült átvészelnie egy kíméletlen időszakot, mely az 1980-as években kezdődött, beleértve az olajárak összeomlását, az iráni–iraki háború negatív hatásait, az irakiak invázióját és a dinasztia elmozdítására tett kísérleteiket. Az ezt megelőző évtizedekben a rezsím arra használta fel az olajkincsből származó bevételeit, hogy megszilárdítsa széleskörű koalíciós támogatását, melyet a zavaros 1930-as évek után kezdett kiépíteni, mégpedig oly módon, hogy az öbölháború után a legtöbb kuvaiti üdvözölte az Al-Szabah dinasztia visszatérését, annak ellenére, hogy lehetőségük volt egy másfajta rendszer bevezetésére. Az állampolgárokra is számító, mérsékelt elnyomással jellemezhető államépítés egymástól kölcsönösen függővé tette a rezsímet és a társadalmat, biztosítva ezáltal a stabilitást

nehezebb időszakokban is. Az ilyen összetartozás korántsem magától értetődő. Elvégre az „arab tavasz” csúcspontján líbiai, szíriai és bahreini tiltakozók nem egy esetben kérték fel a nyugati országokat beavatkozásra és arra, hogy segítsenek az országukat fojtogató rezsimek megdöntésében.

Az Al-Szabah dinasztíának soha nem volt elsődleges célja a kuvaiti stratégia – azaz a nagy támogatottság kialakítása, a társadalommal való szoros kapcsolatok kiépítése és az elnyomás korlátozása. Az 1930-as és 1940-es években szívesen eltiporta volna az ellenzék, és kinyilvánította volna vitán felül álló hatalmát, de a britek rendíthetlensége ennek útját állta. Mivel az Al-Szabah dinasztia szeme előtt mindenáron a túlélés célja lebegett, nem volt más választása, mint hogy kiegyezzen a kulcskérdésekben, például az adócsökkentésben és némi politikai szerepvállalás engedélyezésében. Mindez hozzászoktatta a rezsimeket a támogatókat is megnyerni képes „adok-kapok” jellegű politikához. Ez az akkoriban nem túl optimálisnak tűnő megoldás évtizedekkel később irigylésre méltó tartós állapotot teremtett. Az első öbölháború alatti külföldi beavatkozás ellenére a múltban kötött alkuk hatása máig érezhető. A kuvaitiak kritizálhatják ugyan az Al-Szabah dinasztíát, hogy nem kormányoz demokratikusan, de csak kevesen vitatják a tényt, hogy kormányoz.

A Közel-Keleten – Tunéziától Egyiptomon és Jordánián át Bahreinig – hasonló esetek egész sora mutatja, hogyan befolyásolja az önkényuralom alakulását a nemzetközi segítség. A diktátorok nemigen kedvelik nagy tömegek mozgósítását, szemben az elnyomás olcsóbb és könnyebb módszerével, de az előbbi fogják választani, ha a másik alternatíva a bukás. Belülről nézve ez érthető: az önkényuralom üdvözlí a kormányzó elit és az átlagpolgárok közötti egyenlőtlenséget, ezért igen sanyarú állapotoknak kellene előállniuk, hogy a hatalmon levők arra kényszerüljenek, hogy a tömegekkel tárgyalásokba bocsátkozzanak.

Továbbá fontos az időzítés. Az új államok válságos perceket élnek át születésükkor, amikor az uralkodók baklövéseket követnek el,

forrong az ellenzék, és eluralkodik a bizonytalanság. Ennél a pontnál a külső támogatás befolyással lehet az intézményi politikák típusaira, s ez évtizedekre meghatározhatja a jövőbeni fejlődés útját: milyen pártok vagy testületek jönnek majd létre, milyen iparfejlesztési programok indulnak el, mekkora létszámú lesz a hadsereg, és így tovább. Minél inkább bevonják a nagyhatalmakat a döntésekbe, annál valószínűbb, hogy a politika nagyfokú elnyomásra fog épülni, elszakad a társadalom széles rétegeitől, amely végül a vezetői ellen fordul. Például sok közel-keleti ország földreformokat hajtott végre az 1960-as években, de igen különböző okokból: míg a függetlenségét elnyert marokkói állam azért akarta újra felosztani a földeket, hogy egy vidéki támogatókból álló új bázist hozzon létre az 1960-as években, addig az amerikai segítséget élvező Pahlavi-rezsim elsődleges célja az arisztokrata nagybirtokos elit szétverése volt, melyben veszélyforrást látott. Ezzel szemben az évtizedekkel később bekövetkező válság idején jóval kevesebb befolyással bírtak a háttérben álló nagyhatalmak. 1979-ben a sah rezsimje nem az amerikai, hanem az iráni támogatás hiánya miatt ért véget. A nagyhatalmak nem tudják megvédeni csatlósáikat a bukástól.

A döntéshozók számára szintén fontos tanulságokkal szolgál a külföldi segítség és az önkényuralmi rendszerek fenntarthatósága közti összefüggés. A diplomáciai, gazdasági és katonai segítség életben tarthat egy rezsimeket, azonban romboló következményként – megszilárdítás helyett – annak ingatagságát is eredményezheti. Ki kell emelni a megszállás utáni Irakot és Afganisztánt, ahol az új kormányok időlegesen leverték a lázadásokat – a jelentős amerikai támogatásnak köszönhetően – de mivel felülkerekedtek, nem érezték szükségét, hogy a zavargásokat gerjesztő vallási és etnikai csoportok felé lépéseket tegyenek és tárgyalásokba bocsátkozzanak velük. Az eredmény: Irak és Afganisztán széthullott államokká váltak, ahol a belső szétesettség miatt az ország élén állóknak csak nevetéses látszathatalmuk van.

A nagyhatalmak még napjainkban is támogatnak bábállamokat, ha azok stabilitása létfontosságú stratégiai érdekeket szolgál. Az Egyesült Államok nagykövetségei továbbra is nagy befolyással bírnak olyan országokban, mint Irak, Jordánia és Kuvait. A franciák beleszólással vannak Algéria, Marokkó és a legtöbb nyugat-afrikai állam belügyeibe. Kína új szövetségeseket szerez Kelet-Afrikában, továbbá olyan ázsiai önkényuralmi rendszerek mögött áll, mint Észak-Korea, Türkmenisztán és Vietnam. Oroszország régi új csatlósaira – Fehéroroszországra, Szíriára és Ukrajnára – egy nyugtalan Moszkva árnyéka borul. Ezekben a kapcsolatokban mindkét fél jobban járna, ha nem felejtene el, amit a történelem tanít: a segítség néha ártalmas is lehet.

(*Foreign Affairs*)

Michael Fontaine

Mit adtak nekünk a rómaiak?

Ókori tanulságok a jelenkori politika számára

Mary Beard: SPQR: az ókori Róma története (SPQR: A History of Ancient Rome) című könyvének recenziója

Az ókori Róma egy falu volt, amely világbirodalommá nőtte ki magát. Kr. e. 117-ben, területi kiterjedésének csúcspontján a Brit-szigetektől Mezopotámiáig, a Rajnáttól a Szaharáig terjedtek a határai. Története több mint ezer éven át ível. Mielőtt a Nyugatrómai Birodalom az ötödik század végén összeomlott, a rómaiak olyan életszínvonalon éltek, amelyet legközelebb csak a tizenkilencedik század közepén látott újra a nyugati világ. Beltéri fűtés, vízellátásos vécék, gránit főzőpultok álltak rendelkezésükre, sőt még esztétikai fogászat is létezett. A kormányzat, mely ezt az életformát biztosította, a *Senatus Populusque Romanus*, azaz „a Szenátus és a római nép” névvel illette magát. A Róma polgárai és választott vezetői

közti kapcsolatot mindenütt büszkén hirdette az „SPQR” rövidítés.

Róma történelmének klasszikus korszaka a Krisztus előtti utolsó kettő és a Krisztus utáni első két évszázadot öleli át. A korszak kezdetén Róma már jókora birodalmat kormányzott demokratikus módszerekkel. A végére a kormányzás egyre inkább tekintélyelvűvé vált, de a birodalmon belül még mindig béke uralkodott. Virágzott a városépítészet, az irodalom, a színház és a művészetek; a rómaiak feszítették keresztre Jézust, és rombolták le a Második Templomot Jeruzsálemben⁴ – mindezek maradandó következményekkel jártak. A római történelem legemlékezetesebb eseményei és leghíresebb személyiségei ehhez a korszakhoz kötődnek.

A történészek rendszerint azzal indokolják elhatározásukat jól ismert eseményekről írott új műveik esetén, hogy fontos, az elfogadott nézeteket megkérdőjelező vagy éppen tisztázó forrásokat fedeztek fel. Más a helyzet a *SPQR*-ral, melyben Mary Beard⁵ mondja el újra a római történelmet a kezdetektől a klasszikus korszak végéig. Mindazonáltal még ellenállhatatlanabb olvasmánnyá teszi munkáját az a modern, politikai töltésű nyelvezet, melybe a cambridge-i professzor – „don” – egy régi történetet öltöztet. Az *SPQR* a római történelmet ülteti át a mai angliai viszonyok közé – azokba a kifejezésekbe és gondolati sémákba, melyek a tömegtájékoztatásból áramlanak felénk, és melyek életünk rendjét és értelmét adják – Beard zsenialitása épp abban rejlik, hogy csak ezt a nyelvezetet használja, semmint a nyílt összehasonlítás módszerét, hogy ókori párhuzamokat sejtessen a huszonegyedik század politikájával és

4 Heródes halála után tíz évvel (Kr. e. 4) Júdea közvetlen római fennhatóság alá került. A növekvő római elnyomás ellen egyre erősödött a harag és ellenállás... A legfelsőbb római haderők Titus vezetésével végül győzedelmeskedtek, és Kr. u. 70-ben a földig rombolták Jeruzsálemet. Jeruzsálem és a Második Templom lerombolása katasztrófális volt a zsidó nép számára. A korabeli történetíró, Josephus Flavius szerint zsidók százezrei vesztették életüket Jeruzsálem ostromában és az ország más részein, illetve ezeket adták el rabszolgának.

5 A Cambridge-i Egyetem klasszika-filológusa.

ellentmondásaival. Ezáltal könyve nemcsak a római történelembe enged betekintést, hanem a jelenkor problémáiba is.

A RÓMAIAK – ÉPP OLYANOK, MINT MI!
Vegyük példának azt, ahogy Beard Romulusról, Róma legendás első királyáról ír. Amikor anyja, egy szűz papnő először teherbe esett, azzal vádolta Mars római hadistent, hogy megerőszkolta őt. Mikor Romulus és ikertestvére, Remus megszülettek, nagyapjuk testvére, aki elragadta a trónt a fiúk nagyapjától, és féltette hatalmát a felnövekvő ikerpártól; megbízást adott arra, hogy elrabolják, majd sorsukra hagyják őket egy gyékényből font kosárban a Tiberis folyón. Am ők rosszul végeztek munkájukat: az ikrek nem haltak meg, hanem egy nőstényfarkas befogadta őket, és a tejével táplálta őket. A legenda szerint Romulus alapította Rómát, ő volt az első vezetője, halála után az égbe került.

Beard narratívája több mint a szeplőtelen fogantatás, a Mózeszt megmentő gyékénykosár és a mennybemenetel nyilvánvaló bibliai párhuzamainak pusztá felidézése. Olyan, a mai korra jellemző aggodalmakat vált ki belőlünk, mint amit a nemi erőszak miatti, akár perre menő vádaskodások (Beard inkább ezt a kifejezést használja az egyes ókori-Rómaszakértők által kedvelt eufémisztikus „megszöktetés” vagy „elcsábítás” helyett), illetve kormánytisztviselők szakmai alkalmatlanságának hallatán érzünk. A római források elmesélt és újramesélt rétegeinek leírása közben – melyek elhomályosítják a Romulus-történet részleteit – Beard távolságtartással kezeli témáját, ami az olvasót is hasonló kételkedésre indítja. Mikor pedig rámutat arra, hogy sok római is fenntartással volt a városalapító mítosz iránt, elgondolkodásra késztet: vajon a ma embere jobban látja-e a világot, mint a két évezreddel ezelőttiek?

Vagy gondoljunk csak arra, hogy a Krisztus előtti első század vége felé Augustus császár milyen ügyesen használta fel az intézményi reformokat, hogy kiüsse a hatalomból a katonaság soraiban és a szenátusban lévő esetleges ellenfeleit. Beard szavai nyomán felelevened-

nek bennünk az amerikai katonai beavatkozás veszélyes következményei a Közel-Keleten. „Mint ahogy ez gyakran megesik – írja –, a hatalom új örei jobbra kénytelenek a régi gárda gondosan megválogatott változatára támaszkodni, máskülönben – ahogy ezt a közelmúltban láthattuk – anarchia következhet be.” Beardnek nem szükséges Irak vagy Líbia nevét említenie, hogy világos legyen álláspontja.

A mai Amerikai Kongresszusra sem szükséges utalnia, hogy az olvasók ezáltal helyesen ítélik meg annak a római szenátornak a szolgálalkúságát, aki, mikor Tiberius császár nyílt szavazást kért egy ügyben, így válaszolt: „Meg tudnád mondani, hányadikként szándékozol leadni a szavazatodat, Caesar? Ha te mész elsőnek, tudom, kit kövessenek. Viszont ha utolsóként adod le, attól tartok, véletlenül rosszul dönthetek.” Az anekdota akaratlanul is arra emlékeztet, hogyan szolgál ki az Amerikai Kongresszus néhány tagja egyes befolyásos érdekköröket, mint például a Nemzeti Fegyverszövetséget (National Rifle Association). Hasonlóan, Beard úgy taglalja a Kr. e. 171-ben zajló vitát római katonák és a mai Spanyolország területén élő nők több mint 4000 „hontalan” fiáról, hogy az földézi a jelenleg folyó, ún. „horgonybabák” miatti gyűlölködést; továbbá a hivatalos iratokkal nem rendelkező bevándorlókról szóló érvek és ellenérvek is ott bujkálnak Marcus Tullius Cicero védőbeszédjének elemzésében, mely Kr. e. 62-ben hangzott el a görög származású Archiast római polgárjogának ügyében. Még a mai konzervatívokat jellemző, az ún. politikai korrektséget gyakorta elitélő hangot is kihallani véljük az ifjabb Cato bíráló megjegyzéseiből, melyeket Cicero beszéde előtt egy évvel vetett papírra Kr. e. 63-ban: „Már rég elvesztettük a dolgok igazi nevét – figyelmeztetett. – Más emberek pénzének szétosztogatását »nagylelkűségnek« nevezik. A vérlázító viselkedést a »bátorság« szóval illetik. Fordulóponthoz jutottunk, és ez tönkreteszi országunkat.”

Az *SPQR* korunkkal kapcsolatos utalásai nem kizárólag az Egyesült Államok politikájára vonatkoznak. Beard Róma első királyait haduraknak, a birodalmat kormányzó hivatalnokokhoz

érkező külföldi delegációkat nemzetközi lobbistáknak, a triumvirátusokat katonai juntáknak, a néptömeget a birodalom „99%-ának” tekinti, és szándékos károkozásnak nevezi, mikor Kr. e. 58-ban Cicero házát lerombolja Clodius nevű ellensége. Sőt emberiségellenes büntettekről ír – ebbe a kategóriába sorolja azokat a kegyetlenkedéseket, melyeket Julius Caesar követett el galliai hódítása idején.

Beard ironikus történelemszemlélete elkerülhetetlenné teszi a római és a mai politika közti összehasonlítást. Sehol sem olyan nyilvánvaló ez, mint elbeszélése elejének és végének megválasztásában. Bár Róma eredete a Krisztus előtti nyolcadik századig nyúlik vissza, Beard 63-ban Ciceróval indítja művét – aki Obamához hasonlóan kívül állt a politikai körökön (családjában elsőként töltött be magas állami beosztást, és az egyik provincián – azaz tartományban – született), és épp olyan ragyogó szószoki tehetséggel volt megáldva, mint Obama. Cicero abban az évben foglalta el Rómában konzuli hivatalát – az amerikai elnökségre emlékeztető politikai tisztséget –, majd leleplezett egy terrorista összeesküvést, melyben konzultársával együtt meg akarták gyilkolni, és fel akarták gyújtani a várost. Besúgóik információi alapján letartóztatott egy fiatalemberekből álló csoportot, aki bevallották bűnrészességüket. A letartóztatások ellenére Rómában pánik tört ki: senki sem tudta, milyen messze vezetnek az összeesküvés száalai, és vezetőjüknek, Catilinának sikerült kicsúsznia üldözői kezéből, és Toscanában félkatonai támaszpontokhoz csatlakoznia.

Ezek az események igen kellemetlen helyzetbe hozták a kormányzatot. Az összeesküvők vallottak, bűnös szándékuk nyilvánvaló volt, de mivel tervük végrehajtásában meggátolták őket, nem volt egyértelmű, mi legyen a további sorsuk. A római jog alapján megillette őket a bírósági tárgyalás, de mivel bizonytalan számú társuk még mindig szabadlábban volt, nemigen volt idő „formaságokra”. A Szenátus összegyűlt, hogy megvitassa a lehetőségeket; az ezt követő vita köré építi később a legnagyobb római történetíró, Sallustius az eseményről írott beszámolóját. „Az egyéb bűncselekmények esetében – mennydörögte az Ifjabb Cato

ugyanabban a beszédében, melyben kortársai eufemizmusokra való hajlamát ostorozta –, eljárást indíthatunk, miután vád alá helyeztük őket; jelen esetben, hacsak nem vagyunk bizonyosak afelől, hogy nem követték el, nincs értelme jogi útra terelni az ügyet, miután megtörtént. Ha bevették a várost, nem sok választásuk marad a legyőzötteknek. Cato javaslata szerint azonnal ki kellene végezni az összeesküvőket; ez mutatná leginkább Róma erejét, és a társakat is elrettentené. Elgondolásának akadt azonban egy szépséghibája: nem volt jogi alapja.

Ha érvelése mégis ismerősnek tűnik, akkor ezen nem kell csodálkozni. A szeptember 11-ei terrortámadás első évfordulóját megelőző napokban Condoleezza Rice, akkoriban George W. Bush amerikai elnök nemzetbiztonsági tanácsadója, megjelent a tévé képernyőjén, hogy előkészítse a talajt a Szaddam Husszeim kormányzása alatt álló Irak megszállására. „Itt az a probléma – merengett a CNN adásában –, hogy mindig lesz némi bizonytalanság akörül, hogy milyen gyorsan lesz képes [Szaddam Husszeim] atomfegyvereket előállítani. Mi azonban nem szeretnénk, ha kiderülne a füstölő fegyverről, hogy az egy gombafelhő.” Ahogy Cato esetében is, itt is egyértelmű volt a célzás: egy helyrehozhatatlan katasztrófa elhárításának egyetlen módja csak a gyors megelőző csapás lehet.

Caesar, aki akkoriban szenátor volt, hasonlóan ismerősnek csengő ellenvetéssel élt Cato javaslatával szemben: „Sok halandó csak a legutolsó dologra emlékszik, és elvetemült emberekkel megesik, hogy elfelejtik bűneiket, és csak a kapott büntetésről beszélnek, amennyiben az egy kissé túl szigorú volt” – mondta –, s ezek a sorok köszönnek vissza John McCain szenátor börtönökben zajló kínzások elleni érvelésében 2005-ben. „A börtönökben elkövetett visszaélések... óhatatlanul nyilvánosságra kerülnek – írja, és amikor kitudódnak, az erkölcsi tekintélyünket fenyegeti, és olyan hamis, de széles körökben elterjedt vádaknak tesz ki bennünket, melyek szerint a demokráciák lényegileg semmivel sem tökéletesebbek vagy erkölcsösebbek a többi rendszernél.

Beard művének befejezése a Kr. u. 3. században szintén megragadja az olvasó figyelmét. 212-ben a Római Birodalom szabad lakosainak körülbelül csak 20%-a rendelkezett polgárjoggal. Ugyanabban az évben a 24 éves Caracalla császár önhatalmúlag római polgárságot adományozott mindazoknak a szabad alattvalóknak, akik még nem kapták meg azt – anélkül, hogy megkérdezte volna a régóta polgárjoggal rendelkezőket a kiterjesztésről. Két évtizeddel később Róma fél évszázadon át tartó gazdasági válságba és erőszakhullámokkal tarkított politikai anarchiába süllyedt, melyet a történészek „a harmadik század válságának” hívnak, s mely felfordulásnak csak akkor szakadt vége, amikor Diocletianus, illír katonából lett hadúr, majd császár legyőzte ellenfeleit, és egy új, orwelli politikai rendet kényszerített Rómára. Mivel Beard csak futólag utal erre a következményre, lehetetlen megállapítani, hogy összefüggésbe hozza-e Caracalla döntésével. Mégis, a bevándorlási reform, az anyagi jólét és a stabilitás közti összefüggések ma nem kevésbé fontosak, és Beard feltehetően ezeket a kölcsönhatásokat akarta érzékeltetni az olvasóval.

RÓMÁBAN TÉGY ÚGY, AHOGY A...

A római történelem tanulmányozása sokat elárulhat a mai Nyugatot mozgató erőkről, ha számításba vesszük, hogy az ókori Róma milyen óriási hatással volt az európai politikai és kulturális gondolkodás fejlődésére az összeomlását követő évszázadokban. Ezek után nem meglepő, hogy az *SPQR* zárszavában így ír a szerző: „elképesszöen sokat megtudhatunk – legalább annyit magunkról, mint a múltról –, ha *belemerülünk* a római történelem, költészet és próza, a rómaiak vitatkozó és érvelési technikáinak tanulmányozásába”. Mindazonáltal kritikusabb szemmel kell közelítenünk Beard kijelentéséhez ugyanitt, melyben rációfol az előbb mondottakra: „Többé már nem gondolom azt, mint egykor naivan, hogy nekünk sok tanulnivalónk lenne közvetlenül a rómaiaktól.” Igaz, hogy az ókori Róma és a modern nyugati világ anyagi és társadalmi viszonyai között hatalmas különbség van: például az ókori rómaiak nem fontolgatták többet a rabszolgáság eltörlését vagy a nők választójogát,

mint a legtöbb huszonegyedik századi amerikai a házasság intézményének megszüntetését. De az a számtalan megnyilvánulási forma, melyben a köztársasági Róma politikai berendezkedése mintául szolgált az Egyesült Államok számára, mégis amellet szól, hogy a római történelemből leszűrt tanulságok alkalmasak lehetnek a jelenkor gondjainak megoldására.

Az alapító atyák a fiatal Egyesült Államokat a római köztársaság örökösének álmodták meg: a hatalmi fékek és ellensúlyok rendszere; a lelkiismeret, a válás és a szólás szabadsága; a nyílt versenyen alapuló választási rendszer; a jog uralma és a hatalom békés átadásának gyakorlata mind részben a római példából indultnak ki. A római köztársasághoz hasonlóan az Egyesült Államok is tengerentúli területeket kormányoz köztársasági intézmények segítségével; és mint az amerikai dolláron olvasható latin felirat, az *e pluribus unum* ('a sokból egy lesz') sejteti, Washington fontosabbnak tartja a nemzeti egységet az ország sokszínűségénél, ösztönözvén a szabad akarattól történő nemzetté formálódást. Ezekkel a jellemzőkkel viszonylag ritkán találkozunk a világtörténelemben, és még szokatlanabb egy országon belül látni őket. Ebből a szempontból az Amerikai Egyesült Államok inkább hasonló a köztársaságkori Rómához, semmint a múlt század jó néhány diktatórikus államához.

Akárcsak a mai Egyesült Államok, Róma is kulturálisan és etnikailag különböző népek sokaságából állt össze, és a mai amerikaiak egy részéhez hasonlóan, ismert római személyiségek is kételkedtek bizonyos kisebbségi csoportok hűségében. Az 111. évben például az ifjabb Pliniusnak, aki abban az időben egy északnyugat-anatóliai római provincia, Bithünia kormányzója volt, egy kereszténység nevű furcsa és viszonylag új vallás követőivel gyűlt meg a baja, melyet akkoriban még tiltottak a római törvények. Plinius kötelességének érezte, hogy megbizonyosodjon a keresztények hűségéről, ezért levelet írt Traianus császárnak, melyben afelől érdeklődött, hogy vajon elfogadhatók-e az általa alkalmazott eseti intézkedések, többek között egy névtelenül küldött, az állítólagos helyi keresztényekről szóló lista felhasználása. A csá-

szár válasza figyelemre méltó volt. A keresztények ellen nem szabad „hajtóvadászatot indítani” – írta. – „Ha a bíróságaitok elé kerülnek, és rájuk bizonyítják bűnüket, meg kell büntetni őket... Bírósági eljárásban azonban semmiféle helyük nem lehet névtelen listáknak. Ez nagyon kellemetlen precedenst teremtene. Nem illik a római polgárokhoz.” Bár a hivatalos római álláspont nem volt túl toleráns a keresztényekkel szemben, érdemes megjegyeznünk Traianus bölcs választát: államunk szilárd értékeire hivatkozva kerülhetjük csak el, hogy különösen rossz példát mutassunk a társadalom szélére szorult kisebbségi csoportokkal való bánásmódban. Korunk számára nem ez az egyetlen lecke, amit a római történelemből tanulhat. Róma fáradságos hadjárata az észak-afrikai numídiái királyság ellen a Kr. e. 2. században azt szemlélteti, hogy a távoli, kevésbé ismert ellenfelekkel vívott, elhúzódó háborúk esetén túl nagy árat kell fizetni a győzelemért emberéletben és anyagiakban, a megromlott közhangulat és a hadikészletek kimerülése miatt. Kr. e. 146-ban Róma Karthágó feletti végső győzelmének utóhatásai emlékeztetőül szolgálnak arra, hogy egy hirtelenjében egypólusúvá vált világban milyen nehézségekkel kell szembenéznie egy vezető szerepbe került országnak: Rómában a külső ellenség eltűnésével támadt úrt a belviszályok töltötték ki, az elhanyagolható problémák pedig a létet fenyegető veszélyeként jelentkeztek. Továbbá Theodosius császár Kr. u. 380-ban kiadott rendelete, mely minden római alattvalótól megkövetelte, hogy higgyen a keresztény Szentháromságban, és ami elkerülhetetlenül a vallásüldözésekhez vezetett, arra tanít bennünket, hogy óvakodjunk azoktól a politikusoktól, akik nem szívesen hallják az eltérő véleményeket, vagy éppen parancsba adják egy uralkodó nézet elfogadását.

Valójában rengeteget tanulhatunk a rómaiaktól – ha van bátorságunk élni a lehetőséggel. Ha így vesszük a kezünkbe Mary Beard könyvét, a római történelem legfényesebb ezer évéről kapunk átfogó bevezetést, mely arról győz meg, hogy – a szerző szavaival élve – miért „fontos Róma”, és emlékeztet bennünket arra, hogy miért igaz ez különösképpen napjainkban.

(*Foreign Affairs*)

William Armstrong:

Atatürk: egy birodalom örököse

Ryan Gingeras: *Musztafa Kemal Atatürk: egy birodalom örököse* című könyvének recenziója (Oxford University Press, 2015, 212 oldal)

Musztafa Kemál Atatürk esetében közel sem olyan egyértelműek a dolgok, mint ahogy azt leglelkesebb csodálói vagy legádázabb ellenzői hinni szeretnék. Az előzőek számára a Török Köztársaság megalapítója látnok volt, aki egymaga rántotta vissza Törökországot a szakadékból. Az utóbbiak egy demokráciaellenes zsarnokot látnak benne, aki maradó károkat okozott azáltal, hogy elvágta Törökországot oszmán örökségétől.

A valóság ennél bonyolultabb. Mindkét fél elkövette többek között azt a hibát, hogy Atatürk forradalmát előzmények nélkülűnek tüntette fel. Az ideológusokkal szembehelyezkedve az utóbbi évtizedek számos kutatója hangsúlyozza a történelmi folytonosságot az oszmán és a köztársasági időszak között. A nyugatosodás, a katonai reform, a nyelvreform és a világias modernizáció gyökerei az oszmán birodalom végső éveire nyúlnak vissza. Bár papírra vetve látványosnak tűnt a kemáli program, valójában olyan alapokra épült, melyek évtizedekkel korábban az oszmán érában is jelen voltak már.

Ryan Gingeras új Atatürk-életrajzában kiemeli e folytonosság jelentőségét, miközben a köztársaság korai szakaszában zajló hatalmas változásokat is elismeri. Tudományos szempontból a könyv nem közöl túl sok újat, viszont az eddigi kutatások kiegyensúlyozott, elegánsan megírt szintézise. Kevesebb, mint kétszáz oldalon kiváló bevezetést kínál a témába.

A folytonosság megőrzésének egyik kulcsfontosságú területe volt, hogy a fiatal Török Köztársaság fő vonalakban követte az ifjútörökökként is ismert Egység és Haladás Bizottsága (Ittihád ve Terakki Dzsemijeti) által megkezdett utat. A Bizottság tábornokai vezették azt a forradalmat, mely II. Abdul Hamid oszmán szultánt 1908-ban az alkotmányos kormányzás elfogadására kényszerítette, s mely az állam megmaradásának zálogát a modernizációban

látta. A Bizottság tartotta kézben az irányítást az első világháború alatt, Musztafa Kemál pedig egyik tagja volt. Később előnye származtak abból, hogy nem viselt magas rangot. Míg bátor tábornokként tűnt ki Gallipoli védelmében és a közel-keleti fronton, elhatárolódott a Bizottság parancsnokaitól, akiknek hírnevét beszenyezte a háborús konfliktus. Ez adta neki a politikai tőkét, melynek segítségével – az ellenállás vezetőjeként – fel tudott lépni az 1920-as **sèvres-i diktátum**⁶ Törökországot büntető határozata ellen.

A győztes nacionalista erők 1923-ban kikiáltották a Török Köztársaságot. Az új rezsim az anatóliai Ankarával mint fővárossal gyökeresen új kezdetet jelentett egy olyan térségben, melyet 12 évnyi szüntelen háború merített ki. A köztársaság programja jogállami törvényekkel váltotta fel a vallási törvényeket, lerombolta a szultánátus és a kalifátus intézményét, megújította a török nyelvet, és megszabta, milyen ruhákat szabad, illetve tilos viselni. Mint a kései oszmán korszak minden vezető szerepet betöltő köztisztviselője, Atatürk is abban a hitben volt, hogy a modernizáció azonos a centralizációval. A birodalom gyötrelmes hanyatlásának láttán az a mély meggyőződés töltötte el, hogy a területi integritást egyedül csak a centralizáció szavatolhatja. Mikor az újonnan megalakult Nagy Nemzetgyűlés 1924-ben összeült, hogy véglegesítse a köztársaság alkotmányát, „a tagok nem voltak hajlandók semmiféle keretet biztosítani a területi autonómia számára Törökország egyetlen részén sem”.

Figyelembe véve a világi napirendi pontokat, a sors iróniája, hogy az új Török Köztársaságban a muzulmán vallás volt az állampolgárság elnyerésének fő kritériuma; ezzel magyarázható a nem török ajkú muzulmán népesség áttelepítése Anatóliába Görögországból és más helyekről. Musztafa Kemál egyszerű pozitivistá elgondolása alapján arra számítottak, hogy a nem török ajkú etnikai kisebbségek saját érdekükben felveszik az államilag gyártott török nemzeti identitást. Az ankarai kormánynak azonban lázadások sorozatával kellett szembenéznie – gyakran Anatólia kurdok lakta keleti részén,

6 A Párizs környéki békeszerződések keretében 1920. augusztus 10-én Mehmed Vahideddin szultán küldöttei és az antant hatalmak aláírták a sèvres-i békeszerződést, amely megfosztotta az Oszmán Birodalmat területeinek körülbelül a 3/4-étől.

amelyeket rendszerint kegyetlenül levett. Az elsöprő erejű reformok mögött egy mindinkább keményvonalas államigazgatás állt Musztafa Kemál 1938-ban bekövetkezett haláláig (az Atatürk, azaz „a törökök atyja” nevet 1934-ben kapta). Gingeras könyvéből megtudjuk, hogy Atatürk és környezete mivel igazolták ezeket az intézkedéseket. Állításuk szerint a tekintélyelvű kormányzást „nem lehet függetleníteni a társadalmi és politikai reformoktól; mindkettő egy erős, független és szuverén állam fenntartását szolgálja”. Kemál hívei számára a gyors ütemű modernizáció és a szekularizáció nemcsak hogy kívánatosak – feltétlenül szükségesek voltak az ország nehezen kivívott szabadságának megőrzéséhez. Miután a szultán az idegen megszállók fennhatósága alatt volt Isztambulban 1918-tól 1923-ig, a szekularizmust nem lehetett pusztán a hatalmi elit divathóbortjának tekinteni, hanem az állam függetlenségét és biztonságát szavatoló nélkülözhetetlen tényezővé vált. Gingeras a következőképpen írja le ennek logikáját: „A köztársaság intézményének megvédése és függetlenségének megőrzése a közkeréksők és az intézmények radikális megváltoztatását kívánta meg, ami az anatóliai oszmán társadalmat mindenekelőtt hódításra épülő, erőszakos és megalázó jellege miatt ítélte el. A szigorúan világi kormányprogram nem egyszerűen a közizlés és az értékek megváltoztatását jelentette a haladás érdekében, hanem Kemál úgy ítélte meg, hogy az iszlámot kell száműzni a véleménynyilvánítás fórumairól és a politikai életből, mert egy olyan birodalmi kultúra szerves része volt, amely kikezdte, illetve korlátozta a kormány ésszerű és hatékony válaszadásra való képességét.”

Míg a *Birodalom örököse* méreteihez képest egy bámulatra méltóan részletes könyv, némely tekintetben talán egy kis kiegészítésre szorul. Például a fiatal köztársaság gazdaságpolitikájának megvitatására alig szán egy oldalt a szerző. Másutt a Szabad Republikánus Párt 1930-as felbomlásáról írva túlzott mértékben Musztafa Kemálra hárítja a felelősséget, akitől elsődlegesen származott az ellenzéki párt létrehozásának ötlete, és aki nem valószínű, hogy annak feloszlását akarta volna az Izmet İnönü miniszterelnöktől származó nyomás hatására.

Mindent összevéve a könyv nagyszerű és tárgyilagos bevezető a témába. „Ahelyett, hogy véleményt nyilvánítana, mi szerint [Atatürk]

látnok volt vagy szörnyeteg”, Gingeras így ír:

„Tetteit és teljesítményét ebben a korszakban leghelyesebb talán közvetlen múltja, valamint a két háború közti időszak általános politikai összefüggéseinek lencséjén keresztül látni. Ha figyelembe vesszük az ifjútörök mozgalom jegyében eltelt fiatalságát és más totalitárius vezetők megközelítését a háborút követő években, a Gázi (‘hős’) eredményei és túlkapásai nem tűnnek már annyira kiugrónak, viszont érthetőbbek.” Ez annak az érvelésnek egy kifinomultabb változata, mely Atatürköt a „korszak sajátosságaira” (dönemin sartlari) hivatkozva menti fel, s melyet Törökországban gyakran ér kritika a köztársaság kezdeti korszakában elkövetett jogtalanságok semmibe vévése miatt. Természetesen Gingeras nem ezt teszi. Pusztán annyit mond, hogy Atatürköt saját történelmi korának elvárásai alapján kellene megértenünk – mikor is az önkényuralmi rendszerek jelentették a normát Európa-szerte. Hiba volna Törökország első elnökét akár örökérvényű elvek halhatatlan jelképének látni, akár az Emberi Jogok Európai Bíróságának ma érvényes szabályai alapján elítélni. Ezt leghűségesebb híveinek és legszigorúbb bírálóinak is egyaránt szem előtt kell tartaniuk.

(*Hürriyet Daily News*)

Bill Purves

A Fekete Sárkány folyam: Utazás az Amuron – birodalmak határa mentén

Dominic Ziegler: Black Dragon River: A Journey Down the Amur River at the Borderlands of Empires című könyvének ismertetése (Penguin Kiadó, 2015, 368 oldal)

Bill Bryson már bebizonyította⁷, hogy nem szükséges bejárni az Appalache-hegység túraútvonalainak nagy részét ahhoz, hogy egy igen jó könyvet írjunk róla. Dominic Zieglernek

⁷ Az Appalache-hegység 3500 km-es gyalogtúraösvényéről, az Appalachian Trailről írott bestseller (*Walk in the Woods*). A megszelídített vadon bejárását valóságos zarándokútként tartják számon.

sikerült ugyanezt megvalósítania az Amur (kínaiul *Heilungcsiang*) folyó esetében.

Ziegler elindult, hogy kövesse a folyót eredetétől a torkolatáig, de a politika közbeszólt: mivel Oroszország és Kína között ma az Amur képezi a határvonalat teljes hosszának nagy részén, és a part mindkét oldalon tele van aknákkal és szögesdróttal. Ha egy külföldi szeretne végigmenni a folyó mellett, útjának legjavát valószínűleg a transzszibériai vasúton fogja tölteni, mint ahogy ez Zieglerrel is történt.

Ezért *A Fekete Sárkány folyam* nem igazán egy amuri utazás történetét meséli el, mint alcíme állítja. A Dervla Murphy- vagy Rob Lilwall⁸-stílusú útbeszámolóknak csak rövid időre tűnnek fel egy-egy fejezetben.

Ehelyett a folyó történelmi esszék sorát összekötő témaként szolgál, hasonlóan Jeremy Seal könyvéhez, melyet a törökországi Meander folyóról írt. Ziegler a forrásvidéktől indul el, és állhatatosan halad lefelé. Az elején Dzsingisz kánról és az eredetvidéken vívott 13. századi csatákról értekezik, aztán halad tovább a történelemben, amíg – a torkolathoz közeledvén – el nem ér az orosz Távol-Kelet mai életének megvitatásáig.

Ziegler korábban a *The Economist* ún. Banyan-rovatának Ázsia-szakértője volt, ezért műveltségéről és tájékozottságról árulkodó esszéit öröm olvasni. Mindazonáltal jó pár írásának nem sok köze van az Amurhoz, de még a Távol-Kelethez se. Sokat megtudunk a burjátokról (Oroszországban és Mongóliában élő népcsoport) és a dzsürsükről (mandzsúriai nomád nép), de Kijev tatárok általi kifosztásáról, 19. századi orosz politikáról és Hawaiiion élő oroszokról is, továbbá rengeteget a halakról, darvakról és más vadon élő állatokról.

Kína Csin, Jüan és Qing dinasztiái Mandzsúriában és Mongóliában keletkeztek, és Ziegler elmagyarázza, hogy évszázadokon át mennyivel fontosabbak voltak a távol-keleti erőforrások a kínaiak számára a messzi Szentpéterváron uralkodó cárokhoz képest. Részletesen tárgyalja a 17. századi nyercsinszki szerződés fontosságát, mely több mint kétszáz évre korlátozta Oroszország mongóliai és mandzsúriai befolyását.

⁸ Híres világjáró kerékpárosok, akik kalandjaikat sikeres könyvekben örökítették meg.

Abban az időszakban nem az Amur volt a határ. A folyótól több száz kilométerrel északra egészen a Sztanovoj-hegységig ért az a terület, amit a kínaiak magukénak tekintettek. Oroszország csak 1858-ban tudta visszanyerni uralmát az Amur északi partja fölött, mikor is Kína mély válságba jutott a Tajping-felkelés⁹ és az angol hódítók következtében.

A szerző – akinek a mai határvonal mentén csak néhány nagy kikötővárosnál sikerült megközelítenie a folyót (bár még ez is elég volt ahhoz, hogy egy helyen letartóztassák) – arról számol be, hogy a fellendülés jelenlegi időszakában az Amur-medencében ismételten Kína uralja a kereskedelmet, de talán még a politikai életet is. A fő kivételi termékek a hal és a rönkfa – nagy részük csempészárú. Oroszország csak 2005-ben fejezte be az első, keleti és nyugati határát összekötő aszfaltozott országutat, Zieglertől azonban megtudjuk, hogy a gyér forgalmat még ma is főként a kábítószerek és kínai fogyasztási cikkek illegális kereskedelme jelenti.

Oroszország szuverenitása természetesen nem kérdőjelezhető meg a Putyin-érában, de az Amur völgyének lakói teljesen tisztában vannak azzal, hogy a kínai parton nagyobb a jólét. Az iskolázott emberek Sencsenbe, a vonzó külsővel megáldottak pedig Makaóra igyekeznek költözni.

Hacsak nem a Kínai Népköztársaságban járunk középiskolába, Ziegler írásai valószínűleg sok olyan témában is gazdagítják tudásunkat, melynek létezéséről előtte fogalmunk sem volt. *A Fekete Sárkány folyam* összességében úgy jellemezhető, mint egy távol-keleti nézőpontból megírt világtörténelmi áttekintés. A történelem apró részletei iránt érdeklődők bizonyosan élvezetes olvasmánynak fogják találni.

(*The Asian Review of Books*)

9 A Tajping-felkelést Hung Hszü-csüan (1814–1864) vezette, aki fiatalkorában megismerkedett a keresztény tanításokkal, majd ezeket ötvözve a hagyományos kínai vallás elemeivel egy sajátos új vallást alapított, amelynek vezetője ő maga – Jézus Krisztus öccse, az új messiás – volt. A vallás egyszerre hirdette az Isten előtti egyenlőséget, a konfucianus erények tiszteletét és a mandzsu uralom megdöntésének szükségességét. Hung a győzelme esetén olyan társadalmat akart létrehozni, amelyben mindenki egyenlő.

Zanny Minton Beddoes

Csillagok háborúja,
Disney és a mítoszgyártás

Hogyan kerülhetett a mesegyártás-ipar egyetlen cég kezébe?

Egy messzi-messzi galaxistól csak egy ugrás a közeli mozi: 2015 karácsonyán a Csillagok háborúja-sorozat legújabb része, „Az ébredő erő” volt az a film, amit mindenkinek kötelező látni. Amióta 2012-ben a Disney-cég 4,1 milliárd dollárért megvásárolta a Lucasfilmet, a franchise-jog tulajdonosát, az első Star Wars-cím többet jelent a kedvelt sci-fi sorozat pusztá újraeledésénél. Ez a legújabb példa arra, hogyan gyarapodott a Disney az elmúlt évtizedben ravasz felvásárlások során. Miután felvásárolta a Pixart, a Marvelt és a Lucasfilmet, mesteri ügyességgel kovácsolt tőkét szellemi tulajdonukból – ennek során megszilárdította piacvezető pozícióját a mitológiagyártó iparban. Sikere a modern mítoszteremtés három elemének elsajátításán alapszik: a szóképeken (trópusokon), a technikán és a játékszereken.

Kezdjük a szóképekkel. A Disney-cég szellemi alkotásaiban, kezdve a „Sötét világ”-tól („Thor”) a „Játékháború”-ig („Toy Story”), jól ismert mitológiai eszközökre támaszkodva próbálja történeteit kellőképpen a kultúrába ágyazni. Walt Disney maga is ösztönösen megérezte a mese hatalmát. George Lucas, a Star Wars megalkotója lelkesen tanulmányozta az amerikai Joseph Cambell összehasonlító mitológiáról szóló munkáját, aki megfogalmazta a monomitosz-elméletet, melyben egy hős válaszol egy hívásra, segítő alak kíséri, egy másik világba utazik, különböző próbatételeket áll ki, míg végül győzedelmeskedik. Mindkét filmkészítő szabad prédának tekintette az ókori mítoszok és a folklór világát. A Marvelmoziuniverzum ennél is tovább megy: egyenesen kisajátítja a görög-római és a skandináv mitológia bizonyos részeit. (Ezért némiképp megmosolyogtató a Disney lelkesedése, amikor a szellemi tulajdonjog törvényeinek szigorú

betartásáról és a szerzői jogi oltalom idejének látszólagos kiterjesztéséről van szó.)

Bár a mítoszok belső mechanikája nem sokat változott az idők során, az átadásukat szolgáló technikák azonban igen. Ez a második dolog, amiben a Disney jeleskedik. Homérosz idejében daktikus hexameterekben adták szájról szájra a hősök tetteit, a modern mítoszgyártók viszont jobban kedvelik a számítógépes grafikát, a filmtrükköket, a háromdimenziós vetítést, a térhangzást és az online videómegosztást, csak hogy néhány dolgot említsünk. A Disney nemcsak a Star Wars-franchise-t szerezte meg a Lucasfilm megvételével; birtokába került az Industrial Light & Magic is, mely az egyik legkiválóbb a szakma különleges effektekkel dolgozó stúdiói között, s melynek modern szemfényvesztő technikai nélkülözhetetlenek a Marvel Avenger-filmjei vagy a Star Wars filmpozs létrejöttéhez. Mikor pedig a Disney lemaradt a digitális animációra való átálláskor, akkor ügyesen újjáélesztette saját filmesprofilját a Pixar megvásárlásával, mely legalább olyan úttörő a maga területén, mint Walt Disney volt a kézzel rajzolt animációban. Továbbá a modern mítoszok multimédiás formátumban érkeznek hozzánk. A Marvel és a Star Wars fantasy-univerzumok krónikáját egymásba fonódó filmekben, tévésorozatokban, könyvekben, képregényekben és videójátékokban követhetjük nyomon. A Marvelnek már a 2020-as évek közepéig megvannak a filmtervei.

Manapság azonban van egy másik elvárás is a mítoszokkal szemben, mégpedig hogy játékok, kapcsolódó termékek értékesítése és élményparkok formájában is megjelenjenek. Ez a mítosz-gyártás harmadik eleme. Megint csak a Disney volt az első, aki az 1930-as években elkezdte engedélyezni Mickey egér és a többi figura főként reklámcélra való felhasználását, 1955-ben pedig megnyitotta az eredeti Disneylandet. Lucas új távlatokat nyitott a mozifilmes termékek számára: lemondott rendezői fizetése egy részéről cserébe a Star Wars logóval, illetve a szereplőkkel ellátott minden termék értékesítési jogáért – ez a megállapodás a későbbiekben dollármilliókat hozott neki. Ezek a jogok most a Disney-t illetik, s

az igyekeznek a legtöbbet kihozni belőlük: csak 2016-ban várhatóan 5 milliárd dollár bevétel származik majd „Az ébredő erő” film imázsával reklámozott termékekből a ruháktól a játékokig. Az NP Group piacutató cég szerint 1977 óta összesen több mint 32 milliárd dollár értékű Star Wars merchandise-termék kelt el a piacon. Még Harry Potter és James Bond is csak ágrólszakadt nerf-pástoroknak számítanak ehhez képest.

A többi franchise meglepte pedig arról árulkodik, hogy a Disney szemléletmódja egyáltalán nem egyedi eset. Más stúdiók minden tőlük telhetőt megtesznek, hogy ezt a fajta megközelítést leutánozzák. A Disney viszont rendkívül értékes szellemi alkotásokkal rendelkezik, amelyeket a legteljesebb mértékben ki is aknáz. Különös ügyességgel frissíti és önti megújult formába filmes franchise-felvásárlásait, hogy a felnőtteket gyermekkori kedvenceik újranézésére csábítsa, akik közben saját gyerekeikkel is megismertetik őket. Ez az egyik oka a Pixar magától értetődő sikerének, hiszen filmjei közismerten több generációt szólítanak meg. A nosztalgizáló szülők ma a következő nemzedéket vezetik be a Star Wars világába. Ezzel egyidejűleg a Disney kiterjesztette franchise-jogait különböző korcsoportokat megcélzó, az eredeti imázst megőrző filmekre: a Star Wars oldalvizein gyermeknek szóló tévésorozat indult, vagy gondoljunk csak a Marvel mozi-univerzum Netflixen elérhető háttérzongatóbb felnőttmese-sorozataira, mint például a „Daredevil”-re vagy a „Jessica Jones”-ra.

Példátlan példaképek

Mivel ejt minket rabul ez a modern mitológia? Többről van itt szó, mint archetipusos történetmesélésről, ügyes filmttechnikáról és hatásos marketinggépezetről. Egyfelől a vallás hanyatlásából származó űrt tölti ki egyre inkább szekularizálódó világunkban. Másfelől korunk félelmeit is kifejezi. Az eredeti „Star Wars” film, melyben merész lázadók egy csoportja legyőz egy csúcstechnológias szuperhatalmat, a vietnami háború nem túl elmés megfordított története volt. A Marvel-univerzum, mely eredetileg a hidegháborús időszak szülte, jól megtalálta a helyét a szeptember 11-i terrortámadás utáni rejtett kamerák, összeesküvéstől rettegő kormányok, nagyvállalatok és a technika

uralmának világában. Amikor bizonytalan idők járnak, és a kormányok és a katonaság esetleg képtelenek szavatolni az emberek biztonságát vagy a tisztességet, a közönség a világot megmentő szuperhősök gondolatával vigasztalódik. A modern mítoszoknak megvan az a nemzedékeken, társadalmi csoportokon és kultúrákon átívelő egyesítő ereje, mely egy közös hivatkozási keretet biztosít az emberek számára, még akkor is, ha egyéb médiahasználati formák ellehetetlenülnek.

Végső soron ezek a modern mítoszok azért olyan lenyűgözőek, mert ősi emberi vágyakat

fogalmaznak meg – az oltalom, a megváltás és a harmónia utáni vágyat. Ebben a tekintetben közösségi médiaplatformokként viselkednek, melyek a technika segítségével nagyszabásúvá, szinte ipari méretűvé teszik a társas érintkezést. S bár a modern mítosz-gyártás új eszközökre és módszerekre támaszkodik, agyunkban ugyanazokat a kőkorszak óta változatlanul jelen levő érzéseket váltja ki. Ez az, amire Walt Disney kiválóan ráérezett – s amit az általa alapított cég ma olyan remekül kihasznál.

(The Economist)

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Bába Szilvia PhD, a Duna Palota kulturális vezetője, Budapest

Biernaczky Szilárd kandidátus, ny. egyetemi docens, afrikanista néprajzkutató, Érd

Bódi Stefánia alkotmányjogász, Budapest

Horváth Gyula ny. egyetemi docens, Kaposvári Egyetem, Társadalomtudományi Tanszék

Kapronczay Károly történész, Budapest

Magyari Beck István, a Budapesti Corvinus Egyetem professor emeritusa, Budapest

Jan Malicki történész, a Varsói Egyetem Kelet-Európa Tanulmányok Központjának vezetője

Monostori Imre (1945) irodalomtörténész, a megyei könyvtár nyugalmazott igazgatója, az Új Forrás volt főszerkesztője, Tatabánya

Sápy Szilvia néprajzkutató, zenetanár, Földes
Somogyi Ferenc tanár-közgazdász, Győr, Széchenyi István Egyetem

Virt László szociológus, katolikus hittanár, Lázi

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Magyar Beck István: Szabadság a börtönben és börtön a szabadságban</i>	1
<i>Virt László: Mennyire liberális a demokrácia?</i>	7

MŰHELY

<i>Sápy Szilvia: Csillagászati ismeretek a népmesékben: a kutyakölykökre cserélt aranyhajú ikrek</i>	15
<i>Biernaczky Szilárd: Távol Afrikától?</i>	27
<i>Somogyi Ferenc: A magyar felsőoktatás útkeresései – Heidegger parafrázis</i>	45
<i>Bódi Stefánia: A gyülekezési jog szabályozása és gyakorlata Németországban</i> . . .	58

SZÁZADOK

<i>Monostori Imre: Néhány, a történész Szekfű megítélését befolyásoló történettudományi téma napirenden maradása</i>	74
<i>Jan Malicki: Megjegyzések a szovjetológiai kutatások lengyelországi hagyományához</i>	95

NAPLÓ

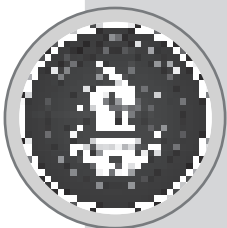
<i>Bába Szilvia: A természettudomány evolúciója</i>	101
<i>Kapronczay Károly: A második világháború legendás lengyel futára, Karski</i>	104
<i>Dr. Horváth Gyula: Portugália a huszadik században: realitás és illúziók között (Szilágyi István: <i>Portugália a huszadik században</i> című könyvéről)</i>	107

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Katherine Kinzler: A szürkeállomány sokszínűsége (111) Swapan Dasgupta: Valódi és a hivatalos nemzeti identitás Indiában (112) Sean Yom: A segítség néha ártalmas lehet (116) Michael Fontaine: Mit adtak nekünk a rómaiak? (119) William Armstrong: Atatürk: egy birodalom örököse (123) Bill Purves: A Fekete Sárkány folyam: Utazás az Amuron – birodalmak határa mentén (125) Zanny Minton Beddoes: Csillagok háborúja, Disney és a mítoszgyártás (126)

KÉPEK

F. Farkas Tamás grafikái

**Kérjük, adója 1%-ával idén is támogassa a
Tudományos Ismeretterjesztő Társulat
ismeretterjesztő tevékenységét!**

**Tudományos Ismeretterjesztő Társulat
Adószám: 19002457-2-42**

**A tavalyi évben 435 721 Ft felajánlást kapott a
Tudományos Ismeretterjesztő Társulat,
melyet az ismeretterjesztés népszerűsítésére fordítottunk.**

Köszönjük múlt évi felajánlását!

Tisztelt Előfizetőink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1841-ben jött létre a tudományos ismeretek népszerűsítésére, a magyar társadalom tudásszintjének emelésére. Ennek szolgálatában indította el a Társulat sok évtizede ismeretterjesztő folyóiratait, melyek nélkülözhetetlenné váltak az utóbbi fél évszázad iskolai oktatásában, a tudományos igényű, korszerű ismeretközlésben. A természettudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése céljából, mindent megteszünk annak érdekében, hogy lapjaink minél szélesebb közönséghez és minél kedvezőbb áron jussanak el. Ezt szolgálja 2016. évi akciónk, melynek keretén belül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott lapok – az Élet és Tudomány, a Természet Világa és a Valóság – együtt kedvezményesen fizethetők elő. Célunk, hogy Előfizetőink minél kisebb ráfordítással jussanak hozzá a tudomány legújabb eredményeihez, több lap együttes előfizetése csökkenti az Önök eddigi költségeit.

A következő előfizetői csomagokat ajánljuk:

Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 31 200 Ft helyett 21 840 Ft
Fél évre: 15 600 Ft helyett 10 920 Ft

Élet és Tudomány és Természet Világa együttes előfizetés:

Egy évre: 22 800 Ft helyett 17 100 Ft
Fél évre: 11 400 Ft helyett 8580 Ft

Élet és Tudomány és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 24 000 Ft helyett 18 000 Ft
Fél évre: 12 000 Ft helyett 9060 Ft

Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 15 600 Ft helyett 10 500 Ft
Fél évre: 7800 Ft helyett 5280 Ft

Akciónk a 2016. évre szóló, egyéves és féléves előfizetésekre érvényes!

A TIT-lapok előfizethetők a Magyar Posta Zrt.-nél:

- személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél
 - zöldszámon: 06-40-56-56-56
 - e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
 - interneten: eshop.posta.hu
 - faxon: 06-1-303-3440
- levélben: MP Zrt. Hírlap Igazgatóság, Budapest 1932.

A 2014. évi és az azelőtti lapszámaink kedvezményesen, 500 forintos áron vásárolhatók meg a szerkesztőségben.

Ára: 790 Ft • Előfizetéssel: 700 Ft

NKA
Nemzeti Kulturális Alap

